

ГР. НАШ

ВИЗВОЛЕННЯ ВСІХ ТРУДЯЩИХ

ВИДАВНИЦТВО „ВІЛЬНА СПІЛКА“
ПРАГА — ЛЬВІВ — ЛЯЙПЦІГ

1923

ГР. НАШ

ВИЗВОЛЕННЯ ВСІХ ТРУДЯЩИХ

ВИДАВНИЦТВО „ВІЛЬНА СПІЛКА“

1 9 2 3

ВІД АВТОРА.

Зважаючи на брак популярної соціалістичної літератури українською мовою, взявся я за переклад московської брошури Є. Лазарева „Земля і воля“, видання року 1906. Однак у роботі виявилось, що її треба переробити й поповнити відповідно часу й досвіду революції.

В наслідок того й з'явилася ця книжка, основу якої складає перероблений і поповнений новим матеріалом зміст вищезгаданої брошури Є. Лазарева та цілком наново написані розділи про утворення капіталістичного ладу, плюралістичне розуміння історії, способи заведення соціалізму, кооператизацію, етику й соціалізм, громадянство й особу, соціалізм та хамство, соціалізм та націоналізм, самостійність та федерацію, єдиний національний фронт. інтер-націонал та про революцію й після революції.

Текст брошури Є. Лазарева в перекладі взято скрізь у лапки, як цитати.

Прага, 1921/22 р.

ГР. НАШ.

1.

Капіталістичний державно-громадський лад.

1. Як склався капіталістичний державно-громадський лад.
 2. Держава й громада.
 3. Капіталістична кляса: землевласники, капіталісти й буржуазія.
 4. Громадське господарство.
-

Як склався капіталістичний державно-громадський лад.

Верстви маючих. Для того, щоб жити, люде мусять їсти, одягатися й заховувати себе від холоду та всякої негоди, тоб-то: мусять мати їжу, одержу й житло. Все це можна здобути працею коло того, що дала людям природа: коло землі, води, лісів, підземних недр та ин.

Людські роди, розмножуючись, поволі захопили в свої руки всі природні добра й передали їх у спадщину своїм поколінням. Тепер майже немає клаптя землі, який би нікому не належав. Однак не всім людям пощастило захопити щось у свої руки. Здібніші, спритніші, дужчі, нахабніші, лютіші та ті, що попадали в сприятливіші умови і дбали тільки про себе, а не про громаду, захопили більше, ніж їм потрібно було для прожитку. Тім, що мали менше сили, сприту, зажерливості й нахабства, що попадали в несприятливі умови або віддавали свої сили на працю не для особистої, а для громадської користи, часом і зовсім нічого не досталося.

Хто захопив у свої руки природніх скарбів більше, ніж йому потрібно для прожиття, той не віддавав решти немаючим, а лише дозволяв їм

працювати коло захоплених дібр, а зате одбірав собі від них значну частину того, що вони виробляли. Це дало власникам природніх дібр змогу нічого не робити, а жити з того, що вони одбірали від тих, кому дозволяли працювати коло „своїх“ скарбів. Так витворилася перша верства маючих людей — власників природніх дібр: землі, води, лісів, недр і т. ин.

Згодом люде навчилися виробляти на природніх добрах нові добра, переробляти їх на інші й міняти на другі.

Найшлися люде, що цілком віддавалися праці обміну річей. Самі вони не мали природніх дібр і лише допомагали власникам дібр обмінюватися між собою здобутками тих дібр. За працю по обміну ці допомагачі задержували в себе певну кількість тих здобутків, накопичували їх у себе й ставали людьми маючими. Так виросла друга верства маючих — торгова.

Коли крамарі здобували певний досвід і звязки для обміну та накопичували певну кількість дібр, то брали собі на поміч немаючих, дозволяли їм працювати коло себе і з поміччю їхніх дібр по обміну всяких річей, а зате одбірали собі від них певну кількість їхнього заробітку, а самі часом навіть і нічого не робили.

Для оброблення природніх дібр і перероблення їх на інші люде вигадали машини, фабрики й заводи. Спершу все це було тільки в тих, хто мав якісь природні добра, щоб обробляти чи переробляти їх. Згодом же, коли розвинувся обмін усякими річами (торг), крамарі стали й собі будувати машини, фабрики

й заводи та обробляти й переробляти ними те, що вимінювали у власників природніх дібр. Поволі частина крамарів зовсім облишила торг і стала жити з того, що дозволяла немаючим працювати коло їхніх машин та виробляти нові річі, з яких одвертала собі за право користування машинами певну кількість їхнього заробітку. Так виросла третя верства маючих — виробницька.

Влада маючих. Хто не мав природніх скарбів, хто не мав засобів для пересування й обміну їх, хто не мав своїх машин, фабрик та заводів, щоб працею коло них обробляти й переробляти природні добра на инчі, виробляти з них нові річі, той мусів іти до власників природніх дібр, до власників засобів пересування, власників машин, фабрик і заводів і просити у них дозволу працювати над їхніми добрами, їхніми засобами пересування, їхніми машинами, щоб створити своєю працею коло того нові річі, за які можна було б вимінити річі, потрібні для прожиття. Володарі природніх дібр, капіталів (грошей) і машин, як хотіли, дозволяли немаючим працювати коло своїх дібр, капіталів та машин, щоб ті щось заробили їм, а як не хотіли — не дозволяли. Через те доля немаючих фактично опинилася в руках маючих. З тієї причини вся влада в людських громадах поволі перейшла до рук маючих: власників природніх дібр, капіталістів-крамарів і виробників.

Даючи або не даючи змогу немаючим заробляти на прожиття коло своїх дібр, засобів пересування й машин, маючі змусили нема-

ючих зріктися всіх людських прав на користь тих, коло чиїх дібр вони працювали, зробили їх своїми рабами, невільниками.

Володарі природніх дібр, засобів пересування й машин, як люде маючі, допомагаючи одному в спільних інтересах, одібрали в решти народу все, що хотіли, на свою користь, у своє володіння й запровадили в людських громадах лад корисний тільки їм, маючим, капіталістам.

Увесь цей лад, направлений на те, щоб захищати інтереси тільки тих, хто має в якій небудь формі капітал (природні скарби, засоби пересування й виробництва), називається капіталістичним.

Капіталістичний лад поділив усе населення світу на дві класи: маючих і немаючих; маючим дав усі права й привілеї, а немаючим — повинности й обов'язки. Маючим дав можливість панувати, нічого не робити й тішитися розкошами життя, а немаючих змусив коритися маючим, працювати на них і бідувати.

Влада в сучасних державах належить тільки одній класі, класі маючих, а через те вона називається класовою; через те ж, що вона підтримує скрізь лад, направлений на охорону інтересів капіталістів, вона називається капіталістичною.

**Кривдження й
виснажування
немаючих.**

Капіталістичний лад привів до того, що в народі однято його власну землю, його натуральну, нерукотворну спадщину, яку природа дала даремно на користь усіх людей. На Україні най-

більш народу працює коло землі. Але здавна велику більшість землі захопили в свої руки поміщики. В старі часи князі, підбивши під себе вільні словянські громади, роздарували їхні землі, вкупі з населенням, своїм прибічникам, боярам; далі литвинські й польські князі, захоплюючи українські землі, роздавали їх своїм магнатам; згодом козацька старшина всякими неправдами також прибирала громадські землі собі у власність; коли ж московські царі запанували над Україною, то величезну кількість козацьких — громадських земель роздали своїм генералам та прибічникам. Таким чином землі українського народу, що належали колись словянським громадам, а згодом козацьким, поволі опинилися в руках невеликої купки поміщиків, переважно литвинських, польських та московських.

У народу поволі однято й усі інші громадські засоби та знаряддя виробництва; навіть саму матеріяльну культуру — здобуток фізичної й розумової праці багатьох попередніх поколінь — розібрано частками й обернуто в приватну власність пануючих верств. Селяне-хлібороби мусили платити землевласникам щороку величезну платню — земельну ренту (оренду), а наймити — віддавати панам-землевласникам теж страшний податок у формі додаткової вартости, тоб-то: тієї частки заробітку, якої власники не додають їм, а одвертають собі за те, що дозволяють наймитам працювати на панській землі, коло панських машин; та частина заробітку зветься прибутком на капітал. Мало того. Увесь тягар інших державних і гро-

мадських податків у капіталістичній державі лягає на плечі трудового селянства й наймитів (робітників).

Капітал і всякі інші вартости здобуваються тільки працею. До чого не прикладається жадної праці, те не має жадної й ціни, хоч як воно потрібне й корисне для життя (повітря, вода). Пани-капіталісти жадної праці не роблять. Тому ніяких вартостей не творять. Через те держава збирає все потрібне їй добро з тих, хто його виробляє: трудового селянства й робітників. „Землевласники-поміщики, не беручи жадної участі в громадським виробництві, щороку відбирають у трудового народу сотні мільйонів карбованців у формі земельної ренти лише на підставі простої власності на землю, через монополію володіння землею. І та рента, через обмежену кількість землі та безупинне збільшення населення, разом із розвитком культури й цивілізації, при однакових інших умовах, всупереч нормі прибутків на капітал, з року на рік росте й збільшується. Земля виснажується, бідніше, а поміщики виявляють охоту земельну ренту всетаки збільшувати.“

Усі податі й мита, увесь державний бюджет, всі прибутки землевласників і заводчиків беруться з людської праці, з коштів трудового населення.

Поміщик і заводчик мають прибуток з того, що не доплачують селянам та наймитам за їхню працю, тоб-то: платять їм дешевше, ніж продають оброблений їхньою працею крам, а держава просто змушує селян і робітників віддавати

частину їхнього заробітку на потреби держави. Таким чином із того, що належить працівникові за працю, одна частина не додається йому поміщиком чи заводчиком, котрі затримують її собі за те, що працівник користувався для праці їхньою землею, або знаряддями праці; друга — вже з кишені працівника — одбірається державою; лише третя залишається йому для вжитку. Ці три частини не рівні поміж собою. Не раз та, якої не додає роботодавець, значно переважає ту, яку він видає на руки працівникові. Де капіталістичний лад, там держава і велика кляса людей капіталістів (поміщики, заводчики), що самі не працюють і власною працею нічого не здобувають, живуть на кошти лише працюючої кляси, яка складається з трудового селянства, робітників і трудової інтелігенції.

Працююча кляса здобуває своєю працею всі цінності життя, але правляча кляса (маючих) все те від неї відбірає всякими способами: як оренду і надвартість для себе і як податок для держави. Таким чином працюючі витрачають свої сили на працю й не мають змоги підкріпити свої сили одпочинком та заробітком, бо більша частина його одбірається на капіталістів і державу. Через те кляса працюючих виснажується й вигибає.

Визвольні потреби трудящих.

Поміщики й заводчики до того часу не будуть працювати для себе й для держави, доки в їхніх руках будуть землі й заводи, на які вони допускатимуть для праці лише таких

робітників, що погоджуватимуться на те, щоб поміщики неповні сплачували їм працю і мали змогу збирати собі з тих недоплатків великі капітали. Трудове населення для того, щоб не працювати на капіталістів, мусять одібрати в них землю й підприємства та передати їх усім працюючим, щоб усякий по охоті міг користуватися ними для праці, і ніхто не мав права одвертати собі з них за те якусь частину заробітку.

Для фізичної праці потрібна або земля, або знаряддя виробництва. Щоб не платити нікому за землю та користування знаряддями, треба зробити їх нічийми, а спільними, належними всім; хто хоче, нехай бере їх і працює, а не хоче працювати, нехай повертає назад. З тією метою перш за все їх треба відібрати від поміщиків і заводчиків, а після того передати в загальне користування на таких умовах, щоб усякий завше міг ужити їх собі для праці.

Способи визволення трудящих.

Поки народ темний, доти й слухається панів. Що більш народ стає освіченим, то більше шукає засобів, щоб менше працювати на других. Зрозумівши, що земля є дар природи і нікому не повинна належати, що заводчики держать у своїх руках заводи не для того, щоб самим на них працювати, а для того лише, щоб красти собі працю тих, кого вони пускають до роботи на тих заводах, працюючі домагаються, щоб земля й знаряддя виробництва перейшли в загальне користування працюючих. Земля й заводи повинні належати тільки тим, хто працює на них. Поміщики й заводчики не хочуть від-

давати працюючим землі й заводів, з яких вони живуть, не працюючи. Між працюючими й капіталістами починається боротьба за землю й знаряддя виробництва. Працюючі гуртуються в свої спілки й товариства, а капіталісти в свої. Робітники, щоб змусити капіталістів, упряжають страйки.

Коли настає страйк, то нічого не здобувають не тільки капіталісти, а й держава, що живе з мита та податків за працю. Держава, щоб припинити стан безробіття, в якому вона нічого не здобуває, втручається в боротьбу між працюючими та капіталістами й починає мирити їх, умовляє обидві сторони піти на уступки: поміщиків намовляє збільшити працюючим платню, поліпшити умови праці і т. и., щоб тим „заткнути горло крикунам“, а робітників — щоб відмовилися від забірання собі землі й заводів, бо з проводом їх, мовляв, багато клопоту, тай знання потрібне; намовляє робітників задовольнитися збільшенням платні, поліпшенням умов праці й контролем над виробництвом. Коли сторони погоджуються, то відбуваються й закріплюються державними законами певні зміни у відносинах між працюючими й капіталістами. Зміни відносин між капіталістами й працюючими, переведені мирним способом, звуться реформами. Коли ж капіталісти й держава на уступки не йдуть, то невдоволені працюючі маси силою скидають ненависний їм державний лад, заводять новий і силою одбірають у капіталістів землі та заводи. То вже є революція.

Для того, щоб виявити, коли й як того чи инчого способу потрібно вживати, необхідно наперед докладніше ознайомитися, з кого і як склалося сучасне громадянство та його держави й господарства, а також, що та як саме треба в них змінити.

II.

Держава й громада.

Поліцейська класова держава.

Людність, що підлягає одній верховній владі, складає одну державу. Коли влада в державі належить тільки одній класі населення й захищає тільки її інтереси, то держава зветься класовою. Як що влада в державі перебуває в руках маючої класи, то лад у такій державі капіталістичний, бо захищає інтереси лише капіталу.

В класовій капіталістичній державі класи трудящих скривджена й поневолена.

Правляча класи маючих державною силою (військом, поліцією) примушує трудящих жити й працювати так, як корисніше для розвитку капіталу.

В такій поліційній (збудованій на примусі) державі трудящим доводиться самим, власними силами захищати свої інтереси, бо державна влада стоїть як раз не на їхньому боці.

Всі працюючі, обороняючи себе від визиску та скривдження, гуртуються в робітничі товариства, які страйками змагаються з усякими власниками за поліпшення умов праці, за збільшення платні, зменшення робочого часу до 8 годин і т. ин. Окрім того, працюючі складають артілі, всякі товариства й кооперації, щоб налагодити виробництва без участі власни-

ків-визискувачів. Одначе всі ці заходи не мають великого значіння в боротьбі з самою системою капіталізму. Вони дають змогу в окремих випадках змушувати окремих власників іти робітникам на ті чи інші уступки, але система капіталізму залишається непорушною.

„Для боротьби з капіталістичним ладом робітники гуртуються в свої товариства підприємців, впоряджують товариські робільні, складають свої спілки, намагаються перебрати до рук спілок у товариське володіння й користування всі виробництва і т. и. Це так званий „сіндікальний рух“ і сіндікальна організація, безумовно потрібні для безпосередньої боротьби з окремими капіталістами, але вона ще не є боротьбою з „капіталом“, тоб-то: з системою капіталізму, а тому не є ще класовою боротьбою. Ніякі страйкові перемоги окремих робітничих організацій чи окремих робітничих професій над окремими господарями або їхніми сіндікатами ні на йоту не змінюють класової структури громадянства, не послаблюють політичного й економічного панування капіталістів в сучасних класових державах“. Класова боротьба є завше боротьбою політичною, т. т. або за або проти поліцейської держави, проти тієї державної системи, що силами державного апарату (військом, поліцією) помагає власникам виснажувати трудящих. Не розуміючи цієї простої, здавалося б, істини, працюючі маси цілими віками надіялися то на „батьку царя“, то на околочного, гадаючи, що „земля й воля“ прийдуть їм згори, без жадної боротьби з поліцейською державою.

Настав час нарешті зрозуміти цю істину: пора знати всім пригнобленим, що капіталісти й землевласники в кожній країні складають тільки невеличку меншість. Вони так само безбройні й безсилі, як і інші мешканці краю. Селяне й робітники, навпаки, складають скрізь величезну більшість і могли б уже давно, легко, своїми силами збутися тих дармоїдів, коли б...

Оттут то, в оцім, „коли б“ і заховується все історичне горе працюючого люду. Цілі століття всякі паразіти кривдять народ, а він стоїть собі і тільки чухається, а не догадається, що не можна вбити в'їдливу вошу на голові, не знявши наперед товстої кудлатої шапки.

Так селяне й робітники легко впорались би з поміщиками й капіталістами, коли б за плечима отих дармоїдів не стояла на сторожі поліційна, клясова держава, узброєна на кошти того ж самого поневоленого народу скорострілами, гарматами, величезними постійними арміями й фльотами, призначеними не стільки для охорони краю, скільки для охорони так званого „існуючого державного ладу“, т. т. для охорони існуючих привілеїв пануючих класів, для захисту „священної“ приватної власності — тоб-то: не стільки проти ворогів зовнішніх, скільки проти „ворогів внутрішніх“.

До того часу, доки існує панування меншости над більшістю, — що є головною ознакою клясової держави, до того часу не можна впорядкувати чистої правової або демократичної держави, головною ознакою якої є панування більшости народу над меншістю, тоб-то: народньої волі“.

Для того, щоб вирватися зід самоправства й насильства власників, необхідно переробити державу, що їх обороняє, на таку, що обороняла б трудящих.

**Громада — натураль-
не, а не примусове
об'єднання.**

„Багато учених правників, політико-економів і соціологів, державознавців і навіть теоретиків-соціалістів не завше й не досить ясно розрізняють подвійну роль сучасної держави і часто переплутують розуміння держави з розумінням про громаду. Тому не дивно, що в головах звичайних широких кол громадянства існує надзвичайна плутанина в уяві про роль держави взагалі. Залежно від обставин і потреб державі накидають то роль добродійця, добродійного генія, захистника загального добра, оборонця слабих і пригноблених, охоронця волі більшості; то роль залятого ворога громадської й особистої волі, оборонця привілеїв меншості. З цього походить вічна плутанина між принципіальними поглядами на державу. Треба ясно розрізняти громаду від держави.“

**Громада — це є поєднання людей, що ви-
творилося на підставі законів біологічних
(родина, рід, громада, племено, нація), а дер-
жава — витвір історичний; часове, штучне
територіальне об'єднання людей різних родів,
племін і націй.**

„Громадські агрегати (об'єднання) є не тільки в людей, а й у инчої тварі на самих нижчих щаблях біологічних ступнів: у комах воно зветься роєм, у птахів — зграя, у чет-

вероногих — отара, або череда, а в людей — громада. Будівля, характер та прикмети цих агрегатів визначаються будівлею, характером та прикметами складаючих їх осіб.

Громада — натуральний витвір життя, своєрідний засіб, над-органічний орган самоохорони живої тварі, вироблений в процесі довгої боротьби за існування. Цей засіб витворюється складенням індивідуальних сил з метою самоохорони або нападу в боротьбі за індивідуальне існування й продовження покоління. Отже існування громади зовсім не залежить від волі, бажання або небажання й примхів тих індивідуумів, що її складають. Особи, які складають громади, можуть тільки міняти старі або витворювати нові форми її, але скасувати саму громаду не в силі. „Людина є тварина соціальна в більшості,“ і громада для неї є біологічний витвір, а не штучний союз, що склався на підставі „вільного договору“. Головне біологічне або, так би мовити, іманентне призначення громади — служити охороною для кожного індивідуума в його боротьбі з зовнішнім оточенням. Звідси виходить, що всяке внутрішнє тертя або боротьба між його членами натурально послаблює сили й благодійну роль громади, а тому являється елементом антигромадським.

Держава ж є об'єднання, зроблене на підставі примусових зносин та примусового співжиття, а тому існування „примусового наказу“, примусової влади є характерною ознакою всякої держави. А що всякий примус є та чи інша форма насильства людини

над людиною і, як така, є елемент протигромадський, що одбивається в житті людей в формі несправедливости, то натурально, що в психіці тих самих людей, що живуть в державі, повинна виникнути й розвинутися ідея справедливости, натуральний потяг усунути з громади антигромадський елемент насильства примусової влади. Через те, бажання усунути з людських громад державний елемент примусу влади, тоб-то ідеал анархії, безвладности стає вищим і кінцевим ідеалом людського життя не для самих тільки анархистів.“

Та щоб усунути з держави елемент примусу, треба знати, від кого й через що він походить.

III.

Капіталістична кляса: землевласники, капіталісти й буржуазія.

**Хто такі
землевласники.**

В клясовій капіталістичній державі влада в руках маючої кляси, яку часто просто називають капіталістичною. Одначе, маючі не всі однакові: не всі мають однакові інтереси. Кляса маючих поділяється на три характерних групи: 1. землевласників, 2. капіталістів і 3. буржуазію (міщанство, від слова *Burg*—місто).

В буденному житті рідко хто докладно розбирається в значінні слів: „землевласники, буржуазія і капіталісти“. Зміст їх часто не усвідомлюють і плутають. Буржуазією, наприклад, називають, як землевласників, так і капіталістів, часто навіть дрібних міщан, ремісників, працюючих селян, що мають клопоть своєї землі, і т. п. з тією хіба лише різницею, що останніх називають дрібною буржуазією. Але в дійсності це все неправда.

„Ні теоретично, ні історично не можна валити в одну купу землевласників і капіталістів та називати одним іменем „буржуазія“. Історично це неправда через те, що буржуазія і капіталісти з'явилися на історичній сцені значно пізніше, ніж землевласники, і цілком незалежно від них. Ми знаємо навіть, що раніш

між цими двома класами (землевласників і капіталістів) існувала ясно помітна політична й економічна суперечка, яка доводила їх до гострого поділу на окремі верстви, стани (землевласники довгий час гордували й поборювали верству капіталістів, виробників та торговців).

Землевласники були феодалами, власниками не тільки землі, але й того населення, що жило на ній, в тім числі й буржуазії, тоб-то: мешканців міст. Буржуазія, поневолена феодалами, довгий час боролася з ними, поки за допомогою князів не скинула їхнього ярма. В міру того, як буржуазія міцніла, політичне значіння феодалів-поміщиків падало: вони по волі обернулися в службовців своїх міцніших сеньорів, їхню придворну челядь, шляхту. Коли ж кріпацтво впало, вони обернулися в простих власників землі, більших та дрібніших поміщиків-землевласників.

В часи феодалізму хижацька вдача великого землевласництва всім була відома: озброєні ватаги суходолових та морських розбішак вдералися на чужу землю, грабили її, пустошили, розоряли й убивали мешканців, а коли захоплювали землю, то вже, розуміється, не для того, щоб самим її обробляти.

Привлащення землі — Для чого ж потрібна
засіб політичного по- була їм земля? Ад-
неволення її населення. же без хліборобів
найширші простори

землі нічого не варті, а про наймання робітників тоді не було й мови? Справа проста. Раз землю захоплювали озброєною силою, способом

вдерання й поневолення слабших народів, то завоювання вкупі з захопленням землі обертало все населення, яке на ній жило, в поневолених робітників, рабів, кріпаків, данників та підданих.

В той час, як поневолення самого народу мало в очах феодалів не тільки політичне, а й економічне значіння, захоплення землі та обертання її в свою приватну власність мало не тільки економічне, але й велике політичне значіння. Держати населення в поневоленому стані можна тільки організованим фівичним насильством. Однак хижакам і насильникам не можна довго залишатися в краю й провадити вічну війну з населенням. А тимчасом жага до влади та особисті інтереси не дають спокою завоюванням аж доти, доки вони не опиняться в незначній меншості дармоїдів серед величезної кількості працюючого населення. Тоді вже їм не вистачає самої озброєної сили. На допомогу тій силі треба запровадити особливий надійний спосіб і особливу міцну систему для спокійнішого довгочасного, навіть спадщинного, панування над поневоленим населенням.

Таким способом було захоплення та привласнення землі, яка в попередні часи була головним, майже єдиним джерелом засобів існування, а такою системою — був поділ громадянства на верстви, стани, кляси, утворення станової й клясової держави.

Проте захоплення землі та привласнення всіх інших засобів виробництва тільки тоді можуть бути дійсними засобами станового й

класового панування, коли земля й потрібні засоби виробництва є тільки в обмеженій кількості і стають річами монопольного володіння. Коли ж землі й засобів виробництва є багато, і всім вільно їх брати, скільки захочуть, то жадна приватна власність на них не може сама по собі бути засобом політичного пригноблення“... .

Що більше земель захоплювалося в приватну власність, що менше залишалося вільних її просторів, що важче ставало окремим людям знаходити собі землю для осідку й прожиття, — то більше вимог ставили власники землі тим, хто сидів на захоплених їми землях, більше їх приневолювали, робили їх безправними.

В міру того, як зменшувалася кількість вільних просторів землі, приватна власність ставала дужчим засобом політичного поневолення.

Різниця між землею та робільнею, як певним господарським добром. Землевласники одріжняються від капіталістів уже тому, що земля, як природний дар людині, має інші прикмети й особливості, ніж вироблені людьми засоби виробництва, а саме:

„1. Земля, як ґрунт і переховувач певної кількості творчих здобуваючих сил, є натуральна річ, нерукотворний дар природи; на створення її та її здобуваючих сил не витрачено ні краплі людської праці.

2. Земля не тільки найпотрібніший засіб виробництва, але й абсолютно необхідна річ

для людського існування, як територія та місто прожиття людей.

3. Коли не рахувати дрібних змін на протязі довгих геологічних періодів, які обраховуються тисячами й мільйонами літ, то простір поверхні суходолу землі завжди залишається незмінним, а тому й обмеженим в кількості: як що не рахувати дрібних змін від осушки болота, людина не в силі збільшити простору землі ні на одну пядь.

4. Через те, що населення кожної країни має тенденцію рости й розмножуватися, а простір землі, необхідної для існування, залишається незмінним, то потреба населення в землі, залежність його від землі й земельна рента (коли земля в многопольному володінні приватних власників) що далі, то все збільшується.

5. Земля є переховувачем дорогоцінних скарбів, природніх дібр, усяких металів та мінералів, які існують у обмеженій кількості. Мільйони, а може й десятки мільйонів літ природа вжила на те, щоб зібрати, накопичити й сховати в своїх недрах ті скарби. І от тепер, коли виникли нарешті людські громади, окремі члени їх захопили вкупі з землею й усі ті природні скарби, які є в ній. В божевільному засліпленню вони стали розхоплювати⁷ ту загально-вселюдську спадщину, ані трохи не турбуючись про інтереси існуючого покоління, ані про долю майбутніх. Тимчасом, як кожний шматок камяного вугілля, кожний золотник заліза, міді, срібла й сила инчих дорогоцінних мінеральних скарбів вибірається з недр землі й знищується безповоротно й навіки.“

Все, що є в недрах землі, що не здобуто людською працею, належиться всім людям однаково. Всі мають на них однакові права, як на повітря, на воду і т. п. Однак, власники земель, в яких переховуються ті добра, не допускають до них нікого, а використовують їх лише для себе. Привлащують собі те, до чого не приклали жадної праці, і винищують так, що вже ніхто ніякою працею відновити не спроможен. Тоб-то: власники землі самочинно винищують вселюдське добро.

„Всяка робільня (фабрика, завод чи майстерня) є не що инче, як розвинена форма первісного дикунського знаряддя, а тому вона завше є витвором людської праці. В міру того, як ускладнялося й поширювалося громадянство, поодинокі списи, голки, долота та кам'яні сокири первісних дикунів поволі перетворювалися в систему голок, долот і т. п., тоб-то: в машину; далі ж, як розвивалося господарство, окремі машини перетворювалися в систему всяких машин, тоб-то: робільню (фабрику, завод). Отже, первісне знаряддя, машина й робільня є лише емблемою різних ступнів розвитку громадського господарства, як по широті, так і по складності.“

„В первісній формі всяке знаряддя було знаряддям індивідуального або дрібного громадського господарства, наприклад, родинного; в більшості воно було в особистім володінню.

Сучасні робільні задовольняють потреби не одного індивідуального господарства, а неодмінно багатьох, тоб-то: працюють для справ

громадського господарства. В громадським характері робілень та заводів або залізниць ніхто вже не сумнівається, в чиїх би руках вони не були. Робільня може існувати тільки при колективній праці та існуванні великого громадського господарства, яке б споживало її вироби. Для того щоб існувала робільня, потрібне широке громадське господарство з краєвими, народними й міжнародними зв'язками, національним та інтернаціональним обміном і розподіленням виробів. Приватний власник робільні або капіталіст, всупереч власникові первісних знаряддів, є вже безпосередній узурпатор громадських засобів виробництва, самочинний розпорядчик громадським (краєвим, національним та інтернаціональним) господарством, непроханий постачатель певних виробів споживання для того або инчого народу.

Земля, з її натуральними здобуваючими силами, з найдавніших геологічних часів, а значить, до виникнення яких би то не було штучних знаряддів виробу, була виключно джерелом засобів існування всього органічного — не тільки тваринного, а й рослинного — життя. Штучні знаряддя виникли лише в пізніші часи, як підмога людській праці. Ми знаємо, що існували громади без жадних машин і робілень, але ми не можемо собі навіть уявити існування громади без землі.“

Машини й робільні відрізняються від землі тим, що вони є наслідком певної людської праці й можуть збільшуватися залежно від праці людей.

Земля тільки захоплюється, а машини й робільні виробляються.

З цих різниць походять і різниці інтересів та психології їхніх володарів.

**Різниця між земле-
власниками та ка-
піталістами.**

При військових нападах на чужі краї найкращим способом остаточного поневолення переможеного

народу і запровадження довгочасного мирного спадщинного панування над ним вважається захоплення землі в руки переможців. Маючи в своїх руках землю, переможці держать поневолених в ярмі: політичним і економічним. Тому, як за старосвітських, так і за фєвдальних часів, завойовники в першу чергу одбірали у завойованих землю. Так зробили й Польща та Московщина, завойовуючи Україну. Польська шляхта та московське панство силою відібрали від українського населення землю тай стали панувати на ній. Фєвдали-землевласники всіх часів і всіх країн, що ніколи самі не бралися й не гадали працювати над землею, на протязі багатьох століть всіма засобами — де розбєм, де хитрищами, а де примусом своєї верховної влади — захоплювали землі вільних селянських громад і поширювали свої приватні земельні володіння.

Через те, що землю скрізь захоплювали завойовники, які поневолювали її населення, врешті так склалося, що володіння землею стало прикметою й привілеєм лише панів, людей вільних, правлячої класи. Завойовники, забіраючи собі землю, поневолювали все сільське населення, що з тієї землі жило. Що

найменше — вони змушували те населення звертатися до них з проханням дати йому в аренду, чи в инчий спосіб користування, ту землю.

Завойовники нападали й на міста та намагалися підбити під свою руку й міське населення. Одначе поневолити міське населення було важче, ніж сільське, бо од міського населення не можна було так легко одібрати всі засоби прожиття (знаряддя виробництва, майстерні, засоби торгу і т. п.), як від селян землю. Як що від селянина відібрати землю, то він уже не має з чого жити та йде до пана землевласника з проханням допустити його на будліяких умовах до землі; цим він цілком поневолюється землевласникові. У міщанина ж хоч і відберуть засоби виробництва (знаряддя, майстерню), він замість одібраних, може зробити нові і всетаки до пана з покорою не піти. Селянин може добувати собі засоби прожиття працею тільки коло землі; міщанин же підтримує своє існування працею над виробом чогось нового, для чого потрібує лише всякі великі й дрібні знаряддя, приладдя, які хоч і спалити, знищити або одняти, то замість їх можна наробити других у необмеженій кількості і то навіть кращих за попередні.

Через те, населення, що здобувало собі засоби прожиття працею не коло землі, а коло знаряддів виробу (а такими були міщане, буржуазія), не попало в таку неволю до завойовників, як селяне. Міське населення, що складалося з ремісників та ремісничих цехів, не можна було так легко

поневолити, як селян. Для того, щоб поневолити міщан нарівні з селянами, треба було одібрати від них те, коло чого вони працею хліб заробляли, тоб-то знаряддя виробу, а це не так легко було зробити, як одібрати землю. Та хоч би завойовники й захопили знаряддя виробу, то не завше могли виграти з того: одно, що міщане могли зробити інші, а друге, що захоплені знаряддя без уміння користуватися ними псувалися і втрачали ціну, через що попередні власники їх часто не мали потреби побиватися за ними.

„Для того, щоб завойовники мали змогу захопити й монополізувати штучно, тоб-то, працею створені знаряддя виробу й обернути їх у засіб політичного та економічного панування над працюючою клясою, їм потрібна була друга кляса людей, яка б сама безпосередньо брала участь у процесі громадського виробництва, яка б доглядала за цілістю та доцільним використанням тих знаряддів виробу. До того часу, поки знаряддя були в руках працівників, ремісників, завойовники та їхні підпомагачі не могли вирости в пануючу клясу. Для того, щоб це сталося, знаряддя виробу повинні були дійти до такого ступня розвитку, щоб можливою була монополія їх, тоб-то: щоб вони були в одних руках і обслуговували широке громадське господарство, створили велику мануфактуру, фабрики, заводи, залізниці і т. п.

Для монополіста-землевласника, одвертого насильника й дармоїда, що не брав жадної участі в громадському господарстві, потрібен

був раб, кріпак або примусовий орендарь; для монополіста-капіталіста, що трубить скрізь, буцім-то надбав свої скарби власною працею, потрібен був вільний і не зовсім темний робітник. З цього повстала неминуча боротьба між поміщиками й капіталістами ізза „емансипації“ сільського населення.“

Що темніший народ, то краще землевласникові, бо він знає, що темний народ може жити тільки з праці коло землі, а тому мусить кланятися поміщикам. Потреби темного раба, кріпака невеликі й завше окупаються його працею в багато раз більше. Капіталістові ж потрібний робітник розбитий; до того ж капіталіст не хоче звязувати себе з ним надовго будлі якими обіцянками, не хоче брати на себе жадної турботи про його життя.

Землевласникові не страшно держати на своїх коштах юрбу темних рабів, кріпаків і розпоряжатися ними, як своєю власністю. Своєю працею вони завше оплатять себе. Капіталіст же боїться брати на своє постійне утримання багато робітників, боїться звязуватися з ними, бо його заробіток дуже залежить від спросу й конкуренції. Землевласникові корисніше мати постійних наймитів — рабів. Капіталістові ж вигідніше користуватися вільним наймом. Треба сьогодні робітника — найняв; не треба — одправив геть. Тим-то капіталісти стоять за індивідуальну волю людини, тоді як землевласники за рабство, кріпацтво і т. п. Зважаючи на це землевласники в поглядах на громадські відносини реакціонери й консерватори, а капіталісти — ліберали.

„Землевласник без жадного клопоту одбірав завше поступово-зростаючу ренту й турбувався тільки про збереження „існуючого ладу“, що давав йому можливість ту ренту даремно брати, та про захист своїх маєтків і придбання нових, неодмінно за рахунок самостійних, вільних землевласників та сільських громад, бо кількість землі була завше обмеженою. Капіталіст же одбірав додаткову вартість способом експлоатації найманої праці, бо був підприємцем, ініціатором і постачателем продуктів для громадського господарства. Перед ним розгорталися необмежені простори виробництва для торгу, з безмежною кількістю всяких знарядь виробу, що завше вигадувались нові, мінялися, поліпшувалися і т. п., а поруч із ним ставала низка конкурентів, таких самих підприємців і постачателів тих самих річей для того самого громадського господарства, що й він. Це неминуче фатально приводило до самої дикої, лютої, нещадної конкуренції між самими капіталістами.

Захопивши громадські засоби виробництва в свої руки та обернувши їх у капітали, капіталісти стають власниками не тільки майстерень, фабрик і заводів, але й усеї неймовірної кількості річей, які вироблено там наймитами — робітниками. Позаяк же капіталісти виробляють продукти не для себе, а для громадянства, в тим числі й для своїх же робітників, то все вироблене стає крамом, тоб-то: із вартости споживної (для споживку) обертається в вартість мінову (для обміну). І всю оту силу краму капіталісти мусять кудись

збути, продати, хоч кров з носа, та обернути в гроші, щоб тим реалізувати прибуток — укохану мрію всіх капіталістів.

З цього походить велика різниця в духовному стані землевласників та капіталістів. Землевласник у звичайний „мирний“ час, при міцнім державнім ладі, коли родиться людей більше, ніж помірає, стає надзвичайно веселий, задоволений, щасливий, безпечний, добродушний і часто легковажний. Він, як євангельська пташка, не сіє, не жне, а живе собі, поєвистуючи, любить природу, закордонне життя, науки й усякі мистецтва.

Не те капіталістові. В мирний час, за твердого державного ладу, він завше в турботах, вічний мученик, не має спокою ні в день, ні в ночі. У сні й у дійсності, він, як вічний жид Агастер, чує скрізь суворий голос: „йди... йди... йди“. Навіть гірше: „Купи—продай“. „Продай—купи.“ „Ризикуй... Не поступайся... Тисни... Дави... Пий робітничі сльози... Сси їх, сси!“

В той час, як землевласник безтурботно випасається на ренті й тупіє в нічогонедуманні та тішиться всякими розвагами, капіталіст мусить митикувати що, де, як, по чому краще здобути та що, де, як, та по чому краще спустити. Він увесь час крутить головою. Тому він діловитий, поважний, навіть черствий; любить попів, церкву, шанує всякі винаходи, пильність, порядок та родинні добродієства.“ Землевласники — тупоголові, капіталісти — розбиті. Землевласники живуть старовиною, минулим; капіталісти — майбутнім. Земле-

власники — консерватори, капіталісти — поступовці.

Всі ці характерні особливості землевласників та капіталістів у головних рисах збереглися й до сього часу, в який станова держава вже майже скрізь упала й заміняється класовою (Об'єднані Американські Штати, Англійські Колонії і т. п.).

Одначе багато людей переплутує економічні функції цих двох дармоїдних клас і звалює їх у купу. Дуже багато навіть освічених людей забувають, що для землевласника не обов'язково працювати самому коло землі, як коло виробничого підприємства. Землевласник-рантє, живе земельною рентою в рахунок спеціального земельного фонду, що забезпечує йому дармоїдне існування; капіталіст же — завжди підприємець, що живе експлуатацією чужої праці в процесі громадського виробництва — додатковою вартістю, відсотками та прибутками з капіталу.

Коли землевласник провадить власне господарство, то він належить до двох різних дармоїдних клас: одбірає земельну ренту, як землевласник, і додаткову вартість, як підприємець.

Так само, коли капіталіст купує за свої капітали („викриштальовану людську працю“) землю й запроваджує на ній господарство з комерційною метою, то він одбірає прибутки, як підприємець, і земельну ренту, як землевласник.

Розуміється, що й капіталісти можуть жити, „по землевласницьки“, „по шляхецьки“, ран-

тьерами: їздити по закордонах та курортах, на яхтах по морях та океанах; але для того вони мусять найняти замість себе дуже спритних та вчених людей: управителів, скарбників, бухгалтерів, інженірів, техніків та багато інших службовців, які б замінили „господарське око“. Землевласник же може віддати землю в оренду й ні про що не піклуватися. Ми не будемо тут робити аналізу всяких форм капіталу й типу капіталістів. Ми мали на думці показати лише, що дві дармоїдних кляси — землевласників та капіталістів — не завше можна валити в одну купу, а тим більше однаково називати їх „буржуазією“.

**Буржуазія та її
роля в капіталістич-
ній державі.**

Історичнобуржуазія скла-
лася з мешканців міста („Burg“), буржуазія — міщане: ремісники, згуртовані в цехи, та люде, що працюють по всяких професіях у тій чи инчій формі для громадського господарства. Поволі, в звязку з розвитком і загибельним впливом абсолютизму, цехові й артільні організації розпалися на 1. майстрів-господарів та 2. учнів підмайстерів. В руках перших опинилися засоби виробництва, керунок підприємствами та капітали. Другі залишилися їхніми наймитами, що за науку та будлі яку оплату працювали в їхніх майстернях їхнім знаряддям виробництва. Стародавнє міщанство розпалося на капіталістів і наймитів.

Посередині між дуками-капіталістами та наймитами-робітниками поволі витворилася верства привілейованих розумових робітників,

інтелігенції, що в громадським господарстві заступила місце між капіталістами й робітниками.

Так само як хижаки-завойовники, виділивши з серед себе королів, залишилися при них феодалами, обернулися в челядь при їхніх дворах, шляхту та службових людей і таким чином поволі склали бюрократичну верству станової й клясової держави; так само й міщанство (буржуазія) під час розвитку капіталістичного способу провадження громадського, національного (державного) й інтернаціонального (міждержавного) господарства, виділило з себе промислових та торгових королів, коло яких і сами працювали, обертаючись в їхніх службових людей — в бюрократичну верству капіталістичного виробництва.“ Із маси завойовників-землевласників вибралися де-які наверх, як королі, а решта стала їхніми слугами, бюрократією. Так само із маси міщанства (буржуазії) вибралися де-які наверх, як промислові або торгові королі, а решта буржуазії (міщанство) залишилися при них, як їхня бюрократія. Таким чином старе міщанство поволі распалося на три кляси (верстви): 1. торгово-промислових королів-капіталістів, 2. їхню бюрократію—міщанство-буржуазію та 3. найманих робітників-пролетаріят, що, шукаючи заробітку, ходить з місця на місце. Отже з цього ясно, що буржуазією треба називати лише ту верству громадянства, яка стоїть посередині між капіталістами, які, розбагатівши, стали понад нею. Од буржуазії (міщанства) протягом історії відділилося в два протилеж-

них боки дві нових класи громадянства: багатша — капіталістична та бідніша — пролетарська. Сама ж буржуазія, міщанство, пішла на послуги до капіталістичної класи.

„Подібно до політичної бюрократії, економічна бюрократія (міщанство) перебуває на службі теж по призначенню згори й одбірає платню та нагороду за свою ревність від володарів-господарів. Хто платить їй, того вона й слухається. Цілком натурально, що коли в державі запроваджується демократичний лад, то урядовці по призначенню замінюються виборними. Коли народ стає сам собі паном, то вибірає й призначає собі службовців, яким оплачує працю значно краще, ніж монархичний лад, бо не має на оці багатіти з їхньої праці. Тому з економічного боку звичайній, непривілейованій, середній політичній бюрократії, яка служить монархичному ладові, корисніше замінити його на демократичний. З соціального ж боку (громадського) це корисно всій бюрократії, бо при переміні монархичного ладу на демократичний вся вона з огидливих урядовців-службовців ненависного деспотизму стає вільними громадянами, захистниками й допомагачами народньої волі.“ Через те саме частина бюрократії має нахил в бік заміни монархичного ладу демократичним: вона хоче позбавитися примусового призначення згори, що робиться не на підставі здібностей і справжніх заслуг, а на особистих симпатіях та протекції. Проте є й друга частина бюрократії, що, запобігаючи монархичної ласки й використовуючи її лише для власних привілеїв, щиро обороняє

монархичний лад, як найкращий. З цих причин уся бюрократія фактично є активним чинником у політичній боротьбі. Серед неї є сили, що впливають, і то дуже поважно, на розвиток політичної боротьби та її наслідки. Жорес сказав: „Через боротьбу клас уся політика стає бойовою. Всякий урядовець, навіть в самій республіці, стає знаряддям партії, тоб-то: дуже часто рабом, якого заставляють робити другими рабами, або — скажемо ми — тим доглядачем вязниці, який разом з увязненим руйнує її, щоб тим самим укупі з ним раз на завше позбавитися самого існування вязниці й своїх ненависних обов'язків доглядача.“

Те, що діється серед політичної бюрократії, є й серед бюрократії економічної, себ-то: серед буржуазії (міщанства), яка стоїть на службі у капіталістів. Коли б порядкування народнім господарством із рук капіталістичних перейшло до рук народніх, то сучасна буржуазія (економічна бюрократія) опинилась би на службі не в приватних підприємців, а в громадянства. Це було б їй вигідніше, бо 1. народ не визискував би її (вона ж сама частина народу) і 2. працю та оплату вона здобувала б не по призначенню згори, що залежить від особистих симпатій, а по вибору народу, що гарантує справедливе приміщення й достойне віддячення всякій працюючій силі.

Тому й серед економічної бюрократії, тоб-то, буржуазії є великий нахил до зміни капіталістичного ладу на громадський, соціалістичний. Але безперечно є й такі особи, що за ради особистих інтересів, нехтують інтересами

свої верстви та, підлабузнюючись до капіталістів, служать їм вірою й правдою.

Для політичної бюрократії корисно монархичний лад замінити демократичним. Політично свідома бюрократія поволі це й робить: допомагає скасуванню централізації, зміцненню місцевого самоврядування, організації сітки місцевих, краєвих, повітових, міських, сільських самоуправлінь і т. п.

Для економічної бюрократії, буржуазії, корисно приватно-капіталістичний лад у господарстві замінити громадським, соціалістичним. Тому буржуазія, свідома своїх інтересів, стремить до повільної заміни капіталістичного ладу громадським, соціалістичним: вона допомагає впорядкуванню громадських та муніципальних, земських та міських господарств: запровадженню всяких господарських виробничих артілів та кооперативів і т. п.

В міру того, як розвиваються громадські форми господарства, буржуазія, тоб-то економічна бюрократія (інженіри, техніки, управителі підприємств і т. п.) охоче покидають капіталістів і переходять на службу народові, громадянству. До того ж часу, поки нема громадських форм господарства, вона служить капіталізму, і в тім нема нічого дивного. Як не лайся й не галасуй, а вона теж їсти й пити хоче. Хоч не хоч, де весело, а де з розпачем, зціпивши зуби, мусить вона слідом за пролетаріятom підставляти свою шию під капіталістичне ярмо, продавати свої фізичні й розумові сили та допомагати капіталістам набивати кишені. Вона сумлінно й ретельно під-

раховує хазяйські прибутки та захищає тих, хто їй платить: вигадує для них машини, знаряддя, зброю й так. ин. можливо в більшості на свою погибель та на погибель своїх батьків, дітей, братів...

Отакий стан і така роля політичної й економічної бюрократії, буржуазії, яку часто називають просто „інтелігенцією“ або інтелігентною клясою, „людьми ліберальних професій“, що зовсім не відповідає дійсності, бо, наприклад, учителі, професори, найбільш інтелігентна сила, своєю працею найменше або й зовсім не спричинюються до політичного й економічного визиску народніх мас, тоді як бюрократія й буржуазія є безпосередніми підпомагачами політичних і економічних визискувачів.

Бюрократія й буржуазія, як веретва, сами по собі не прагнуть до визискування народніх мас, але допомагають це робити капіталістам. Їхня вина у визискуванні така сама, як і робітників, що, не бажаючи визискування, всетаки, шукаючи шматка хліба, мусять продавати свою працю по дешевій ціні і тим самим давати змогу визискувати не тільки їх самих, а й інших робітників, які мусять конкурувати з ними.

Буржуазія зникне тоді, коли не буде капіталізму, тоб-то: тоді, коли не буде вже й пролетаріату, а буде один рівний народ.

„В міру того, як станові держави заміняються класовими (Америка, англійські колонії, де нема вже станів і панує політична рівність), — бюрократія політична зближується з бюро-

кратією економічною й поволі вони зливаються в одну класу буржуазії, бюрократії, яка служить то державі, то капіталістам, бо в господарських справах класова держава є лише головною політичною конторою національно-державно-організованого капіталістичного господарства.“

Є люде, що, не знаючи історичного й фактичного змісту слова „буржуазія“, називають буржуазією навіть дрібне трудове селянство та ремісників, через те, мовляв, що вони мають у своїх руках дрібні знаряддя виробництва. З наведеного вище ясно видно, що трудове селянство й ремісники в жадній мірі буржуазією, навіть дрібною, не є. Поскільки ж вони мають у своїх руках власні засоби виробництва і використовують їх для визиску чужої праці, а не лише для власного вжитку, то вони є дрібні капіталісти, але не дрібна буржуазія.

IV.

Громадське господарство.

**Прикмети громад-
ського господарства.**

Громадське господарство — це господарство, в якому бере участь не одна особа і не одна родина, а ціла громада. Коли чоловік сам оре, сіє, жне, молотить, меле, печей споживає — то це господарство індивідуальне. Коли все те робиться родиною — то господарство родинне. Коли в здобуванні, переховуванні, пересильці й споживанні певних річей бере участь село або місто, чи ціла держава, — то господарство стає сільським, міським або державним. Позаяк же родина, село, місто, держава — це все громади тільки різної величини, то їхнє господарство є вже громадським. Господарство, в якому орють, сіють чи виробляють, здобувають господарські річі одні члени громади, переховують другі, розвозять скрізь треті, продають четверті, а споживають п'яті і т. п., — є вже господарством громадським.

Всяке господарство, ведення якого залежить в будні якій мірі від волі громадянства та його потреб, є громадським.

„Всяке громадське господарство провадиться складенням праці та поділом праці.“

Коли для вироблення певних річей вживається складення праці громадян, то тоді всім ясна участь громадянства в їхньому виробленні; всім ясно, що господарювання тими річами є справа громадська, частина громадського господарства. Коли ж здобування певних річей переводиться поділом праці, то не завжди кожен учасник тієї праці бачить, що його справа є справою всього громадського господарства, а не лише його самого. „Коли одному чоловікові не по силі зробити велику роботу, наприклад, підняти велику вагу, збудувати дім, або робільню, прокопати гору і т. п., то для цього складається кілька людей і співучасть їх усіх в одній роботі, в виробленні чи здобутті однієї річі, провадження однієї справи для всіх очевидна. Зовсім инче, коли якась справа переводиться поділом праці.

В дрібних громадських господарствах, напр. родинному, при ріжньому розподілі праці між членами родини (один — оре, другий — худобу пасе, третій — хати доглядає, четвертий — коло городу порається і т. п.), — все ж таки кожному з них ясно, що хто б що з них не робив, а всі вони провадять одно спільне громадське родинне господарство і кожен з них лише одну якусь частину того господарства. Але що більша громада (село, волость, повіт, держава), то важче стає побачити зв'язок між окремими частинами її господарства. Окремі, розкидані по всьому краю співробітники одного спільного громадського господарства звичайно спеціалізуються на якійсь окремій роботі, все життя стоять лише коло однієї якої-небудь праці,

виготовляють лише одну якусь потрібну громадянству річ або справу, передають її певним лише близьким людям і не знають, де вона дівається далі, що з нею трапляється, де і як вона остаточно споживається. Швець, кравець, хлібороб і інші професійні робітники та співробітники в громадській кооперації гадають, що кожен з них живе й працює „самостійно“ і провадить своє господарство „окремо“ й „незалежно“ від других. „Він зовсім не вважає, що його кравецька, шевська чи інча майстерня є лише дрібною частиною всього цілого громадського господарства, а визнає їх окремим цілим своїм самостійним господарством.“

Опошнянському гончареві здається, що йому зовсім нема ніякого діла до того, чи оре полтавський хлібороб, чи зародить йому хліб; чи достає катеринославський копач вугілля; чи добра колія між Києвом та Херсоном; чи тчуть жінки на Полтавщині полотна; чи валять денебудь на Україні сукно і т. п., — ясніше кажучи: чи виготовляють для нього, опошнянського гончаря, денебудь усе, що треба для прожиття — їжу, одєжу та обстанову житла. Він знає тільки накопати глини, замісити, наробити горшків, перепалити їх, одвезти на базар і продати, а за ті гроші купити, чого треба. Він уявляє, що провадить своє власне, цілком самостійне господарство, а не частину лише великого громадського господарства. Він гадає, що жадного громадського господарства немає, що воно може тільки колись, десь, у далекому майбутньому, „за соціялістичного ладу настане“. А того й не помічає, що його горшки

пішли до вжитку тієї ткачихи, що наткала полотна, яке він купив собі на сорочку; тикви — косарям, що викохали куплену ним пшеницю; полумиски — міщанам, що виробили ложки, шапки, кожухи і т. п. Не помічає того, що своїми виробами, здобутками своєї праці він так само обмінявся з іншими членами великої громади (села, міста, держави), як і в родині (малій громаді) діти за працю коло хати (підмітання, копання, ношення води, догляд худоби і т. п.) вимінюють собі од батьків хліб, який батько виростив у полі, сорочку, яку мати пошила з викоханих нею конопель і т. п., а кожен член родини обмінює здобутки своєї праці на здобутки праці інших членів родини. Вони всі належать до одного господарства, бо не кожен з них виробляє для себе все потрібне, а обмінює здобутки своєї праці на інші, зібрані в тім господарстві іншими членами його. Так само діється й у селі, місті, державі. Всі члени міської, сільської, державної та іншої громади обмінюють здобутки своєї праці на інші річі, зібрані, вироблені, здобуті членами тих громад. Усе, що є в усіх членів тих громад, творить одно їхнє спільне господарство. Кожен з них обмінює здобутки своєї праці на здобутки праці іншого члена громади так само, як син за свою працю вимінює в батька здобутий ним хліб, а в матері — одягу, а батько за свою працю коло хліба має сорочку, пошиту матіррю з вирощених нею конопель і т. п.

З тієї причини, що опошнянський гончар не розуміє про свою приналежність до всього громадського господарства України тай світо-

вого, і гадає, що його господарство є окреме й самостійне, а не частина громадського, сільського, повітового, державного й світового, — з тієї причини й капіталісти гадають, що вони провадять „свої власні господарства“, незалежні від громадського (соціялістичного, бо соціалізм є громадськість), яке на їхню думку, може бути ген-ген, десь аж у далекому майбутньому за соціялістичного ладу.

Насправдіж громадське господарство існувало й існує завше й скрізь. де тільки збирається будлі яка громада людей, і провадиться воно в усіх під носом, всі в ньому беруть ту чи инчу участь, але не всі те розуміють.

Закони громадського господарства. Громадське господарство відбувається по незломнотвердих законах, яких свідомо чи несвідомо мусять слухатися всі члени громадянства. По тих законах громадське господарство тільки реагує на всі вчинки своїх співробітників і люто карає тих, хто порушус його вимоги й приписи. Карає воно й пролетаріят безробіттям за те, що він прилип до капіталістів, мириться з своєю гіркою долею й дозволяє себе експлоатувати, клопочучись лиш про поліпшення санітарних умов на панських робільнях, заводах, про добавку платні та скорочення годин часу, а мало думає про фактичне послаблення й цілковите знищення системи капіталізму, про справедливе, планомірне налагодження громадського господарства. Карає воно й капіталістів комерційними, підприємськими й фінансовими розрухами, банкрутствами й руїною за те, що вони,

капіталісти, виставляючи себе доброчинцями людства й бездоганними постачателями всяких виробів і річей громадянству, експлоатують весь працюючий люд, і крутять тим, що постачають громадянству не все, що йому належить, а лише частину; не доплачують робітникам за їхню працю вповні, так що робітник, одержавши платню за свою працю несповна, коли вийде з майстерні чи робільні, то не може відкупити на одібрані в господаря гроші всього того багатства, яке він же тільки що сам створив. З цього виходить, що велика частина багатств, які склалися з недоплачування робітникам та недопостачання їх громадянству, залишаються в руках капіталістів, як бариш. Народ, не одержавши сповна оплати за свою працю від капіталістів, не має змоги закупити у свій споживок од них усе те, що він своєю працею зробив. Капіталісти, бачивши, що народ, який створив багатства, не має змоги їх усі для себе закупити, бо не має в себе потрібної суми грошей через те, що вони заплатили йому дешевше, ніж його праця коштувала, а од нього вимагають оплати вповні, шукають покупців на той крам серед других народів. Частину виробів народнього господарства, яку народ не може викупити од капіталістів, бо вони, шахруючи його, не додали йому всієї платні за його працю, капіталісти мусять щороку вивозити за кордон і шукати чужоземного покупця, щоб одібрати бариш чистим золотом. А позаяк по всіх краях усі капіталісти однакові, то, вискочивши за кордон, вони неминуче наскакують один на одного,

стукаються лобами й розсхоплюють покупця навмір. Кому не щастить продати за кордоном, той кричить про перевиробництво краму, зачиняє свою робільню, або скорочує виробництво: тому, мовляв, що з старим крамом немає де дітися, і викидає на вулицю робітників. Починається безробіття.

Ті капіталісти, що мають гірший крам, не спроможні конкурувати за кордоном з чужоземними капіталістами інших країн, які постачають крам кращий і дешевший. Такі „певдахи“ звертаються до своїх царів-королів та урядів і підбивають їх на війну проти чужих народів і країн, щоб поневолити тих вільних покупців і примусити їх сялою хоч-нехоч купувати дорогі й невагті річі, а всім чужим капіталістам ввіз краму заборонити.

Царі-королі та всякі уряди, розуміється, самі на війну не підуть, а пошлють сотні тисяч селян-працьовників та робітників, передягнувши їх у військову одержу.

Таким чином, за порушення законів громадського господарства, проливаються ріки людської крові, не рахуючи вже хороб від нужди, страшної смерті від голоду та недоїдання й інших громадських нещасть.“

**Здобуваюча праця
та здобуваюче спо-
живання.**

**Праця, що приводить до
витворення нових річей,
зветься здобуваючою, а
та, що нових річей не
витворює, нездобуваючою. Здобуваюча праця
не завше буває громадсько-корисною, а нездо-
буваюча дуже часто буває надзвичайно**

корисною. Праця, витрачена на вироблення жандармських аксельбантів, гармат та інших засобів людського самознищення, безумовно здобуваюча, бо в наслідок її з'являються нові річі, але про її корисність і моральність думки не однакові: Л. Толстой, наприклад, вважав великим гріхом таку працю, а про користь людського самознищення нема чого й говорити. Тимчасом праця професорів, учителів, лікарів, пропагандистів соціальних ідей і т. и. з погляду економічного є — нездобуваючою, бо в наслідок її не витворюється ні одна нова матеріальна річ. Але хто таку працю визнає за шкідливу або не корисну?

Споживання всяких виробів і природних скарбів так само поділяється на здобуваюче й нездобуваюче. Здобуваючим споживанням називається те, що йде на витворення нових річей; нездобуваючим — те, що йде на підтримку існування старих річей.

„Все, що тільки виробляється в господарстві, виробляється для споживання. Кожен народ у кожній країні завше працює і з року в рік виробляє величезну силу всякого добра: хліба, всяких припасів для себе та худоби, одєжі, взуття; будує й лагодить будинки, школи, театри, мости, пароплави, залізниці та інші шляхи й засоби зносин, пам'ятники, музеї і т. и. Все це й складає національний скарб. Деякі з цих скарбів споживаються, псуються і зношуються через день, другі — через місяць, треті — через рік, а є такі, що лише через сотні літ, а тому вимагають завше догляду, клопоту, людської праці для поповнення спожитого

й полагодження попсованого. В оцій постійній праці й турботах про задоволення людських потреб і є вся суть громадянського господарства.

І добре тому народові, який може багато свого національного добра витратити на споживання нездобуваюче, тоб-то: їсти й пити до сходу, багато читати, розмовляти, — одним словом задовольняти цілком потреби вільного часу. Добре через те, що це певна ознака, що народ багатий, живе в достатках і по людськи. Але як би народ пожив так хоч рік, хоч місяць, не працюючи, не турбуючись своїм громадянським господарством, то всі члени громадянства стали б старцями, голодними, обідраними, босяками: хліба й страви не стало б; одежа, взуття зносилися б; будинки, мости, дороги попсувалися б, скрізь і на все настала б нужда.

Громадські засоби Для того, щоб народові
виробництва. можна було жити завше
в достатку й не терпіти

нужди, він повинен споживати своє добро з розумом і по господарськи: він повинен із усього свого годового виробу відділити значну частину, яку необхідно спожити неодмінно здобуваючи, тоб-то: витратити тільки на працю, на підтримання свого господарства, на відбудування спожитих засобів добра.

Візьмемо, наприклад, хліб. Народ може витратити хліба, скільки захоче і на що захоче: пекти хліб, варити пиво, гнати горілку і т. и. Але як він не залишить потрібної кількості на насіння, то на другий рік всьому громадянству

загрожує голодна смерть. Та самого насіння ще й мало, бо треба ж і на харч при роботі, одягтися, взутися і т. и.

І от насіння та всі необхідні засоби виробництва й знаряддя хліборобства й інших галузів виробництва повинні завше залишатися недоторканим фондом, призначеним спеціально на здобуваюче споживання, бо від здобуваючого споживання залежить життя й добробут усього громадянства й народу. Недоторкана частина національного добра, призначена на здобуваюче споживання, в чийх би руках не перебувала, називається громадськими засобами виробництва.

Все, що залишається поверх цих засобів виробництва, люде мають право поділити поміж собою, обернути в особисту власність і витратити кожний по своєму, як захоче. Але розпоряджатися громадськими засобами виробництва, захоплювати їх у приватну власність, розкрадати або витратити їх по своїй волі, без згоди громадянства, — це означає розкрадати й марнувати не своє, а громадське добро, це означає підвести під небезпеку життя і волю всього громадянства.

Привлащення громадських засобів виробництва є капіталізм.	Захоплення громадського добра, привласнювання в приватну власність громадських засобів виробництва є оберненням їх у капітал, який стає звичайним способом провадження громадського народнього господарства.
--	--

Привлащення громадських засобів виробництва й обернення їх у приватний капітал

є основою того господарського ладу, який називаємо капіталістичним.

Одні захопили у народа землю, яку йому даремно дала природа на спільну потребу всіх людей, і стали поміщиками-землевласниками; другі привластили собі решту необхідних засобів виробництва, утворених людською працею, і стали панами-капіталістами. Через це й сталося так, що пани поміщики й капіталісти самі можуть і зовсім не працювати, жити собі за кордоном, навіть не бачити своїх земель і фабрик, а решта народу мусить працювати на них день і ніч, усе життя, не покладаючи рук, не знаючи спочинку, і творити всі нечислені скарги в своїй країні, а врешті — все наготовлене ними попадає в руки не тим, хто працює, а тим, хто володів землею й фабриками.

Через те соціалісти й вимагають остаточного скасування найманої праці, скасування кляси капіталістів-господарів і кляси пролетарів, а цього можна досягнути тільки відокремленням від землевласників і капіталістів всіх громадських засобів виробництва й оберненням їх у громадську власність.“

Капіталізм є не єдиною, а лише одною з форм громадського господарства.

Капіталізм не тільки в буденнім житті, а часто й у науці ототожнюють

з громадським господарством, тоді як насправді він є тільки одною з багатьох форм народнього господарства. Така плутанина дуже поширена, але для встановлення правдивого соціалістичного світогляду потрібно ясно

й твердо знати, що капіталізм не є єдиною формою громадського господарства, а лише одною з багатьох. Громадське господарство існує й поза межами капіталізму, там, де капіталізму нема й не може бути. Плутанина в розумінні взаємовідносин між капіталізмом та громадським господарством сталася з тих причин, що „політична економія, як наука, що досліджує взаємовідносини між громадським життям та громадським господарством, через багато обставин не завжди втримувалася на цій широкій і міцній базі. Замість постійних і незмінних інтересів цілого громадянства, різні представники цієї науки почали підставляти інтереси якоїнебудь одної улюбленої ними класи громадянства: то дрібного „самостійного“, безпосереднього виробника (селянина або ремісника), то буржуазію, то капіталістів, то пролетаріят.

Малодосвідчені та малорозважні не безсторонні учені часто обминали, затушковували, одсували на бік або й зовсім не помічали могутніх життєвих вимог громадянства в цілому, а натомість з надзвичайним галасом і нестриманністю копірсалися в інтересах одного якогонебудь закутка громадянства, підносячи його інтереси понад усе, рахуючи або, ліпше, виставляючи їх за інтереси всього громадянства.

Швидкий зріст капіталізму та його рідної, хоч і небажаної та нелюбої дитини — пролетаріату, голосна та часто й кривава боротьба між ними, — захопили всю увагу громадянства та учених дослідувачів, з яких багато самі брали

безпосередню участь у тій боротьбі, билися в перших лавах ворожих армій і не раз писали однією рукою в той час, як другою держали меч. Боротьба цих двох частин громадянства (капіталістів та пролетаріату), що найлютіше ворогують між собою, галас і метушня, гук рушниць і гармат, стовпи куряви й диму, що схопилися навколо них, — геть заступили собою інтереси інших верств громадянства. Інтереси цих двох клас найгостріше висунулися з купи інтересів всього громадянства й притягли до себе загальну увагу, тоді як інші залишилися ззаду, до другого разу.

„Все це вкупі з інчим мало сприяло безсторонньому, широкому та філософському науковому досліджуванню політико-економічних з'явищ. Через те сама політична економія розпалася на різні школи: з'явилася політична економія „дрібнобуржуазна“ й „великобуржуазна“, „класична“ й „пролетарська“, а до того ще всякі відтінки їх. Долю й потреби одної класи, тої чи іншої, що виступала на арену історичного життя, стали переплутувати й ототожнювати з долею та інтересами всього громадянства.“ Через те, й капіталістичну форму, одну з багатьох форм громадського господарства, стали в багатьох випадках вважати за єдину загальну форму народного господарства.

Коли виникли соціальні дослідження про закони капіталістичного розвитку, про вплив капіталізму на саме громадянство та на громадське господарство, то ці часткові, односторонні дослідження лише над однією з форм громадського госпо-

дарства подекуди стали рахувати за досліди над усім громадським господарством і вважати за саму науку політичну економію, тоб-то: окремі розділи науки брали за всю науку. Так „критику“ капіталістичної форми громадського господарства, зроблену Марксом, його прихильники обернули в догматичне євангеліє „наукового соціалізму“, а іманентні, непорушні закони громадського господарства підмінили „іманентними“ законами капіталістичної його форми. На місце незмінного цілого поставили скороминущу частину його. Капіталізові помилково стали приписувати універсальну роль, що панує над ролею й вимогами громадського господарства. Замість громадського господарства мали на оці тільки капіталізм.“ Це те саме, як би в справах музичних, замість цілого оркестру, мати на оці тільки один тарабан, бо він же найголосніший і своїм галасом заглушає всі інші звуки. Через таку постановку справи, всі з'явища, що підлягають дослідів громадської науки — політичної економії, вималювалися в неправдивий колір. Державу плутають з громадянством, капіталізм з громадським господарством, працюючу класу з пролетаріатом і т. п.

Тимчасом біологічне призначення й „іманентна“ мета громадянства полягає в тім, щоб служити захистком кожної індивідуальності та найкращого забезпечення нащадків. З цього самого виявляється й „іманентне“ призначення та мета громадського господарства: задовольняти потреби не самих капіталістів або самого пролетаріату, а способом складення її

кооперації індивідуальних сил всього громадянства найкраще забезпечити повне й всебічне задоволення потреб усіх членів громадянства. Все, що не відповідає цьому головному призначенню і стоїть у суперечності до нього, неминуче викличе фізичне страждання, розклад громадської організації й виявиться, як справа антигромадська, яку життя або мусить усунути, або само... згинути.

Взяти, наприклад, усім відоме з'явище економічних криз з відповідними їм з'явищами „перевиробництва“, „безробіття“ і т. п. Можна з різних боків підходити до криз: або розглядати їх, як неминучий наслідок капіталізму, ствержувати їхній причинний зв'язок і необхідність, та робити висновок що „все існуюче розумне“, або ж розглядати кризи, як натуральну й неминучу реакцію з боку примусових вимог нормального громадського організму. В першому випадку можна вважати, що капіталізм є активною й керуючою силою, якій нема діла до людських страждань, але з другого ясно, що навпаки, закони нормального громадського господарства могутньо реагують, мстять і люто карають усіх, хто порушує їх: як робітників та капіталістів, так і виробників та споживачів.“

Коли розглядати справи громадського господарства по першому способу, то він і призводить до того, що замість законів цілого громадського господарства, люде бачать тільки закони капіталізму, але вважають їх за закони всього громадського господарства. При таких способі дослідів і витворюється плутанина між

розумінням капіталізму й громадського господарства та заміна першим другого.

Тим то й необхідно скрізь вияснювати, 1) що громадське (народне) господарство й капіталізм не те саме; 2) що капіталізм є лише одна з кількох форм громадського господарства; і 3) що громадське господарство не тільки може, а й повинно існувати без капіталізму.

II.

Шляхи до визволення.

1. Визвольні течії в клясовій державі.
2. Дві течії соціялізму.
3. Способи заведення соціялістичного ладу.
4. Ступні соціялізації та ідеал соціялізму.
5. Кооператизація, як повільна соціялізація.
6. Кляса й партія.

Визвольні течії в класовій державі.

Три визвольних течії. Неправду капіталістичного ладу розуміє багато людей, та не всі вони однаково уявляють собі його шкоду, не однаковими способами гадають його знищити і не однаковий новий лад гадають запровадити. Прихильники визволення згідно капіталістичного ладу по своїх поглядах і способах боротьби та способу будівлі нового ладу поділяються на три головних течії: лібералів, соціалістів та анархістів.

Всі вони однаково борються за „волю особи“ за „автономію людського індивідуума, за скасування в громаді насильства однієї людини над другою, але не однаково, а по ріжному розуміють самий ход громадського розвитку, підготовки й переведення революції.

Ліберали намагаються впорядкувати правову державу, не скасуючи її класового характеру.

Соціалісти хочуть встановити правову державу по „народній волі“, скасувавши цілком її класовий характер.

Анархісти домагаються заведення повної волі й автономії особи або впорядкування „вільної громади“ способом повного й одночасового скасування, як класової, так і правової

держави, тоб-то: хотять скасувати панування всякої влади, як меншости над більшістю, так і більшою над меншістю.

Ліберали. Ліберали, представники буржуазії й заможної кляси, в справах політичних, в правових громадських відносинах, можуть іти і часто йдуть поруч з соціялістами до впорядкування будлі якої форми демократичної республіки. Одначе, при всяких політичних формах державного ладу, вони, не зважаючи на свою прекраснодушність, є ворогами соціалізму й працюючої кляси, упертими й незломними прихильниками клясової держави, яка охоплює і захищає їхній принцип „священної“ приватної власности на землю та інші громадські засоби виробництва й обміну“.

Ліберали в душі бажають того самого, що й капіталісти та поміщики: жити не працюючи, з ренти за землю, за завод, за витвори свого розуму й мистецтва (учені, професори, лікарі, інженери і т. и.), але вони, як освічені люде, соромляться одверто сказати, що хотять жити на дурничку, з чужої праці, соромляться політичного поневолення людей. Грубе свавільство капіталістичного ладу їх обурює, і вони намагаються загнuzдaть його, щоб він не мучив і не виснажував працюючих в нелюдський спосіб до останку, а робив це відповідно сучасних поглядів на культурність поведження й правління. Ліберали хотять не знищити капіталістичний лад, а лише обмежити його.

Жадаючи тільки обмеження капіталістичного свавільства, вони добиваються цього дуже лояльними способами. Вони бояться ображати

капіталістичних панів та послугуючу їм державну владу, а тому свої жадання виявляють завше не повно й не одверто. Ліберали нічого не мають проти зміни політичного державного ладу (самодержавія на конституційну монархію, а то навіть на республіку), навіть часом вимагають цього, але тільки на словах. Вони хочуть, щоб зміни прийшли самі собою „по наказу згори, мирним способом“, „не розбурхуючи пристрастей темних народніх мас“. Обстоюючи республіку, ліберали бояться боротися за неї ділом (повстанням, революцією), бо знають, що в наші часи політична революція легко обертається в соціяльну: працюючі маси, зваливши попередній політичний лад, стараються зовсім скинути панування капіталістів, як політичне, так і економічне. Революція ламає клясову державу, валить капіталізм геть, а це як раз і не пасує до бажання лібералів. Тому то вони від всякої боротьби силою ухиляються; бояться, щоб вона не обернулася в революцію, яка геть змие любий їм капіталістичний лад.

Соціялісти. Соціялісти, домагаючись заведення демократичної республіки (до чого не раз пристають і ліберали), разом з тим не гадають на тім складати зброї й припиняти революційну клясову боротьбу зо всіма конституційними й республіканськими урядами. „Демократична республіка, бувши ідеальною формою правової держави, що спірається на рівність всіх громадян перед законом, зовсім не встановляє соціяльної рівності всіх громадян і не забезпечує для працюючої кляси самого

головного: права кожної людини на життя, права на працю, на землю. Під формою демократичної республіки при повній політичній рівності може залишатися старий поділ громадян на **кляси**: 1. працюючої більшості і 2. дармоїдної меншості, тоб-то: на кляси 1. трудового селянства й міських та сільських наймитів (робітників) та 2. капіталістів і землевласників." Рівноправні республіканці все ж таки ділитимуться на бідних і багатих. „Після великої французької революції, що скасувала державу пануючої шляхти й оповістила „права людини й громадянина“, тоб-то: впорядкувала правову державу з пануванням верховної волі народу, все ж таки виявилось, що в найбільш демократичних республіках Європи й Америки, при повній політичній волі і всенародній даровій освіті сила робочого люду залишається неписьменною, темною. При повній волі друку, слова, зібрань і науки, народ не може ні учитися, ні читати путніх книжок, бо не має часу. Маючи повні права громадянина своєї країни і бувши номінальним керівничим її долі, робітник залишається бездомним, безпритульним бурлакою, бо перебуває в такій страшній економічній залежності від своїх „громадян-господарів“, що часто подає свій голос при виборах на громадські посади за їхніх кандидатів, своїх клясових ворогів, бо не тільки він темний і байдужий до того, а ще й боїться за свій завтрішній день, боїться опинитися завтра на улиці.“

В правовій демократичній республіці всі, хто має землю, фабрики й заводи на правах

власности, матимуть змогу управляти всім по своєму. Вони керуватимуть робітниками й трудовим селянством не на підставі закону, не по праву, а по „добрій згоді“ працюючих, які „з доброї волі“ слухатимуть їх, щоб не втратити заробітку на їхніх фабриках і заводах, щоб мати змогу заарендувати в них клопоть землі.

„До того часу, поки існує класова структура громадянства, поділ його на заможну меншість і обездолену більшість, всякий уряд, навіть республіканський, неминуче муситиме виконувати дві різних функції: 1. функцію правової і 2. функцію класової держави. Одною рукою він муситиме захищати рівноправність всіх громадян (бо цього вимагає правовий лад держави), а другою—захищати матеріальні інтереси меншості (бо того вимагатиме класовий склад громадянства). Коли ж обурена працююча більшість захоче скинути з себе економічне ярмо капіталістичних дармоїдів і одібрати в них землю та засоби виробництва, то уряд правової демократичної республіки повинен буде охороняти інтереси меншості державною силою, тоб-то: поліцією та військом.“

Поліція в правовій державі безумовно необхідна для охорони порядку, спокою, помочі громадянам і т. и., але в той час, коли правова держава разом з тим є класовою, то поліція в ній стає захистом меншості від більшості, тоб-то: багатих від бідних; силою для притлумлення „робітничих розрухів“ і т. и.

Так само й армія. Озброєні народні сили, що держаться на поготові для захисту держави

від нападів зовні, використовуються урядом правової республіки для „утримання спокою“ в середині, для захисту капіталістів і землевласників від нападу працюючих, бо того домагається право кожного громадянина правової республіки на захист його інтересів. Помимо поліції й армії уряд правової, але клясової республіки, так впорядковує свої фінансові справи, правосуддя, податки й народню освіту, щоб захистити меншість (капіталістів і землевласників) від зазіхання більшості (працюючих) на ті природні добра й засоби виробництва, якими меншість володіє на правах приватної власности.

Соціялісти розуміють, що правова демократична республіка, коли вона залишається клясовою (тоб-то: має громадян заможніх власників і працюючий пролетаріят та трудове населення), не задовольнить потреб працюючого люду і завше буде захищати інтереси меншости (багатіїв), чим перешкаджатиме працюючим запровадити такий лад, який би їх цілком задовольнив. Тому соціялісти домагаються, щоб правова демократична республіка не була клясовою, тоб-то: щоб в ній не було капіталістів і землевласників, з одного боку, а бідних, працюючих, з другого. Соціялісти домагаються, щоб правова демократична республіка була безклясовою, соціялістичною, тоб-то: такою, в якій би не було ані кляси власників, ані кляси працюючих, а щоб всі громадяне були однаковими спільними співвласниками природніх дібр і засобів виробництва і всі були працівниками на тих добрах, при тих засобах виробництва. При таких умовах не буде ані більшости, ані

меншости. Всі будуть однакові. Всі громадяне матимуть однакові політичні й економічні права й інтереси. Тоді правовий уряд однаково захищатиме всіх, бо не боронитиме одної класи від другої, а лише одного громадянина від другого. Всі будуть працюючим, трудовим людом. — Тому то соціалісти змагаються за утворення правової соціалістичної і трудової, а не класової республіки.

Соціалісти розуміють, що утворити безкласову трудову соціалістичну республіку мирним способом не можна, бо капіталісти й землевласники ніколи по охоті не віддадуть трудовому населенню тих земель і засобів виробництва, які зараз тримають у своїх руках. Тому соціалісти підготовлюють працюючі маси до рішучої боротьби силою з капіталістами-власниками: до революції проти них і того державного ладу, який їх захищає.

Одні соціалісти гадають, що час такої революції настане аж після того, як середня й дрібна буржуазія „спролетаризується“, а капітал сконцентрується. Це соціалісти еволюціоністи (соц.-демократи й інші). Другі ж гадають, що до революції треба завше готуватись і бути завше готовим, використовувати всі сприятливі умови, щоб найшвидче її перевести. Це — соціалісти-революціонери.

Анархісти. Анархісти бажать знищити не тільки класову державу, а й правову, тоб-то: всяку державу. Вони гадають, що всяка держава є насильство над людиною, бо всяка влада чинить примус над іншими. Обороняючи повну політичну й економічну

волю людини, анархісти вимагають, аби всі люде гуртувалися й жили між собою не так, як їм велить якась влада, а так, як люде самі між собою вільно умовляються. Анархісти „принципіально не визнають власти навіть більшості над меншістю, навіть виборного правління, ні парламентарного, комуніціального представництва, ні загального навіть подання голосів, ні будлі якої инчої політичної організації. Вони лише визнають одну організацію — „Вільну Громаду“, тоб-то, спілку автономних, незалежних осіб на підставі вільного договору, який розпадається при першому бажанні кожної особи.

II.

Дві течії соціалізму.

Марксизм і народництво. В господарстві Західної Європи головну роль відіграє виробництво, індустрія, а в господарствах Східної Європи — хліборобство. Соціалісти Заходу, шукаючи способів переміни капіталістичного ладу на соціалістичний, рахуються переважно з своїми місцевими умовами індустріального господарства, а соціалісти Сходу — навпаки: з умовами життя своїх хліборобських країн.

Під впливом науки соціалістів Заходу, особливо Ф. Ласалю, К. Маркса, Фр. Енгельса та інших, склався на Заході Європи соціалістичний світогляд, який по імені найвизначнішого його ідеолога К. Маркса прозвано марксистським.

В 70-х годах прихильники цього світогляду згуртували соціаль-демократичну партію, яка й узяла в свої руки провід визвольним соціалістичним рухом на Заході Європи.

На Сході Європи, в умовах переважно хліборобського господарства, під впливом визвольних писань Чернишевського, Лаврова, Михайловського, Драгоманова й інших письменників визвольно-революційні організації „Народної

Волі“ витворили соціялістичний світогляд, який прозвано народницьким або революційним. В 90-х роках російські „народовольці“ переорганізувалися в групи соціялістів-революціонерів.

В той же час прихильники марксових ідей в Росії згуртувалися в партію соціаль-демократів.

Між соціаль-демократами й соціялістами-революціонерами розпочалася ідеологічна суперечка, яка не закінчилася й до сього часу. Росходження головним чином сталося в поглядах на роль капіталізму в народньому господарстві, на способи визволення зпід капіталізму та на значіння об'єктивних умов і особи в історії.

Засади соціаль-демократії. „Соціаль-демократи гадають, що капіталізм є такою хворобою громадського життя, таким „пухиром“, од якого не можна вилічитись операцією. Треба лише ждати, поки він нарве й сам лопне. А щоб він швидче нарвав, корисно прикладати теплі компреси й усякі пластирі. Все, що залишається лікарям і слабим робити при такій хворобі, то це обережно і навіть з певною ніжністю ходити коло слабого місця, не зачіпаять його, не вередить і дати можливість процесові наживання нормально розвиться. Всі суб'єктивні стремління, „бажання“ й „хотіння“ припинити натуральний процес і знищити біль будуть тільки фантазією і шкідливими спробами. Адже видужання полягає як раз в тім, щоб чиряк як найшвидче нарвав і лопнув сам або від малесенького вколання чи надрізу.

Але вколення чи надріз не треба робити передчасно.

Так і капіталізм. Це, мовляють, громадянський чиряк, од якого громадянство врятується тільки тоді, як він нарве й лопне. Скільком би поколінням не довелось страждати від процесу наживання, але хоруєче громадянство неодмінно повинно мовчки перетерплювати біль наживання, скоритись неминучій наростаючій болі, маючи радісну надію, що процес капіталістичного напухання сам у собі несе видужання й остаточне позбавлення від усякої болі.

Щож має робити лікар, слухаючи невпинні скарги слабого на нетерплючу біль? На думку соціяль-демократів, він може тільки знизати плечима, пожаліти слабого або прописати йому заспокоюючих капель, тоб-то: оборонці від капіталістичного гніту до того часу, поки капіталізм не назріє так, щоб самому впасти, можуть тільки співчувати робітникам, розтлумачувати їм, хто їх тисне й заспокоювати тим, що їх гнобитель неминуче мусить упасти, а до того часу, поки він впаде, домагатися поліпшення санітарних умов праці, збільшення заробітної платні, зменшення робочого дня і т. и., але, боже борони, зачіпати назріваючий капітал, нападати на нього, розбивати, заважати його розвитку. Адже це тільки заважало б йому швидче розростися до тієї міри, при якій він мусить упасти.“

Ортодоксальні марксісти гадають, що соціялістичний лад підготовлюється й наспіває в недрах капіталізму, і самим процесом розвитку капіталізму; до того ж підготовляються й ви-

співають зразу й одночасово всі його головні елементи: 1. національна та інтернаціональна концентрація засобів і знаряддя виробництва, 2. національне та інтернаціональне усуспільнення праці, і 3. національна та інтернаціональна організація всієї системи виробництва й розподілення. Соціалізм так само інтернаціональний і єдиний, як і капіталізм та пролетаріят.

Процес паєрівання капіталізму, на думку соціаль-демократів, не можна рахувати скінченим до того часу, поки капіталістичні опухлини цілої низки національних чиряків не зіллються в один інтернаціональний пухир. Так мусить бути, бо кожна нація має своє окреме громадське господарство і обмінюється своїми виробами з инчими, конкуруючи одна з другою. Для розвитку капіталізму, тоб-то: об'єднання його в одних руках мусять зникнути господарчі межі між націями. Мусять створити одно світове капіталістичне господарство. Пухлятина мусить розкинутися по всьому світу, і що швидче це станеться, то краще, бо швидче дозріє, нарве й лопне світовий капіталістичний чиряк.

З цього саме погляду натурально стреміти до скасування дрібних національностей, до зменшення їх кількості, до того, щоб середні проковтнули менших, а великі середніх, тоб-то: до централізації держав і концентрації національностей та утворення одного немов би тресту національностей. Через це, соціаль-демократи часто цілком негативно й непримиримо вороже ставляться до всяких національних визвольних

рухів та національної незалежності дрібних народів. До національного гніту, до нестерпучої національної болі соціально-демократи часто ставляться байдуже, називаючи їх дрібно-буржуазним шовінізмом або вузько-національною буржуазністю . . .“

Соціально-демократи до „остаточної катастрофи“ не хотять втручатися в справу приватної власності на землю та засоби виробництва, бо всяке часткове одібрання землі від поміщиків та засобів виробництва від капіталістів, на їх думку, тільки затримувало б розвиток капіталізму, тоб-то: одсувало б надалі „остаточну катастрофу“. Тому соціально-демократи гадають, що в теперішні часи можливі лише політичні революції, а не соціальні і зо всякими заходами до соціальних революцій вони рішуче борються, як з такими, що перешкаджають „нормальному“ назріванню капіталістичної болячки й одсувають її неминуче лопнення на дальший час.

Засади соціалістів-революціонерів. Соціалісти-революціонери переконані, що хоч би трудовий народ і повірив соціально-демократичній теорії, то все ж таки не витерпів би мовчки, аж поки „капіталістичний чиряк назріє й лопне сам собою“. Живий народ не машина. Коли йому болить, він шукає засобів зараз врятуватися від болю, а не колись, може через сотні, може через тисячі літ. Хоч який великий народній терпець, а буває, що наступають такі хвилини, коли той терпець уривається, і нараз, не дожидajući „рятуючого кінця розвитку капіталізму“, народ починає спершу „стихійно“ й по одинці, а далі

організовано, артiлями — вставляти патики в колеса капіталістичної колісниці й так чи инче, одриває від капіталу шматки природніх дібр та засобів виробництва до рук працюючих, і тим самим псує всю систему концентрації капіталу, псує всю теорію соціально-демократії про потребу чекати набухання капіталу, поки він сам не перекинеться. Революційна течія соціалізму вважає, що для революції не треба ждати аж повного скупчення капіталізму, бо він і в цій сучасній, нескулченій формі є вже злом, з яким треба боротись, бо кожен чоловік має право кожної хвили захищатися від зла і не давати йому збільшуватися. Нормальні живі люде живуть реальними інтересами свого сучасного життя. Тому, хоч які гарні теорії вигадувати для майбутнього, а коли вони нічого не змінюють в сучасному реальному житті, коли не дають зараз жадної користи пригніченому робітникові й селянинові, то робітники й селяне, не будуть їх слухатися.

Одсування революції на дальший час з тим, що вона поліпшить долю може лише майбутніх поколінь, вбиває охоту до праці за ради неї зараз, а раз нема охоти, то нема й відповідної підготовки. Кожна людина найшвидче працює для того, що дає їй найшвидчу користь. Для майбутньої користи навіть дітей своїх людина працює не так вже охоче, як для себе; а для дальших поколінь ще менш охоче. До того ж трудно переконати селянина, який має четвертину поля, або робітника, що має свої деякі струменти, щоб ради майбутньої революції один з них зараз зрікся останньої

чвертки поля, а другий своєї майстерні на користь скупчення капіталу, бо вони добре бачать, що в сьогоднішній день це тільки погіршить їхнє становище. Заради добробуту майбутніх поколінь мало хто з них згодиться погіршити своє становище сьогодні. Для самопожертви треба, oprіч твердої віри, ще й великої долі фанатизму, а цього в широких масах людства немає.

Теорія соціаль-демократів, що для революції треба наперед скупчити капітали, не тільки не допомагає наближенню революції, а навпаки: одсуває її. Всякий робітник, довідавшись про те, що революція можлива буде лише тоді, коли всі капітали скупчаться в кількох руках, і знаючи, що це зробиться не швидко, а десь там колись через кілька поколінь, сьогодні стремить не до того, щоб позбутися своєї майстерні, як що вона є, і спролетаризуватися, а до того, щоб збільшити свою майстерню й заробити щось більше і тим поліпшити своє становище зараз; тому він всякими способами обороняє свою майстерню від переходу її в руки капіталіста, не хоче пролетаризуватися, бореться проти скупчення капіталів, тоб-то: свідомо одсуває наспівання умов, сприятливих для революції. Теорія необхідности попереднього скупчення капіталів дає право робітникам думати: поки настане той час скупчення, я повинен якось иначе поліпшувати свою долю. Зараз це можна зробити здобуттям капіталів, а тому я повинен здобувати капітали. І тому не дивно, що прихильники теорії необхідного попереднього скупчення, називаючи себе борцями за визволення

праці, фактично в сій хвилі роблять лише те, що поневолюють працю; стремлячи до визволення праці, вони на ділі роблять так, що самі ту працю поневолюють і одсувають час її визволення.

Коли б не було теорії, яка доводить, що революцію можна переводити, не дожидajući скупчення капіталів, то революції ніколи й не було б, бо теорія попереднього скупчення сама примушує робітників шукати инчого порятунку, ніж та революція, яка невідомо коли буде й невідомо кому поліпшити становище, тоб-то: відбиває від себе охоту робітників.

„Соціалісти-революціонери вважають капіталізм не опухлятиною, а громадською виразкою, яка, гніючись далі, може отруїти весь громадський організм. На їхню думку, капіталізм сам по собі завше й скрізь є злочинним і антигромадським з'явищем і зовсім не має тих корисних творчих здібностей, які приписують йому ортодоксальні марксисти. Все, що в часи панування капіталізму виходить зпід капіталістичного жорна доброго й здорового, походить не від капіталізму, а, не зважаючи на капіталізм, від чудодійної сили громадської самодіяльності й самоохорони, завдяки активній, свідомій і колективній творчості людської громади.

Як держава є лише шкідлива й недоскональна історична форма громади, так і капіталізм є лише шкідлива спотворена історією форма громадського господарства. Як ідеалом політичного життя людських громад є скасування в них всякого насильства однієї людини над

другою, так ідеалом громадського господарства в скасування визиску однієї людини другою.“

Хиби в засадах со- Через те, що марксісти, со-
ціаль-демократів. ціаль-демократи знайшли в
капіталізмі добрі, творчі
здібности, вони — вкупі з реакціонерами при-
знали, що навіть рабство мало свої добрі при-
кмети, бо воно, мовляв, скасувало людоїдство й
дало рабовласникам вільний час, який вони
використали на розвиток науки й духовної
культури. На тій самій підставі деякі люди
визнають „доброкорисну“ роль кріпацтва, а
інчі вважають навіть самодержавіє, абсолютну
монархію, урядову централізацію за корисні,
бо деспоти й монархи своїм завойованням прислу-
жилися, мовляв, об'єднанню багатьох народів
і тим допомогли розвитку культури й цивіліза-
ції людськості. На тій самій підставі навіть
війни між народами дехто вважає доброкорисни-
ми факторами розвитку людських громад. „Вони
забувають те, що як би не було рабства, крі-
пацтва, самодержавія, деспотії, війн і т. по-
дібного, то розвиток культури пішов би шляхом
вільного економічного гуртування й економіч-
ного єднання по охоті, що дало б значно більше
кращих умов для розвитку культури, ніж при-
мусове й штучне об'єднання військовою силою,
яке часто настрєнчувало одні народи проти
других і змушувало їх витрачати свої сили не
на спільні шукання кращої долі, не на спільну
культурну працю, а на боротьбу одного з
другим, на руїну й розтрату культурних сил.

З другого боку вони не добачають того, що
культура розвивалася не тому, що було рабство,

кріпацтво, самодержавіє, війни і т. и., а тому, що це вимагається головним бажанням всякої людської громади — поліпшити умови свого існування й прикрасити своє життя.

Ті люде, що вважають капіталізм, кріпацтво, рабство, війни, деспотію і т. и. за корисні явища, думають так лише тому, що закримічують громадське життя до і після якого небудь з'явища і всі зміни, які трапилися в часі існування того з'явища, приписують тим з'явищам, як причині їх. Насправді ж всі ті випадкові й зовнішні події, завше страшні й шкідливі самі по собі (війна, деспотія, рабство, капіталізм і т. и.), ніколи не були причиною того доброго, що витворилося в часи їхнього існування, а лише приводом до зміни форм громадського життя. Незмінним же двигачем усіх змін і людського поступу завше була й є доброкорисна здібність громадянства до самоохорони й самоудосконалення, яка походить з внутрішніх біологічних підстав людського життя, а не диктується волею тієї чи іншої влади.

Багато людей, як неучених, так і вчених, не мають здібности вишукувати первопричини тих чи інших громадських з'явищ і приписують їх будлі яким зовнішнім подіям, що виразніше випинаються з купи інших. Відокремлення України, Польщі, Фінляндії та інших держав від Росії вони з'ясовують тільки тим, що впад централістично-бюрократичний лад, забуваючи, що при всякому ладі, поневолені народи прагнуть волі й змагаються до неї. Причиною скасування кріпацтва вони визнають кримську війну, причиною першої російської ре-

волюції — японську війну, другої — світову і т. и. Тимчасом як вся роля війни зводиться до того, що вона в ряди-годи, дуже рідко, стає тільки одним із політичних приводів до ширшого, масового пробудження громадської свідомости й швидкого розвитку тих громадських сил, які до тієї пори були сковані, і без яких неможлива ніяка різка поступова трансформація серед поневоленого народу.

Однак з того факту, що, „нема лиха без добра“, що деякі війни допомогли пробудженню громадської й національної свідомости серед поневолених народів, зовсім не можна робити висновку, що війну, рабство, державний централізм і т. и. можна визнати за систематичний метод поступової громадської еволюції. Тимчасом ортодоксальні марксісти так саме й відносяться до капіталізму та найманої праці або пролетаріату.

Остаточним практичним завданням соціалістичних партій в справах громадського господарства є скасування капіталістичного визиску найманої праці і всякого иншого визиску людини людиною. Через те всі соціально-революційні партії визнають своєю соціальною політикою неухильне стремління до найшвидшого одібрання проводу громадського господарства з безконтрольних рук приватних осіб, землевласників і капіталістів, та передання його в руки всього працюючого народу, тоб-то: стремлять до запровадження в справах народного господарства такої самої відповідальної демократії, як і в справах політичних.“

**Робітничча
кляса.**

В різні часи народне господарство мало й матиме різні форми. Одною з таких форм є господарство капіталістичне. В капіталістичному господарстві працюють тільки наймити (управителі, доглядачі, робітники), а господарі живуть без праці. Таким чином, в капіталістичному господарстві працюють тільки ті, що мусять жити з заробітку, бо свого нічого не мають. Одначе, опріч капіталістичної форми господарства, поруч з нею існують і інші форми народнього господарства, де вживається не наймана праця, наприклад: дрібні селянські господарства, ремісницькі, студії мистців, лябораторії учених і т. и. Всі вони працюють для здобуття засобів прожитку й культури, тоб-то: працюють в справах народнього господарства, але здобувають все не найманою працею, а власною, вільною. Соціяль-демократи гадають, що капіталізація мусить охопити всі сфери народнього господарства і вже тепер, в своїй діяльності не звертають жадної уваги на те, що не звязане з капіталізмом, бо то, мовляв, лише окремі випадки, які жадної ціни не мають. Через те вони вже тепер, говорячи про інтереси працюючих, мають на оці тільки тих працюючих, які є в капіталістичнім господарстві, тоб-то: пролетаріят, а всіх інших працюючих забувають. Соціяль-демократи часто вважають за робочу клясу тільки пролетаріят, тоб-то, лише тих, що не мають жадних власних засобів виробництва, а інших працюючих за робочу клясу не визнають. Одначе це несправедливо.

„Капіталістичне господарство є лише форма й перемінна частина господарства народнього, громадського. Тому соціаль-демократи мимохіть занадто звужують обсяг громадського господарства, коли, говорячи про нього, мають на оці тільки капіталістичне, і, говорячи про робітничу класу, мають на оці тільки пролетаріят. В капіталістичнім господарстві справді немає инчих працівників, як найнятий пролетаріят. Але справа в тім, що в народнім господарстві, опріч капіталістичної форми існують ще й инчі форми, де працюють не наймані люде: ремісники, дрібні хлібороби, мистці, учені і т. и. А працівниками, робітниками, „робочою класою“ наука називає всіх, хто працює в справах народнього господарства. Отже, хоча весь пролетаріят належить до робочої класи, але не вся робоча класа є пролетаріят, бо в народнім господарстві беруть участь в ролі громадсько-необхідної робочої сили не тільки ті, хто не має власних засобів виробництва, хто цілком од них одділений, а й багато таких, що мають первісні засоби виробництва й самі ними користуються: дрібні ремісники, дрібні хлібороби, кустарі, мистці, учені й т. и.

Не можна також казати, що до робітничої класи належать тільки ті, що не мають засобів виробництва, бо є широка верства людности, — люмпен-пролетаріят, — яка жадних засобів виробництва не має, а до робітничої класи все ж таки не належить, бо нічого не робить: живе лише з милостині, з крадіжок, шахрайств і т. и. Люмпен-пролетаріят до

робітничої класи не може належати, бо жадної праці в справах народнього господарства не провадить. Так само як не належать до робітничої класи й землевласники та капіталісти, що, як і люмпен-пролетаріят, самі не працюють, а живуть на кошти чужої громадської праці.

Праворуч і ліворуч робітничої класи стоїть дві класи дармоїдів: з одного боку визискувачі, а з другого — люмпен-пролетаріят.

Разом з тим до робітничої класи належать ті працівники, які хоча й мають власні засоби виробництва (кустарі, дрібні селяне, лікарі, учителі, мистці, учені), але користуються ними тільки самі, не вживаючи для того найманої сили.

Розхвалюючи „натруджену руку пролетарія“ соціаль-демократи тим самим роблять плутанину в головах найманих робітників і розвивають в них шкідливу самопиху, бо з одного боку дають їм підставу думати, що тільки в них „натруджена рука“, а з другого — зачисляють до гурту достойних похвали і дармоїдний люмпен-пролетаріят, бо він же теж „пролетаріят“; а разом з тим скривджують натруджену руку кустаря, селянина, учителя, ученого, що часом більше проливають поту над працею для чужої користи, ніж пролетарь, хоча й працюють своїми власними знаряддями праці (сокирою, ралом, пером і т. п.). Це та сама помилка, яку в 70-х роках робили народники, що кадили фіміями натрудженій руці мужика та класичному лаптеві. Тимчасом в Росії (а тим більш на Україні) пролетаріят складає незначну частину робочої (працюючої) класи, що бере участь в

загально-національним господарстві й творить та підтримує своєю працею загально-національне добро й усю матеріальну культуру краю.

Соціалісти-революціонери називають робочою (працюючою) клясою все працююче (трудове) населення, що бере безпосередню або посередню, але завше необхідну, участь в народньому господарстві краю: творить всі матеріяльні національні багатства й підтримує матеріальну культуру, тоб-то: як працюючий пролетаріят, так і працююче селянство, працюючу інтелігенцію, працююче ремісництво і т. и.

„Ознакою приналежности до робочої кляси є життя з праці, а не пролетарність.“ Сьогоднішній працюючий пролетаріят, що належить до робочої кляси, може завтра стати люмпен-пролетарієм або капіталістом і вийти з робітничої кляси, а сьогоднішній люмпен-пролетаріят і капіталіст завтра можуть стати працюючими робітниками або ремісниками і ввійти в робочу клясу.

До того часу, поки в громадянстві існує поділ на кляси, означення клясової приналежности людини треба робити на підставі її участі або неучасті в процесі громадського народнього виробництва та розподілення продуктів виробництва, що вкупі зветься народнім господарством.

Нам можуть сказати, що коли по такій прикметі розподіляти людей по клясах, то до робочої кляси доведеться залічити не тільки пролетаріят, селян і ремісників, а навіть „буржуазних“ інженерів та управителів капіталістичними підприємствами, а то, чого доброго, й

самих підприємців, фабрикантів та заводчиків, що самі керують своїми підприємствами. Так, навіть підприємці, фабриканти й заводчики, коли самі працюють для народного господарства, виконуючи безумовно необхідні функції організаторів, керівників і доглядачів, то за цю працю мають нагороду і право на зачислення їх до „робочої кляси“. Однак поскільки вони користуються даремно працею інших та визискують їх, постільки вони належать до кляси визискувачів. Отже працюючий фабрикант одночасово належить до двох кляс. Через теж, що кожен фабрикант і заводчик є більше визискувач, ніж працівник-утворитель власною працею цінностей для народного господарства, через те саме він більше належить до кляси визискувачів, ніж до працюючих.

„Нам можуть сказати, що таке метафізичне зачислення підприємця і до робітничої кляси й до кляси визискувачів тільки заплутає ясність думки робітників і затуманить їхню клясову самосвідомість. Ми ж гадаємо, що розтлумачення робітниками справжнього стану річей, більше сприяє розвиткові їхньої клясової свідомості, ніж вживання неточних опredелень. Точність думки й світогляду забезпечить і робітників і громадянство од багатьох забобонів, неправдивих поглядів і часто незаслужено-ворожого відношення робітників до деяких соціалістичних змагань.“

З наведеного ясно, що не тільки пролетаріят є робітничою клясою. А коли так, то виходить, що й опрiч нього є працюючі, які соціально покривджені, а коли покривджені, то й невдо-

волені на капіталістичний лад і раді б його повалити. І не тільки давня історія, а й найновіща дають нам факти великої участі в революціях селянства. Досить згадати роль селянства в часи реформації й селянської війни, французьку жакерію, французьку революцію та, нарешті, революцію російську, а особливо українську, де робітництва, як кіт наплакав, — щоб оцінити революційну силу й значіння селянства в боротьбі з капіталістичним ладом. Революційна діяльність селянства під час селянської війни, жакерії, французької та української революції яскраво свідчить, що для переведення соціальної революції немає потреби обертати всіх у пролетаріят. Досить, щоб працюючі усвідомили свої права на рівну долю з маючими й набралися охоти ті права здійснити з метою знищити всякий поділ на маючих і немаючих, поділ на класу капіталістів і класу працюючих і обернуть робочу класу в один безкласовий трудовий народ.

Закони природнього й людського життя. Для задоволення своїх потреб і стремлінь люде мусять міняти форми свого життя та обставини, в яких перебувають: скасовувати незадовольняючі й вишукувати та творити кращі.

Люде мають тіло (матерію) й душу (розум та волю). Через те форми людського життя виробляються так, щоб задовольнити потреби тіла й душі. Зміни в людському тілі й у всіх формах людського життя, зв'язаних з тілом, вимагаються й відбуваються по законах матеріальної природи.

Зміни ж людського розуму й волі і всього, що з них походить, відбуваються незалежно від закону матеріальної природи.

В житті звірини, яка не має людського розуму й людської волі, зміна форм життя відбувається тільки під впливом матеріальних законів природи, під впливом інстинкту.

В людським же житті багато форм міняється з самої волі людей на підставі висновків їхнього розуму.

Закон природи, наприклад, вимагає вживати завше страву, щоб не виснажувати організму, бо це шкідливо й навіть смертельно для особи. Однак часто люде свідомо порушують цей закон із різних причин. Всім відомо, що багато панночок, мріючи про тонку постать, навмисно не доїдають, чим виснажують свій організм і роблять його придатним до всяких хвороб. Також всім відоме голодування в'язнів, яким вони змушують владу виконувати їхнє бажання, їхню волю.

Перша — легковажна причина і друга — цілком поважна — походять не із матеріальних спонукань, а лише з духовних потреб. І в першому випадку, і в другому—зміни в житті людей переводяться незалежно від матеріальних обставин, а тільки під впливом певної ідеї, до якої людина стремить.

Панночка змінює своє життя й організм (худеє) не через брак їжі, а через захоплення ідеєю створити собі тонку постать; в'язень змінює своє життя й умірає з голоду також не через брак їжі, а лише через ідею змусити владу виконати його волю.

З цього ясно, що людське життя міняється, **не по вимогах законів природи, так і на підставі хотіння, людської волі, людського духу.**

Зміни форм життя—поступ. Закони матеріяльної природи незмінні, тому й наслідки їхньої чинности завше однакові, незмінні. Все, що відбувається з примусу законів природи, не уявляє в себе нічого нового, а лише повторює старе, те, що раніш було. Повторення відбувається то частіше, то рідше. З'явища й форми, які повторюються часто, на очах людей, вважаються всім відомими, старими, а з'явища й форми, що повторюються рідко, часом через сотні літ, вважаються новими (бо люде, при яких вони відбуваються, бачать їх вперше, а про попереднє нічого не знають).

Коли люде роблять тільки те, що від них вимагають закони природи, то повторюють лише те, що робили їх предки. Життя їх не міняється, не розвивається, бо в ньому не виникає нічого нового. А коли нема нічого нового, то немає жадного поліпшення життя. З того ж часу, як у когось виникне думка (ідея), що якусь форму життя можна змінити на кращу (николи згідно з вимогами законів природи, а **николи і всупереч їм**), з того часу, як людина захоче (виявить волю) ту зміну робити і розпочне переводити її в життя — починається зміна, рух в житті. Така зміна приводить до того, що гірші форми життя зникають, а кращі — витворюються.

Там, де є зміни, життя розвивається. Де ж немає змін, там немає поступу. Все залишається однаковим, як було тисячі літ назад. Дикуни

тисячі літ залишаються дикунами. Більше того: там, де зміни були, а припинились, поступ припиняється також. Індія й Китай після великого поступу спинилися на певному щаблі культури і вже кілька століть ні на крок не посуваються вперед. І це сталося з того часу, як там запанувала віра, що вимагає спокійного відношення до світу, до втіхи тим, що є, — яка вбила живчик шукань. З того часу, як зміцніло стремління до самозаспокоєння, віра в те, що все створено добре, припинилися зміни, а разом з ними й поступ, хоча матеріяльні обставини краю й закони природи не змінилися. Характерно, що перебуваючі в Індії й Китаю Європейці не тільки не відстають від європейської культури, а використовують місцеві обставини для її поширення. Отже, в однакових матеріяльних обставинах одні народи сплять, а другі розвиваються. А чому? Бо у них не однаковий світогляд, не однакові вимоги духу. З цього ясно, що різні вимоги духу спричиняються до витворення різних форм життя.

Зміни життя — Матеріяльна природа окремих людей і всіх народів на протязі наслідок ідей. всіх віків однакова. Зміни в природі людей, коли й відбуваються, то дуже й дуже незначні, і то лише в формах, а не в змісті. Духовна ж природа людей первісних і сучасних цілком різна. Дикун зовсім инакше усвідомлював сам себе і свої відносини до природи, ніж сучасна людина. Тай тепер різні люде по різному себе й світ усвідомлюють. Що більше людство усвідомлює свої сили, то більше змін робить в своїм житті з власної волі, а не

з примусу об'єктивних обставин. Кожна людина, усвідомлюючи себе, принасовує форми власного життя до вимог власної волі, не зважаючи на обставини. І кожна робить це відповідно свого усвідомлення. Професор Карєєв підтверджує це так: „Індуський шудра (попихач, наймит), який був переконаним, що він створений як нижча порода, так і залишився шудрою (не вибився на краще становище), але римський плебей, який дійшов до свідомості, що має такі самі права, як і інші люде, поволі собі їх виборів.“

Звірина на протязі віків не змінила форм свого життя. Як жила по печерах, норах, так і живе; як годувалася, забиваючи інших, так і годується.

Але людина перемінила всі форми життя: замість сирового мяса—вживає печене; замість нір — користується палацами, замість шкур -- дорогими тканинами і т. и.

Через що це так сталося? Адже звірина й людство в однакових об'єктивних умовах? Через те, що людство має здібність мислити, усвідомлювати життя, творити ідеї.

Як тільки людина щось трошки більше усвідомила собі сьогодні, ніж було вчора, вона вже помітила різницю між вчорашнім і сьогоднішнім, не задовольняється тим, чим задовольнялася вчора, і творить ідею зміни сьогоднішнього на краще завтрашнє. З цього походять зміни, які ведуть до поступу. Для усвідомлення ж треба порівняти сьогоднішнє з вчорашнім, тоб-то: сьогодні треба уявити те, що було вчора, тоб-то: створити ідею вчорашнього. А раз людина доходить

до створення ідеї вчорашнього, то їй не важко вже створити ідею й майбутнього, завтрашнього.

Ідеї верують **Раз в голові людини виникають ідеї, то вона починає жити не життям.**

тільки тим, що бачить перед очима матеріяльними, а й тим, що сама викликає перед очима духовними, тоб-то: живе не тільки дійсністю, а й (ідеями) мріями. Вона рахується не тільки з дійсними матеріяльними обставинами, що існують навколо неї, а й з тими ідеями про матеріяльні обставини, які витворилися в її голові. Вона укладає своє життя не тільки так, як вимагають матеріяльні обставини, а й так, як вимагають ідеї.

Кожна людина, перш ніж щось зробити, так чи інакше, більш чи менш думає про свій вчинок. Лише в хвилини паничного страху й несподіванок вона чинить інстинктивно.

З цього ясно, що кожен вчинок людини являється наслідком певного міркування, тоб-то, впливу якоїсь ідеї.

З попереднього ми знаємо, що рішення в однакових матеріяльних умовах, бувають різні. Отже й виходить, що вчинком людей керують не матеріяльні обставини, а людські рішення, тоб-то: ідеї, які впливають на дух і волю людей і змушують їх робити так чи інакше; тоб-то: ідеї керують людським життям.

Розуміється, що здійсненню ідей часто перешкаджають або допомагають матеріяльні обставини. Так що в людськiм житті мають значіння не самі ідеї, а й матеріяльні обставини, від яких залежить здійснення ідеї, але немає жадного свідомого людського вчинку без по-

передньої ідеї про нього. Поскільки ідея є початком всякого свідомого вчинку, всякого руху, тоб-то: всякого життя, постільки головним двигачем в змінах людського життя треба визнати ідеї.

Ідеї про зміну життя виникають у людей на підставі ознайомлення з оточенням, спостережень, досвіду, порівняння й міркування.

Що більше різноманітності в оточенню, то більше знання світу, більше матеріалу для спостереження й порівняння, міркування й утворення нових ідей; що більше люде спостерегають, що вони відрізняються від мертвої й живої природи здібністю мислити, що більше усвідомлюють свої духовні сили й творять ідеї про нові форми життя, яких не бачать перед матеріяльними очима, викликають їх перед духовними очима (уявляють) по власній волі, що більше керуються в житті тими уявляємими ідеями, а не лише матеріяльною дійсністю оточення, — то більше відбувається змін в людськiм житті.

Ідеї індивідуальні. Думка про необхідність і можливість змін життя виникає перше всього в окремих людей. Вона є витвором окремого індивідуума, індивідуальна. Лише згодом, коли пошириться, стає громадською.

Нові думки (ідеї) виникають з різних причин: 1. під натиском матеріяльних обставин, 2. на підставі власних спостережень життя (науково), 3. випадково (фантастично). Перша причина існує для всіх людей однаково. Друга ж і третя є цілком індивідуальні, тоб-то:

залежать від здібностей окремих індивідуумів. Тай перша причина, хоча існує для всіх людей однаково, але відчувається ними не однаково: одними—дужче, другими—слабше. Отже й на першу причину люде реагують індивідуально.

З цього виходить, що всякі зміни в життю людей походять з ініціативи індивідуальної, яка згодом може стати й громадською. Часто буває, що в однакових умовах, рішення у людей виникають однакові; тоб-то: однакова виникає ініціатива, але знов таки вона в кожного виникає індивідуально, і лише потім об'єднується та стає громадською.

Значіння особи. Люде передають свої ідеї одно одному. Через те окремі особи, поширюючи свої ідеї між другими, привертають інших робити по своїх ідеях. Так окремі особи управляють життям великої кількості людей, цілих громад.

Особа, яка керує людьми за допомогою сили, має змогу сіяти поміж них свої особисті ідеї й таким способом піднімати їхній культурний рівень, але не всяка керуюча особа має здібности творити ідеї й сіяти їх. Через те не всякий правитель є діячем поступу; великий же сіяч ідей безперечно завше є духовним керовником людства.

Матеріальні обставини примушують людей шукати виходу, але не всі люде в один час находять однаковий вихід. Все це залежить від індивідуальних здібностей осіб. Одні находять вихід швидче й краще, а другі — пізніше й гірший. Уміння найти вихід найшвидче й найкращий походить від індивідуальних примет

особи: здібностей (таланту, геніяльності) та науки.

Людина, яка найшвидче знаходить найкращий вихід із тяжких матеріяльних обставин, вважається великою. Хто раніше знаходить вихід, той і веде за собою людство, тоб-то: не залишає його на пасивне підлягання матеріяльним обставинам, а змушує вириватися зпід них, робити щось від них незалежне, або навіть суперечне. Так великі люде з власної волі творять ідеї, незалежно, а часто і всупереч з об'єктивними умовами життя.

Особи, які творять і поширюють нові ідеї, тим самим гуртують коло них громадянство і направляють його на певний рух. Через те вони стають двигачами поступу.

Все, що є видатнішого в культурі, здобуто окремими особами на підставі їхніх особистих здібностей, і лише потім передано до вжитку громадянства, власне громадянство притягнуто до користування здобутками окремих людей.

Є люде (прихильники матеріялістичного розуміння історії), які кажуть, що коли б не було відповідних матеріяльних обставин, то не тільки окремі особи, а навіть цілі гуртування їх не спромоглись би створити нічого нового по своїй волі. Коли, мовляв, виникають нові думки про віру, про зміну форм життя і т. п., то лише тому, що цього вимагають зовнішні обставини, які, мовляв, змушують людей шукати виходу із певного стану. Чи був би, наприклад, Лютер, чи не було б його, а реформація мусіла бути; чи був би Гарібальді, чи ні, а Італія мусіла об'єднатися, бо зовнішні обставини до того

пхали. Чи був би Хмельницький, чи ні, а Україна мусіла тоді повстати.

Признаючи, що обставини впливають на людей і змушують їх шукати виходу, все таки треба сказати, що вихід той знаходять тільки окремі особи, а не зразу цілий гурт. Гурт не має одного спільного органу чуття, а тому не спроможен весь зразу все однаково відчутти. Кожна особа відчуває окремо, творить на підставі того окрему ідею, висловлює її перед инчими, і тут вони обмінюються своїми ідеями, утворюють одну, спільну громадську думку і чинять по ній. Але поперед громадської ідеї завше є чиясь окрема, індивідуальна (ініціатива).

Бажання реформізму справді було до Лютера, але треба було аж Лютера, щоб розпочався активний рух в певних формах; стремління до об'єднання Італії було й до Гарібальді, але тільки Гарібальді спромігся кинути такі ідеї в маси, які об'єднали їх і підняли на великий рух. Повстання проти Польщі були й до Хмельницького, але тільки він спромігся так використати обставини, щоб вигнати Поляків. Як би на місці Хмельницького була людина инча, то й наслідки повстання були б инчі: або кращі, або гірші.

Прихильники матеріяльної теорії кажуть, що „час висуває людей“, тоб-то: що потрібні люде з'являються тоді, коли обставини (закони еволюції) потребують їх. Коли, мовляв, наспіє потреба певної еволюційної зміни життя, людські маси це відчувають, починають це робить і тоді не важно, хто стає на чолі їх і

дає провід їм: він не творить нічого, а тільки відбиває настрій думки маси. Для цього, мовляв, не треба особливих здібностей. Це всякий може зробити, а тому, мовляв, цілком неправдивою є думка про особливі здібности великих людей. Вони, мовляв, великі тільки через те, що стихія випадково висунула їх на чоло великих подій, а самі вони по собі, індивідуально, майже нічим не відрізняються від других. Тому ніяких героїв в історії нема.

Такий погляд є неправдивим вже тому, що великі люде часто витворюють ідеї за довго до того часу, поки їх можна здійснити. Маючи збільшені здібности, вони дуже відчують і можуть краще усвідомлювать себе й світ, краще обмірковують події та їх причини, передбачають те, що має бути, ясих ознак чого в сучасних їм об'єктивних умовах нема. Вони передбачають розвиток подій і дають їм ідейний напрямок. Решта людей приймає ті ідеї й підготовляє ґрунт для їх здійснення, часто не зважаючи на некорисні об'єктивні обставини.

Розуміється, що поруч з розвитком ідеї часом розвиваються й ті об'єктивні обставини, яких ідеї стосуються, а буває й навпаки: що ідеї розвиваються незалежно від обставин, навіть всупереч їм і врешті доходять до того, що ідею приймає більшість, не зважаючи на обставини, і переводить в життя. Наприклад: коли був Шевченко, жадних об'єктивних умов для самостійної України не було. Однак Шевченко своїм генієм передбачив і зрозумів необхідність її, оспівав її і так згуртував тим українські сили, що вони незалежно від матеріяльних

обставин увесь час стреміли до здійснення ідеї самостійности України. Об'єктивні умови що далі розвивалися в напрямку противному ідеї самостійности. З кожним днем тяжче ставало мріяти про її здійснення, але вона не тільки не зникала, а навпаки, що далі міцнішала. Об'єктивні умови йшли в один бік, а ідеї самостійности України розвивалися в другий; і врешті в р. 1918 стався бачимо факт самостійности України, всупереч попередньому резвиткові об'єктивних умов. А уявіть собі, що Шевченка не було. Чи викликали б твори Куліша, Костомарова й інших такий український рух, як Шевченків „Кобзарь“? Ні. А раз ні, то в 1917 р. ми не мали б стільки Українців, як було їх, і не створили б самостійної України, бо не було б підготовленої для того сили.

З цього ясно, 1. що ідеї й об'єктивні умови розвиваються не рівнобіжно, а часто навіть суперечно, і 2. що життя міняється не тільки залежно від розвитку об'єктивних умов, а й від розвитку ідей.

Поступова зміна об'єктивних умов в житті зветься еволюцією. Матеріялісти кажуть, що еволюція завше висуває потрібних для переведення зміни людей. З наведеного ж факту ми бачимо, що Шевченко, як носитель ідеї самостійности України, зовсім не пасував до обставин свого часу. Тогочасні обставини зовсім не були за самостійність України, і ніяка маса не висувала Шевченка на чоло подій, бо не було тоді такої маси, яка б думала про самостійність України: Шевченко був одиницею серед маси иначе думаючих людей. А врешті його інди-

відуальна ідея змусила повернути події на Україні в инчий бік. В цім особливо яскраво виявляється значіння індивідуальности в історії.

Не будь Шевченка, не було б тієї української інтелігенції, яка робила революцію р. 1917; а не будь її, не було б в р. 1918 Самостійної України.

На Шевченкові ми показали, що сильні історичні індивідууми виникають не завжди тоді, коли об'єктивні умови їх вимагають. Українська ж революція показала, що часто, як раз тоді, коли об'єктивні обставини вимагають сильних провідників, вимагають тих, хто „відбив би в собі дух і бажання часу“ і повів би маси туди, куди об'єктивні умови направляють їх, тих провідників бракує зовсім.

В українській революції р. 1917 не знайшлось сильного індивідуума, який би повів її українським шляхом, хоч би тим, яким ішов Шевченко та Драгоманів, і... вона розпорошилася, зійшла на нівець, збігла на чужі стежки.

Не знайшлось навіть Хмельницького, хоча для того були сприятливі обставини.

Тому цілком правдивим є твердження проф. Кареева, що „не можна сказати, буцім-то кожної хвили з'являються як раз такі люде, які потрібні по закону еволюції. Чому, мовляв, у Франції після Мірабо був Робесп'єр, а після Робесп'єра Бонапарт — цього ніякий загальний закон не розтлумачить.“

Безперечно, кожна людина стоїть під впливом життя й свого часу, але кожна має щось своє індивідуальне. І що більше має індивідуального, то більше змін в житті робить, а

великі зміни роблять таких людей невмірущими.

Хоч як матеріялісти одкидають значіння особи в історії, а мусять признати, що здібности й прикмети окремих осіб переходять на їхніх учасників та покоління. Досить пригадати такі історичні определения, як „вік Людовика XIV“, часи „Перікла“, „байронізм“, щоб переконати, що особливости Людовика XIV, Перікла, Байрона перейшли на сучасних їм людей і покоління їх, і стали загальними для певного часу.

Де більш видатних осіб, там швидче відбуваються зміни життя, швидче йде поступ. Де ж людей з індивідуальними особливостями мало, де всі однакові й то такі, що не хотять виходити з рямців об'єктивних обставин, там змін нема, там форми життя дубіють.

Сила й значіння великих людей походять як раз з того, що вони з небагатьох даних можуть зрозуміти, що й як треба зробити, аби поліпшити форми життя; із небагатьох елементів можуть скласти силу, яка суне життя в певному, бажаному, а не випадковому напрямкові.

Окремі особи, хоч і великі люде, мають змогу впливати безпосередньо переважно тільки на своє оточення й ближче покоління; тому в історії їх значіння обмежується живучістю їхньої ідеї.

Що довше їхня ідея не втрачає інтересу, то довше існує їхній вплив на хід історії.

Всяка культура міняється, коли якась особа вигадає якусь нову корисну зміну життя. Через певний час друга особа вигадає зміну попередньої зміни і т. д. Через те культурний

поступ сіє боротьбу окремих ідей, а поскільки ідеї є витвором осіб, то боротьбу осіб.

Зміни життя є визволенням осіб ізпід впливу оточення, матеріяльних обставин. А поскільки ті зміни відбуваються на підставі певних ідей, то ідеї стають тим двигачем історії й поступу, який від матеріяльних обставин незалежний.

Еволюція й Метою зміни життя є щастя люди-
прогрес. ни. Кожна людина розуміє щастя по своєму. Тому й мета змін є індивідуальною. Але це не перешкаджає їй вабити до себе багато індивідуальностей з подібними або однаковими уявами про щастя. Через те мета змін, будши по ініціативі індивідуальною, в процесі розвитку стає громадською.

Людина творить зміни життя по своїй волі, по своєму смаку. Вона не спиняється перед тим, що природа, зовнішні обставини часто проти того. Людина захотіла літати і, хоч об'єктивні обставини були проти того, але людина вже літає.

Людина захотіла звязати весь світ в одну громаду і, хоч природа була проти того, людина збудувала кораблі, пробила гори, проклала кабелі, поставила радіо-станції і звязала.

Людина сказала, що не вона існує для світу, а світ для неї, й почала перемагати природу. Перестала припасовуватися до об'єктивних обставин, а стала їх припасовувати до себе, до свого смаку.

Зо всього наведеного ясно, що в людськім житті відбуваються зміни двох родів: 1. незалежні від людської волі і 2. залежні від людської волі.

Першими є зміни, які відбуваються на підставі законів природи, як натуральний поступовий розвиток форм життя, тоб-то: еволюція.

Другими є зміни, які чиняться людьми в наслідок змін людського світогляду, і складають те, що називається прогресом.

Еволюція — це поступові зміни матеріальних обставин на підставі законів природи; прогрес же не тільки поступові, а й несподівані зміни, які походять з волі людей і залежать від людського світогляду. Міняється світогляд — розпочинаються зміни в людському житті. Еволюція є поступовий розвиток одної форми з другої, прогрес же є як поступовою, так і катастрофічною зміною старого та утворенням цілком нового з волі людини.

В історії людства ми бачимо, що де-які події відбувалися тільки поступово, одна виходячи з другої, а де-які катастрофічно, несподівано. Катастрофічно несподіване ставалося в наслідок зміни людського світогляду (зміни ідей) та в наслідок їхньої волі: війни, революції, повстання, переселення, винаходів, збудування і т. п.

Ідеї ж є власністю людини, індивідуума, а не об'єктивних умов.

Тому треба признати, що історія людства творилася не тільки об'єктивними умовами, а й ідеями окремих індивідуумів.

Такий погляд на історію називається ідеалістичним.

Через те, що він визнає двигаючими силами історії не самі тільки об'єктивні умови (закони природи), а ще й ідеї, то він називається плюралістичним (многопричинним), для відріжнення

Його від моністичного (єдностного) матеріялістичного світогляду, який двигаючою силою історії визнає тільки самі одні об'єктивні умови.

Ідеалістичний світогляд визнає: 1. можливість всяких змін життя незалежно від об'єктивних умов, 2. здатність індивідуума творити зміни людського життя по власній волі, тоб-то: керувати життям і 3. залежність змін від індивідуальних особливостей їхніх провідників.

Можливості Прихильники матеріялістичного розуміння історії кажуть, що революції. соціяльна революція можлива лише тоді, коли для неї складуться відповідні умови, а умови ті складуться тоді, коли всі капітали світу сконцентруються, скупчаться майже в одних руках.

Чи дійсно це так?

Яскраві аргументи проти теорії необхідности для революції попереднього скупчення капіталів дає історія. Як би для соціальної революції неминуче потрібно було попереднє скупчення капіталів, то на світі до сього часу не було б жадної соціальної революції. А тимчасом їх відбулося вже чимало, не тільки в нові часи, а навіть в стародавні: в Єгипті, Греції й Римі. Що стародавні революції були не тільки політичними, а й соціальними виразно видно з того, що після них природні скарби переходили в руки нових володарів на нових основах володіння. Досить пригадати, як описує одну з єгипетських революцій в часи після XII. династії приблизно за XXV віків до Христа тогочасний єгипетський мудрець — письменник Інувер: „Земля перевернулась, як на гончар-

ському крузі... Золото, ляпіс, малахіт — на шиях рабинь, а знатні жінки кажуть: „О, як би нам попоїсти!“ Вони сумні, бо ходять в драганти... Князі голодують і страждають, а слуги їх мають слуг... Голота дійшла до становища богів... Юрба блукає по великих палахах, а діти князів викинуті на вулицю. Сінкліт прогнано, вигнано з дому царів... Хто мав одержу, той ходить в латках, а хто не ткав для себе, той став володарем вісонів. Хто не будував для себе човнів, той володарем кораблів, а той, хто володів ними, дивиться на них, але вони вже не його.“ З цього ясно, що соціальні революції відбувалися вже в історії, хоча остаточного скупчення капіталу й досі ще не настало.

Для переведення соціальної революції потрібні не тільки об'єктивні обставини, а й ціла низка інших причин. Самі об'єктивні обставини поневолення й визиску не кидають працюючих мас на революцію. Необхідно ще, аби ті маси усвідомили ненормальність свого становища, усвідомили свої людські права, можливість і натуральну необхідність їхнього здійснення, просякли обуренням проти своїх гнобителів, розвинули в собі тверде й рішуче бажання скинути їхнє ненависне ярмо. Це все можна зробити й без скупчення капіталу, бо капіталістичне ярмо завше ненависне. Без такого ж усвідомлення своєї кривди, без власного обурення на своє поневолення, жадні об'єктивні обставини не в силі кинути маси на революцію. Для революції потрібні, як відповідні зовнішні, об'єктивні умови, так і внутрішні культурно-психологічні здібності, і важко сказати, що

потрібніше для революції: чи зовнішні обставини, чи внутрішні здібности, бо не можна довести, що культурно-психологічні, волеві зусилля людства не перемагали об'єктивних обставин життя. Навпаки, історія знає такі часи, в які революції не було, хоча поневолення й визиск працюючих доходили до найтяжчих форм, а скупчення капіталів до найбільших розмірів (кризи виробництва), а зате революція відбувалась часом і в тих країнах, де об'єктивних умов для неї було менше, ніж в інших країнах. Там же, де їх було більше, де скупчення капіталів мало більші розміри, вони не відбувалися. Найкращий приклад: революція в Росії й на Україні, в краях аграрних, де капіталізм ледве народжується, і відсутність в цей час соціальної революції в Англії й Франції, де капіталізм безмежно дужче скупчився.

Для підняття революції потрібно мати в першу чергу невдоволення мас. Коли його нема, то хоч які об'єктивно тяжкі умови життя працюючих, революції не буде.

Сучасні робітники-християне, як і середньовікові кріпаки, як і стародавні єгипетські раби, будиши переконані жерцями, що сам бог велів їм працювати на других, що така їхня доля, смиренно миряться з тягарем сучасного життя, аби одержати за те нагородження на тім світі. Такі робітники ніколи не робили революції, хоч терпіли страшенні кривди. Лише ті робітники, які додумувались чи дочувались до того, щоб зрозуміти рівність людських прав, не вірили в божі приписи, обурювались на кривди й не хотіли їх терпіти, як в стародавні

часи, так і тепер. Вони робили революцію, не дожидajući остаточного скупчення капіталу, скидали своє ярмо й змушували маючих дати їм, коли не повну волю, то хоч де-які полегкості. З цього ясно, яку велику силу для революції має психологічний фактор життя. Можна віками давити народ, коли він психологічно забитий і задурений (рабство, кріпацтво), і не можна її року панувати над ним, коли він свідомий своїх прав (гетьманат на Україні) й має бажання та волю їх здійснити.

Як би до сього часу на світі не було жадної революції, то ми не певні, чи настало б скупчення капіталів, але певні, що як би воно не настало, то людство до сього часу перебувало б в гірших умовах, ніж воно зараз є. Ми певні, що, не будь попередніх революцій, капіталісти ніколи б не зріклися права на рабоволодіння, кріпацтво й т. и. Отже, як би попередні покоління людства слухалися теорії соціально-демократів і не робили революцій, ждучи концентрації капіталу, то людство мусіло б і досі бути старосвітськими рабами капіталістів.

А коли б до сього часу було рабство, ми певні, що культура людська не дійшла б до тих розмірів, в яких зараз є. З цього ясно, що чекання скупчення капіталів і натуральної катастрофи, з історичного погляду, в інтересах вселюдської культури, є річчю шкідливою.

Тай сама теорія про те, що капітали скупчаються, не є правдою.

Коли з одного боку в промислових справах дійсно помічається скупчення, то в сільсько-господарських — навпаки: роздроблення капі-

талів. Дрібні земельні маєтки рідко збираються до купи в одних руках, а навпаки, вони ще більше роздробляються на низку дрібних, трудових господарств. Дрібні сільські господарства виявляють живучість і стають ідеалом працюючих. Ніяк не можна переконати сільського наймита, або володаря десятини землі, щоб він допомагав панові об'єднувати в своїх руках всі сільські клапті та пролетаризував селян. Навпаки, всі вони мріють про те, щоб розібрати панські лани на свої шматки й готові кожної хвилині це зробити, аби лише хто керував ними. Дрібні трудові хлібороби, обробляючи власною працею свої шматки, заробляють стільки, що не мають рації спродувати їх. Через те немає жадних підстав гадати, що дрібні сільські господарства будуть колись скупчені в великі.

Отже можна прождати цілі віки, чекаючи скупчення капіталів і врешті замість того побачити роздроблення капіталів.

З цих причин соціалісти-революціонери стоять за те, що революцію треба переводити, не чекаючи скупчення капіталів та розвитку техніки; треба зараз, не одкладаючи на невідомий час, організувати боротьбу з капіталістичним ладом і використовувати всі можливості, щоб кожної сприятливої хвилині можна було капіталізм повалити.

**Значіння
об'єктивних
умов.**

Соціаль-демократи доводять, що все в світі залежить не від волі людей, а від об'єктивних умов. Люде, мовляв, роблять не так, як хотять, а так, як вони можуть і змушені робити, залежно від умов, в яких перебувають.

На підставі цього вони одкидають переведення соціалізму революційним способом, бо соціалізм, зроблений по волі людей і неопертий на відповідні об'єктивні умови життя, не має гарантій для зміцнення й існування. На їхню думку, соціалізм прийде сам собою в наслідок розвитку певних умов життя. Тому нема жадної рації робити соціальну революцію по людському бажанню, „передчасно“, бо вона однак не скріпиться, не маючи підпертя в об'єктивних умовах; треба, мовляв, ждати того часу, поки революція, в наслідок розвитку тих умов не станеться само собою. До того ж часу залишається тільки підготовляти населення до її прийняття й використання та полекшувати йому умови перебігування часу, потрібного на „дозрівання“ об'єктивних умов, які зроблять революцію. Соціаль-демократи гадають перевести соціалізм в життя способом еволюційним.

„Соціалісти-революціонери не одкидають значіння об'єктивних умов, їхньої недозрілості, а тому й перешкод до заведення соціалізму (хіба, напр., самодержавна деспотія й де-які форми клясової держави мало перешкаджали переведенню революції?), і вкупі з соціаль-демократами вважають, що опріч розвитку клясової свідомості, безумовно потрібна ще й велика попередня організація працюючої кляси, тоб-то: утворення відповідних об'єктивних умов. Але в той час, як ортодоксальні марксісти визнають необхідну підготовчу організацію працюючих мас несвідомою справою стихійного неминучого наслідку розвитку капіталізму, тоб-то: що підготовку працюючих зробить сам

стихийний розвиток капіталу, незалежно від волі працюючих, — соціялісти-революціонери визнають ту підготовку за необхідну справу свідомої діяльності самої працюючої (робочої), класи, яка переводиться в наслідок розумового, морального й економічного виховання мас і є свідомим завданням, котре вони самі повинні свідомо собі поставити й розв'язати."

Соціаль-демократи під „об'єктивними умовами“, сприятливими для революції, визнають тільки скупчення капіталізму та збільшення пролетаріату. В той час, як дійсне життя творить силу й інших об'єктивних умов, сприятливих для революції. Один загальний розвиток культури творить уже певні об'єктивні умови, сприятливі революції. Український кріпак часів Миколая I. був гірш поневолений і скривджений, ніж селянин початку р. 1917; землі й капітали на Україні в той час були в меншій кількості рук, як на початку р. 1917, — однаке революції не сталося, бо до зовнішніх матеріяльних об'єктивних умов не вистарчало ще об'єктивних умов внутрішніх, психологічних, не вистарчало масової свідомості своїх прав і бажання їх здійснити.

До того часу, поки поневолене працююче людство вірить, що тяжку долю йому „Бог послав“ і що воно повинно її терпіти, щоб здобути нагороду на тім світі, до того часу революції не буде. Віру ж в те, що тяжку долю „Бог послав“ розбиває перш за все загальний культурний поступ. І що він вищий, то віри тієї менше й бажання самому розпорятися своєю долею більше. Темний раб

терпеливіше переносить найтяжчу неволю й скривдження, ніж культурний чоловік незначні кривди.

Коли у скривдженнях нема обурення кривдами, усвідомлення своїх прав, то в найтяжчих умовах рабства, при найбільшій скупченню капіталів, при найбільших масах пролетаріату — революції не буде. Коли ж є усвідомлення прав і гаряче бажання визволитися зіпід кривд, революція можлива навіть тоді, коли пролетаріату меншість, а скупчення капіталу перебуває в первісних примітивних формах. Найкращий тому доказ — революція в Росії та на Україні й відсутність її в сей же час в Англії та Франції.

Тому соціялісти-революціонери вважають, що рішачче значіння для переведення революції мають не самі матеріяльні, а й культурно-психологічні об'єктивні умови, і останні навіть більше, ніж перші, бо створити скупчення капіталів і перевести пролетаризацію — проблема дуже спірна (можливість її здійснення фактами не доказана), а освідмлення працюючого громадянства в його правах і підняття на активну боротьбу за здійснення своїх прав — річ певна й має за собою в історії досить фактів.

Значіння техніки. „Соціяль-демократи здійснення соціялістичного господарства ставлять в залежність від розвитку великого господарства й високої техніки виробництва. Але це помилка, бо все зло сучасного громадського життя, все море бідноти й усякого лиха походить не від того, що мало виробляється,

і не від того, що невисока техніка краю, а від інших причин.

Висоту розвитку техніки не можна вважати за серйозну умову здійснення соціалістичного господарства. Техніка—справа, яка міняється безмежно. Вона залежить від розумового й наукового поступу людства, який розвивається незалежно від капіталізму. Коли в однім столітті, при конкуренції, вітряна й водяна сила перемагає ручну працю й доводить людей до розору, то в другім столітті пара перемагає вітряну й гідравличну силу, а в третім - електрика переможе пару і т. д. до безмежності. З цього погляду кожне століття потребує для здійснення соціалізму своєї улюбленої техніки. Тим же часом головна вимога соціалістичного господарства полягає в тім, щоб всі засоби виробництва при всій різноманітності їхньої техніки перебували в колективній або громадській власності. Соціалістичність господарства залежить не від того, якою технікою воно переводиться, а від того, в чиїх руках воно перебуває. Первісні родинні господарства з деревляними плугами та ручними млинами ближчі до соціалістичних, ніж сучасні приватні з їхніми тракторами й електричними млинами.

Великих сільських господарств з високою технічною культурою на Україні завше було дуже мало. Це крапля в морі. Тому знищення при соціалізації землі обробки тракторами жадної ролі не відіграє. Заміна парової оранки звичайною селянською може покритися загальним піднесенням техніки дрібного господарства.

Селянин без парового плуга може так добре обробити невеликий клопоть соціалізованої землі, як це ніколи й не снилося приватному землевласникові зо всіма його паровими машинами. Працюючи коло десятини соціалізованої землі й одбіраючи за те у свою користь повний еквівалент затраченої коло неї праці, селянин має змогу краще її обробити й доглянути, ніж ту десятину, яка належала поміщикові, і коло якої він працював, як поденний або строковий, віддаючи частину своєї праці на користь поміщикові, а тому десятинна соціалізованої землі може дати йому значно кращий урожай при оранці звичайним плугем, сіянню й молоченню руками, ніж поміщицька десятинна при оранню, сіянню, кошенню й молоченню удоскопаленими машинами. Помимо того, треба пам'ятати, що при найкращих машинах на полях поміщицьких з причини метеорологічних може нічого зовсім не зародити, а на полях соціалізованої землі вродити стократ.

З цього ясно, що умови соціалізації зовсім не залежать від степеня розвитку техніки. Одмовлення від парових плугів, жаток та молотарок не заважає поліпшенню обробки й догляду соціалізованої землі, з якої селянин одержує повний еквівалент праці, а тому й з більшою цікавістю та енергією працює коло неї, а це призводить до збільшення врожаю хліба та всякої сировини, потрібної в народнім господарстві. Одмовлення від парових плугів, жаток, молотарок не зменшує врожаю, не зменшує кількості хліба в народнім господарстві, навпаки, можна вважати довершеним

фактом такий дивний парадокс: запровадження удосконалених машин в капіталістичнім господарстві зменшує загальну, можливу для взятого часу, виробливість краю, зменшує внутрішній ринок і тим збільшує запасову армію робітників та люмпен-пролетаріят.

Помимо всього цього, потрібну техніку (машини) в соціялізованім господарстві ще легше приміняти, ніж в приватнім, бо громадою, спілкою легше купити всі потрібні найдорожчі машини, ніж кожному окремо. На що не вистарчає коштів окремому господареві, на те легко здобутися громаді. Отже соціялізація зовсім не одкидає можливості користуватися кращою технікою, а навпаки лише збільшує її.

Через те ми залишимо на боці техніку засобів виробництва й розглянемо докладніше инчу, справді необхідну попередню умову соціялізації, а саме: належну організацію живих виробничих сил в громадському господарстві.

Організація живих сил в господарстві. Коли б капіталізм своїм фатальним ходом розвитку справді міг підготувити соціялізм, то соціялізм тоді неодмінно був би централістичним, на зразок однієї національної заводської казарми, під управою централізованої господарської бюрократії. (Як воно й сталося, коли соціялізм стали заводити по своїх плянах марксісти-большевики.) Ми ж гадаємо, що виробництво краю повинно уявляти агломерат ріжноманітних громадських господарств, федеративно звязаних між собою, відповідно спеціальних потреб місцевих громадських груп та вигід виробництва тих чи инчих виробів, в тій

чи инчій місцевості. Через те міжнародне господарство стане лише простим продовженням такої системи федеративно згуртованих громадських господарств. Таким чином, процес виробництва краю розпадається: на організацію, що задовольнятиме потреби всього народу, і на організацію місцевих (краєвих, земських, міських та сільських) громад, що задовольнятимуть потреби місцевих громад.

„Одначе, як би ми не брали громадське господарство, воно завше уявляє й буде уявляти один цільний і перозривно зв'язаний громадський процес, який опреділятиметься потребами громадських груп та обмежуватиметься готівкою її виробничих сил. Кількість громадсько-потрібної праці залежить від кількості працюючого населення та виробничості праці, тоб-то: від його інтенсивності та, головним чином, від розвитку техніки. Але ми вже казали, що тільки в правдиво-впорядкованому або соціялістичному господарстві розвиток і вживання техніки стане головним двигачем поступу.

Уявляючи громадське господарство, як одно зв'язане ціле, що охоплює інтереси всієї громади, треба пам'ятати, що воно, через необхідний поділ праці, складається з численних ріжноманітних функцій, яким відповідають певні професії. Громадське господарство, при певнім складі громадянства вимагає певної кількості працюючих, громадсько-необхідних в кожній професії, в тім числі певного відношення хліборобських працівників до працівників індустріяльних, тоб-то: промисловості здобуваючої до промисловості виробляючої.

Всяка функція або професія в правдивовпорядженому громадському господарстві рівно необхідна, рівно корисна і виходить рівноцінна всякій инчій професії, а тому в соціалістичному господарстві нема і неповинно бути місця кваліфікованій праці, як в розумінні ріжниць віднагороди за працю, так в розумінні забезпечення людського існування“. В соціалістичному господарстві нема й неповинно бути праці дорожчої й дешевшої — всяка праця рівноцінна. „Тільки неправдиве розподілення живих виробничих сил в сучасному громадському господарстві, тоб-то: його неорганізованість створює тепер ріжницю в оплаті праці. В цілком правдивоорганізованому господарстві індивідуальний талан або геній своєї справи завше віддасть перевагу лавровому вінку, ані ж добавці до заробітної платні, бо та добавка ні на що йому не буде потрібною, бо для прожиття він матиме всяке забезпечення нарівні з инчими.

Тільки з погляду капіталістичного господарства можна вважати робочою (працюючою) клясою самий пролетаріят. В громадськім же господарстві працюючі селяне, ремісники, інженери, техніки і всі професійні люде, як громадсько необхідні виробничі сили, є такими самими робітниками (працьовниками), як і пролетаріят.

Через те, здійснення правдивого впорядкованого або соціалістичного господарства означає пляномірне розподілення громадських робітників по професіях, згуртованих у відповідні федерації асоціацій, цехів, сіндікатів та всяких инчих груп, що, як фаховці своєї справи, повинні

взяти в свої руки ведення своєї галузі виробництва по способу громадського (сільського, міського, повітового чи инчого) управління.

В капіталістичному господарстві сіндікати натурально повинні складатися з самих пролетаріїв і відігравати лише пасивну ролю охорони своїх безпосередніх інтересів в економічній боротьбі з своїми господарями. Громадське господарство потребує організації всіх працюючих без різниці в діяльні спілки й сіндікати, здатні й спроможні самостійно виконувати певні господарські функції або послуги без допомоги підприємців-капіталістів. Тільки при цих умовах може запанувати справжня **трудова демократія** в сфері громадського господарства.

Що ж стосується до нашого хліборобського населення, до трудового селянства, то ми рішуче кажемо, що воно без жадних великих поміщицьких та капіталістичних господарств здібне й спроможне власними силами задовольнити найширші вимоги всенароднього господарства. Бувши невільним, темним і напівголодним, воно годувало не тільки все населення власної країни, але давало ще й багатьом народам Європи всяку сировину та хліб.

Коли ж воно стане вільним, освіченим і ситим настільки, щоб завше почуватися в доброму здоров'ї, то своєю працею воно здвигне величезні запаси всякого добра.

В капіталістичному господарстві ні сіндікати, ні окремі робітники-пролетарі не зацікавлені в ході капіталістичного виробництва, ані в цілості **чужих, панських**, господарських машин, робілень і заводів, хоч вони по суті є

громадським добром, бо ними і в них виробляються річі для громадянства. Тому не дивно, що підчас страйків і инчих сутичок з господарями навіть „свідомі“ робітники допускаються того, що, аби зломити господарів-капіталістів, псують машини, робільні й инче господарське добро. Не дарма ж господарі не покладаються на „свідомість“ робітників і застраховують свої засоби виробництва.

Коли ж працюючі бачитимуть, що все те належить їм, громадянству, то безперечно вживуть заходів до найкращої їх охорони й найкращого їх використання.

Зо всього наведеного ясно, що об'єктивні умови для революції й заведення соціалізму полягають не тільки в матеріяльних обставинах, а і в культурно-психологічних.

Об'єктивні умови є наслідком не тільки стихійного механічного розвитку матеріяльних сил природи, а й свідомої людської праці над нею, боротьби з нею, опанування її й підпорядкування людській волі.

На цій підставі соц.-рев. є прихильниками не моністичного (однопричинного), а плюралістичного (многопричинного) розуміння історії, а тому визнають потрібним працювати для всякої акції за всякого часу, не чекаючи, поки об'єктивні обставини для того сприятливо складуться, а витворюючи ті обставини по власній волі своєю працею й боротьбою.

III.

Способи заведення соціалістичного ладу.

Націоналізація. Всі соціалісти стремлять до повалення капіталістичного ладу й запровадження соціалістичного. Та не всі однаково уявляють собі способи введення соціалізму.

Автори „комуністичного маніфесту“, основоположники програму соціаль-демократичної партії, уявляли собі справу заведення соціалізму так: капіталістичний лад підтримується й охороняється сучасною державною владою, яка складається з капіталістів. Коли пролетаріят захопить владу в свої руки й стане керувати державою, то силою державної влади одбере всі добра й маєтки у капіталістів і забере їх у свої руки; але, щоб не роздавати окремим особам і не робити таким чином нових власників, він муситиме передати їх у спільне володіння всім працюючим. Найширшою формою організації всіх працюючих і захисту їхніх спільних інтересів є держава. Тому всі добра, одібрані від капіталістів для спільного володіння, треба передати державі. Держава мала би бути їхнім єдиним володарем, лише вона від себе вже, як од колектива, мала би давати ті

добра в приватне, особисте, тимчасове користування окремим особам чи організаціям.

Замість приватної власності мусіла б настати власність державна. Кожна окрема особа права власності не мала б, а всі особи вкупі, які складають одну державу, мали би спільну власність на всі добра; кожна особа в державі була б співвласителем державного майна, але сама остаточно нічим розпорядитися не могла б. Всіми справами народного господарства, замість капіталістів та їхніх установ, мала би розпорядитися держава через свої установи, державних урядовців і т. и. на підставі державних законів, тоб-то: рішень державної влади.

Такий спосіб спільного володіння добрами й виробництвами називається удержавленням або націоналізацією дібр і виробництв.

Справа націоналізації полягає в тім, щоб на місце багатьох окремих приватних власників-капіталістів та поміщиків посадить одного колективного власника — державу працюючих; щоб народнім господарством, замість багатьох окремих приватних власників-капіталістів, розпоряджався один колективний капіталіст — держава працюючих.

Поскільки ж держава працюючих складається з трудящих, які захищають свої інтереси, то, держучи в своїх руках всі добра й виробництва, вона мусіла б найкраще задовольнити потреби працюючих.

Працюючі, як державна сила, як законодавці, не могли б не дбати самі про себе, а тому в своїй державній роботі вони провадили б до того, щоб державним добром найлекше й най-

краще можна було користуватися всім працюючим. Вони дбали б про те, щоб кожен робітник мав однакову можливість з другим використати для себе власною працею державні добра й виробництва; дбали б про те, щоб один громадянин не кривдив другого.

Об'єктивно дбати про всіх, мовляли, може тільки держава. Тому вона й повинна розпоряджатися спільним добром. А щоб вона могла ним розпоряджатись, добро повинно їй належати. Через те всі добра й виробництва, на користування якими мають рівне право всі громадяне, повинні належати державі.

Націоналізація є удержавленням всіх дібр і виробництв, удержавленням капіталу, удержавленням народнього господарства.

Прихильники націоналізації гадали, що націоналізація буде рішучим і остаточним ступнем до соціалізму; вірили, що націоналізація дібр і виробництва створить такі умови рівного користування ними, при яких можливо буде здійснити соціалізм. Вони гадали, що досить аби індивідуальний приватний капітал обернути в капітал державний, щоб капіталістичний лад перемінити на соціалістичний.

В р. 1917 Ленін*) писав про це так: „попробуйте поставити на місто юнкерсько-капіталістичної, поміщицько-капіталістичної держави — державу революційно-демократичну... то побачите, що державно-монополістичний капіталізм за дійсно революційно-демократичної держави неминуче означає ступінь до соція-

*) „Грозящая катастрофа и как с нею бороться“.

лізму, бо соціалізм є не що инче, як найблизчий ступінь вперед державно-капіталістичної монополії... Державно-монополістичний капіталізм є найповніша матеріяльна підготовка соціалізму, є передсіння його, є той ступінь історичних сходів, між яким та инчим, що називається соціалізмом, немає жадних проміжних ступнів."

Хиби націоналізації. Думка про націоналізацію виникла давно на Заході Європи, але поволі де-які соціалісти стали помічати її хиби. Вони вказували на те, що націоналізація не знищить кривд, які завдає капіталістичний лад: вона не знищить поділу на маючих і немаючих, не зробить природні добра й виробництва для всіх однаково приступними. Передання всіх дібр і виробництв у власність держави, тоб-то: в розпорядимість державного апарату, означає передачу народного господарства, яке вимагає надзвичайного знання й уміння і дбайливості, не в руки всього народу, а лише в руки вибраних владою, часто недосвідчених та індіферентних урядових осіб. При націоналізації природні добра й виробництва фактично опиняються в розпорядимості не всіх працюючих, а лише бюрократичної веретви. Розпоряджатися й користуватися ними буде не всякий по своїй волі, а лише з дозволу „начальства" або особистого смаку близчого урядовця.

Таким чином націоналізація доведе лише до того, що замість поміщика, капіталіста над робітником стоятиме державний урядовець, у якого поле для свавільства буде не менше, а може навіть більше, ніж у поміщика й капіталіста.

При таких умовах соціалізм перестане бути вільним шуканням кращих форм людського співжиття, а обернеться в „казьонщину“, приписану урядом, якої не можна критикувати, навіть для того, щоб виправляти; народне господарство із форм вільної співпраці всіх трудящих обернеться в господарювання урядовців, в господарство „начальників“, які дбатимуть не про добро працюючих, а про власні вигоди: особисті чи того гуртка, що стоїть коло влади. Трудящий народ, як і за капіталізму, залишиться об'єктом визискування, а не суб'єктом (учасником) спільного господарювання на рівних правах.

Такі думки висловлювали соціялісти-критики на Заході Європи. На Сході Європи ціла соціялістична течія, а саме, соціялісти-революціонери — виступила проти націоналізації, вказуючи на шкоду від неї для соціалізму.

Револуція в Росії й на Україні та переведення націоналізації більшовиками показали всю правдивість закидів, які робилися націоналізації.

Наслідки націоналізації, переведеної в Росії й на Україні, змусили навіть таких ортодоксальних марксистів, як Каутський, признати „тяжку помилку“ в надіях на націоналізацію. Тепер і він, як раніш соціялісти-революціонери, розрізняє, що держава й господарство не одна річ, а тому не можна накидати на державу та її апарат тієї роботи, яку мають робити всі працюючі громадяне. Каутський*) пише: „Держава є не господарська організація, а органі-

*) Kautsky. Was ist Sozialisierung. Berlin, 1920, 13-14.

зація влади, панування. Її бюрократія (чи капіталістична, чи пролетарська — Н. Г.) складається завше відповідно меті здійснення панування. Завданням бюрократів є не вишукування й переведення в життя доцільного, а послухне й ревне виконання волі поставлених вище... Через те, що серед державної бюрократії всяка ініціатива повинна походити виключно згори, а не знизу, то її особливою прикметою є її не самостійна, бездушна прикованість до традиції, до старих форм, консерватизм, який уївся їй в тіло й кров."

Через те саме, бюрократія (як капіталістична, так і пролетарська — Н. Г.) не здібна провадити господарство, бо господарство вимагає руху, завчасного зміркування, швидких перемін, припасовування до обставин часу, місця, техніки і т. и. Через те саме, державні підприємства ніколи не спроможні конкурувати з приватними; ніколи не спроможні задовольнити потреби ринка, тоб-то: громадян держави. А коли вони не можуть навіть так задовольнити потреб громадян, як задовольняють їх приватні капіталісти, то яка рація їх заводити? Адже мета соціалізму — поліпшити, а не погіршити умови людського життя! Націоналізація дібр і виробництв не задовольнить господарських потреб працюючих, бо держава, як орган влади й панування, не спроможна конкурувати з окремими особами, які мають вільнішу руку для всяких господарських комбінацій, ніж урядовці держави, а по мимо того вона не задовольнить і політичних стремлень працюючих. „Робітник, мовляв Каутський, вимагає не тільки добробуту,

а ще й самоопреділення. Він піднімає повстання проти капіталу не тільки ізза голодної заробітної платні та нелюдської праці, але й тому, що з ним поводяться, як з простим звичайним знаряддям виробництва, яке підлягає потребам виробництва і не має власної волі.“ Робітник, скажемо ми, валить капіталізм не тільки для того, щоб краще їсти й менше працювати, а ще й для того, щоб самому своїм життям поряdkувати, щоб самому виміркувати, як краще провадити працю і т. и. Він прагне волі, самоуправління, самоорганізації.

Од того ж, що на місце окремих капіталістів стане державна влада, державна бюрократія, державний капіталізм, — від того, що замість багатьох панів робітник матиме тільки одного і втратить можливість з багатьох вибрати кращого, становище його не поліпшає, а погіршає. Метою ж соціалізму є поліпшення, як соціальних, так і політичних умов існування. Коли ж націоналізація таких вимог не задовольняє, то вона не тільки не допомагає досягненню соціалізму, а лише шкодить йому.

Сіндікалізм. Де-які соціалісти зрозуміли хиби націоналізації й визнали, що держава та народне господарство є різні річі; що мало прогнати капіталістів і захопити державну владу в свої руки, а треба ще й уміти налагодити народне господарство так, щоб за нового ладу всім краще жилося. З тих причин вони стали шукати інших шляхів до соціалізму, ніж націоналізація. Вони казали: влада в державі перебуває в руках не тільки тих, хто видає закони, керує військом і поліцією, приписує, розпо-ря-

жається й т. и., а ще й у тих, хто порядкує народнім господарством.

Приватні особи, які постачають, перевозять, міняють, розспреділяють і т. и. необхідні для життя громадян річі, також мають владу. Тим чи инчим виконанням певних господарських функцій, тим чи инчим поворотом господарчих справ вони змушують громадян і навіть державну владу на певні рішення й на певні вчинки.

Коли працюючі захоплять в свої руки державну владу, а не вмітять самі керувати господарством, то провід господарством мимохіть опиниться в руках тих, хто зуміє його в своїх руках держати, а коли то будуть старі керовники, вороги працюючих, то вони так направлятимуть господарство, щоб примусити державну владу й громадян робити по їхньому, тоб-то: фактично держатимуть владу в своїх руках. В державних установах урядовцями будуть працюючі, а робитимуть вони не те, що самі хотітимуть, а те, до чого їх змусять провідники господарства.

З цих причин певна течія соціялістів визнала за необхідне, щоб в боротьбі за соціалізм працюючі підготовлялись не тільки до захоплення влади та державної праці, а також і до керування народнім господарством. Вона стала доводити, що пролетаріят повинен взяти в свої руки не тільки владу, а й инчі функції державно-громадського життя, бо коли він захопить тільки владу, а все инче залишиться в руках його противників, то жадного соціалізму не буде: державна влада приписуватиме одно,

а організована противизвольна маса, яка держатиме в своїх руках інші функції громадського життя, робитиме друге. Через те „пролетаріят повинен сам з себе виробити всі елементи майбутнього громадянства“. Все, мовляв, те, що роблять за капіталістичного ладу капіталісти, всі функції господарського управління за нового ладу треба, щоб робилися працюючими. Не можна ті обов'язки й організацію господарства, які за капіталістичного ладу виконують капіталісти, передавати за нового ладу на які небудь державні органи, комісії чи департаменти міністерства. Їх треба передати на самих робітників. Поскільки ж робітники згуртовані в професійні товариства, то юридично, мовляв, треба ті обов'язки покласти на професійні товариства. Через те, мовляли, і всі добра, які одбіраються у приватних власників для спільного користування працюючих, треба передати в володіння професійних, а не державних організацій. Всі працюючі повинні згуртуватися в професійні спілки, яким і повинно передати всі добра та виробництва. Професійні спілки мають організуватися знизу вгору: заводські, сільські, міські, районні, повітові, губерніяльні і т. и. З'їзд їх мав би розподілити поміж собою всі добра, а кожна спілка давала б кожному своєму членові певне право на спільне користування тими добрами і сама б піклувалася про доцільність і вигідність використання належних їй дібр. Дрібні спілки зв'язувалися б у союзи й найбільший (державний) союз був би вищим керівником всього господарства в державі. Таким чином, господарство про-

вадилося би самим працюючим і не обтяжувало б державної влади.

При таких поглядах державна влада потрібна працюючим лише, як певна сила для завойовання й охорони свого становища. В парляментарний період боротьби з капіталістами вона повинна поволі обмежувати права власників капіталістів і передавати їх тим професійним організаціям, які існують. Робітники із випадкових працівників, залежних від волі капіталістів, повинні обернутися в співвласників того підприємства, в якому працюють. Захопивши ж державну владу в свої руки і не вміючи ще впорядкувати господарства, робітники повинні залишити маєтки й виробництва в руках попередніх власників, але запровадити таке законодавство, яке б, в міру привчання робітників до керування господарством, робило б їх співвласниками підприємств, а керування тими підприємствами передавало б до професійних спілок. Аби цей процес не був довгим, робітники вже тепер, ще до захоплення влади в свої руки, повинні всі функції господарства перебірати в товариське володіння й користування, забірати в свої руки всі підприємства, закладати для того синдикати (спілки) і взагалі стреміти до того, щоб все життя було в їхніх руках.

Державна влада потрібна робітникам лише для організованого перебрання дібр і виробництв від капіталістів. Але в міру того, як професійні спілки здобували б права на володіння добрами й керування господарством, до них поволі переходили б і місцеві функції державної влади: поліцейські, судові і т. и.

Тому врешті мусіло б так статися, що професійні спілки (заводські, сільські, районні, повітові, губерніяльні і т. и.) поволі розібрали б собі всі функції місцевої державної влади, а загальнодержавні функції перейшли б до з'їзду профспілок. В такий спосіб державна влада, як окремий апарат громадського життя, цілком би зникла, а професійні спілки, єндікати робітників обернулись би в федеративний орган не тільки володіння й користування природними добрими та виробництвами, а й органи громадсько-державної влади. Такий спосіб запровадження в життя соціалізму називається єндікалізмом.

Єндікалізм одріжняється від націоналізації тим, що при націоналізації природні скарби й виробництва передаються в розпорядження (володіння) старому державному апаратові, який для того лише почасти відповідно реформується й наповняється представниками працюючих. Єндікалізм же для володіння природними скарбами й виробництвом утворює цілком новий апарат із самих працюючих, із класових органів і організацій робітництва, незалежно від державного апарату.

Націоналізація можлива після того, як робітники захоплять в свої руки державну владу. Єндікалізм же творить господарську організацію робітництва ще до переходу державної влади в руки робітництва. Єндікалізм дає можливість робітництву творити в межах буржуазно-капіталістичного ладу початок нового господарського ладу, розвиток якого веде до соціалізму. „Єндікалізм, мовляв Чернов, —

це назрівання в недрах буржуазного громадянства ембріона нового ладу.“

Хиби сіндікалізму. Сіндікалізм стремить до того, щоб професійні організації індустріяльних робітників взяли в свої руки володіння й користування природними добрими та виробництвами.

Громадянство ж складається не з самих тільки індустріяльних робітників: є ще робітники й хліборобської та інтелігентної праці. Помимо того, громадянство взагалі складається не тільки з осіб, які щось виробляють, а й з тих осіб, які щось споживають. Навіть в трудовій державі, де всі працюватимуть, кожен працюючий буде виробником однієї річі, а споживачем зовсім інших річей.

Кожна людина буде одночасово і робітником і споживачем.

Через те в народньому господарстві відіграє роль не тільки здобуття річей, але також обмін та розподілення їх. Коли б сіндікати одібрали в капіталістів тільки природні добра й виробництва, то в капіталістів залишилися б ще такі справи громадського господарства, як обмін і розподілення річей, бо виробничі спілки (сіндікати) не завжди мали б змогу вироблені ними річі самі доставляти всім споживачам на місце.

Обмін і розподілення річей, перебуваючи в руках приватних підприємців-капіталістів залишились би джерелом визиску споживачів.

З цього виясняється, що для повного визволення працюючих, окрім природніх дібр і справ виробу, треба одібрати від капіталістів ще й справи обміну та розподілення.

Кооперація. Для того, щоб одібрати у капіталістів можливість визискувати споживачів, треба утворити громадські організації самих споживачів, які б дбали про доставку собі потрібних річей і розподілення їх поміж своїми членами, тоб-то: кооперативи — організації споживачів для спільного самостійного переведення справ обміну й розподілення річей, без участі капіталістів. Поскілки кооперація одбірас у окремих приватних капіталістів обмін, транспорт і розподілення річей та передає їх в громадські руки, робить їх громадськими, чим визволяє споживачів від визиску капіталістами, постільки — вона стає одним із засобів переведення соціалізму.

Сіндікалізм однімає від капіталістів тільки засоби виробництва й виробництво, але не бере в свої руки керування всім господарством, бо не втручається в обмін і розподілення. Тимчасом обмін і розподілення є надзвичайними галузями господарства, бо робітники, маючи в своїх руках виробництво, а не маючи обміну, можуть зо всіма своїми виробами дійти до господарської руїни, коли не буде доброго апарату розподілення вироблених річей. Через те, кооператизація обміну й розподілення є справою надзвичайно важною для визволення працюючих. Коли, опріч виробництва й обмін та розподілення будуть в руках трудящих, то все господарство залежатиме від їхньої волі. Як що ж виробництво буде в руках трудящих, а обмін у приватних капіталістів, то робітники зо всіма своїми виробами завше залежатимуть від капіталістів: від того, чи вони захочуть

або не захочуть зробити їм обмін вироблених річей і т. и.

Перебрання обміну й розподілення в руки працюючих є необхідною умовою їхнього визволення. Але це зробити ще важче, ніж забрати виробництво, бо, забравши від капіталіста завод, на якому робітники завше працювали, вони так само можуть по традиції працювати й далі та виробляти річі, не потребуючи нової науки. Одібравши ж торгові склепи у купця, робітники, не ознайомлені з справою транспорту, обміну й розподілення, не знатимуть що, куди, кому й як послати, а що привезти, й можуть зіпсувати всю справу обміну й розподілення. З цього виникає необхідність трудящим, перше ніж перебрати в свої руки обмін та розподілення, навчитися, як треба провадити їх. Таку науку найкраще можна здобути під час капіталістичного ладу організацією кооперативів обміну й споживання. До цього й стремлять ті соціялісти, які визнають, що удержавлення господарства є річчю шкідливою. Вони підготовляють трудящих взяти поволі в свої руки всі справи народнього господарства, а в тім числі й справи обміну та розподілення.

Особливість соціялістичного ладу полягає в тім, щоб планомірно провадити народне господарство, тоб-то: доцільно переводити виріб, обмін і розподілення річей відповідно потреб населення. За соціялістичного ладу вся державна громада населення має стати одним великим споживчим кооперативом, при якому були б фабрики й заводи, що працювали б для нього.

Хто визнає необхідним ще за капіталістичного ладу підготувати працююче населення до всіх функцій господарства соціалістичного; хто визнає, що вже в недрах капіталістичного ладу повинен скластися зародок майбутнього, який (зародок) розвиваючись і диференціюючись витворив би всі потрібні для нового ладу органи господарства, --- той повинен гуртувати працююче населення в кооперативи різного роду для активної участі вже в сучасному господарстві з метою підготовки його до господарства майбутнього.

Гільдеїзм. Передання природніх дібр і виробництв в руки сіндікатів могло б призвести до суперечки між ними, бо кожен сіндікат дбав би переважно про інтереси своїх членів. Через те виникла думка, щоб всі добра й виробництва передати у володіння державі, як об'єктивній стороні, але з тим, щоб вона управляла всіма добрами й виробництвами не як при націоналізації через урядовий апарат, а через особливі організації, складені не тільки з робітників, а й з керівників та співробітників кожного підприємства, (управителів, техніків, фаховців, канцеляристів і т. и.), тоб-то: кооперативу працюючих в підприємстві. Така організація всіх працюючих в підприємстві називається гільдією. Через те й думка про те, щоб усі добра й виробництва належали державі, нації (були націоналізовані), але провадилися автономно кооперативами працюючих, як із тих, хто працює головою, так і тих, хто прикладає до справи свою фізичну силу, називається гільдеїзмом.

Гільдії мали б складатися тільки з працюючих в підприємствах і могли би бути повними господарями в своїх внутрішніх справах користування виробництвами, але в зовнішніх відносинах їх повинна була б заступити держава. За допомогою держави мали б бути впорядковані і всі взаємовідносини між окремими гільдіями.

Гільдейзм стремить до сполучення доцільних принципів націоналізації, сіндікалізму й кооператизації в одну систему й має на оці обернути всі організації трудящих в кооперативні виробничі товариства.

Хиби сіндікалізму, кооперативу й гільдейзму. Коли природні добра й виробництва передати в руки тільки профспілок або кооперативів, або гільдій, то фактично не всякий громадянин матиме змогу користуватися ними однаково, бо інтереси робітників і споживачів різні. Робітникові корисно продати свій виріб найдорожче, а споживачеві — купити його найдешевше.

Коли б володіння добрами й виробництвами опинилося в руках робітничих профсоюзів, то це скривдило б інтереси споживачів.

Хоча усі споживачі можуть бути робітниками і як робітники брати участь у профсоюзах, тоб-то: бути співвласниками дібр і виробництв, але оскільки вони були б робітниками різних підприємств і належали до різних профсоюзів, то дбали б кожен про інтереси своїх профсоюзів. З того вийшло б, наприклад, що цукровий профсоюз гнав би ціну на цукор, не рахуючись з інтересами споживачів, що належали б до проф-

союзів хліборобського, мистецького й т. и., а не були б його членами.

Хліборобський профсоюз гнав би ціну на хліб, не рахуючись з інтересами споживачів — членів профсоюзів цукрового, мистецького й т. и. При таких обставинах робітники мистецького профсоюзу, як споживачі хліба й цукру, але не члени цукрового й хліборобського профсоюзів, попали б в тяжке становище. Вони мусіли б платити за хліб і цукор те, що схочуть хліборобський і цукровий профсоюзи. Але для того, щоб платити, вони мусіли б заробити відповідну платню. Підняти ж ціну на свої вироби, як зробили цукрові та хліборобські робітники на свої, вони вільно не могли б, бо їхні вироби, як розкіш, не всякий захотів би купити за підвищену ціну.

З цієї причини одні профсоюзи опинилися б у гіршому стані, ніж другі.

Помимо того, кожен робітник зацікавлений в тому, щоб робить найменше й найлекше, а споживач в тому, щоб виріб був найкращим і найдешевшим; найкращий же виріб вимагає більшої праці й старання.

Кожен робітник більше зацікавлений в тому, щоб менше й лекше працювати, а більше одержувати платні, ніж в тому, щоб виріб його був кращим і дешевшим.

Коли б робітничі профсоюзи були повними володарями підприємств, то, захищаючи інтереси робітників (робити менше й лекше), вони б не задовольняли бажань споживачів.

В кожному робітникові фактично завше бореться дві людини: виробник і споживач. Як

споживач він хоче, щоб до його послуг було багато всяких виробів; як виробник він мріє про те, щоб найменше витратити сили, а тому обмежує свої потреби.

Як споживач він вимагає найкращого виконання виробу, а як робітник — крізь пальці дивиться на всякі недоладности виробу, аби лекше було.

Хоча в соціалістичнім господарстві всі робітники будуть споживачами, а всі споживачі робітниками, але треба взяти на увагу, що в кожному виробництві робітники споживають найменшу частину того, що самі виробляють, а через те вони дужче відчуватимуть свої інтереси робітницькі, ніж свої споживницькі. Кожен з них швидче згодиться на зменшення годин праці та вимогу більшої платні, ніж на збільшення годин праці для удосконалення виробу або на зменшення платні для його удешевлення, хоч би як їм доводили, що останнє їм самим, як споживачам своїх виробів, вигідніше. Робітничі інтереси вони завше відчуватимуть дужче, ніж свої ж інтереси споживницькі. Через те, робітники завше стремітимуть до збільшення платні й зменшення годин праці, що тягарем лягатиме на інших робітників, яким доведеться бути лише споживачами їхніх виробів.

З цієї причини виликає необхідність контролю з боку инчої сторони, з боку сторони споживачів. Погодження інтересів робітника й споживача, контроль споживача над робітником і навпаки, витворює та система заведення соціалізму, яка зветься соціалізацією.

Соціалізація. В господарстві Західної Європи головну роль відіграє індустрія, виробництво; хліборобство ж стоїть на боці. Тому в боротьбі з капіталізмом зах.-європейські соціалісти дбають в першу чергу про те, яким способом найкраще одібрати від капіталістів робільні й заводи та як їх упорядкувати за нового ладу; що ж стосується до одібрання землі й упорядкування хліборобства, то вони про це менше думають.

На Сході ж Європи — на Україні, в Росії, в Білорусі, на Кубані, на Дону й т. и. — основою господарства є хліборобство. Через те місцеві соціалісти мусіли в першу чергу думати про те, яким способом найкраще одібрати від поміщиків землю, кому її передати та як упорядкувати хліборобство за нового ладу. Виробництво ж в їхніх планах відіграло другорядну роль.

З тієї причини думка про способи переведення соціалізму у західно-європейських соціалістів та їхніх наслідувачів на Сході Європи пішла однією стежкою, а у соціалістів, що склали свої погляди на основі особливостей господарства Східної Європи — другою.

Націоналізація, сіндікалізм, кооператизація й гільдеїзм є витвір думки західно-європейських соціалістів, соціаль-демократів. Соціалісти ж аграрних країн Східної Європи, а саме: соціалісти-революціонери Росії, України, Білорусі, Кубані й Дону і т. и. ще з 70-х років намітили собі спосіб здійснення соціалізму, який в часи великої революції остаточно названо соціалізацією дібр та виробництв.

До витворення системи соціалізації спричинився історично-народній звичай громадського володіння землею в Росії й на Україні*). Раз працюючі коло землі можуть спільно, громадою володіти певними клаптями землі, то чому так само не можуть вони володіти всією землею? А коли працюючі коло землі можуть громадами володіти землею, то чому працюючі по виробництвах не можуть громадами володіти робільнями й заводами?

З цього й почала творитися система соціалізації, тоб-то: перебрання в громадське володіння всіх природніх дібр та виробництв. Соціалізація — передача в громадське володіння.

Соціалізація — це єстремління розширити громадське володіння клаптем землі (общини, громади) до володіння землею й виробництвами всієї держави. Розуміється, з відповідними для того змінами. Перевести соціалізацію — це означає згуртувати працюючих в такі господарські громади, в які увійшли б усі члени профсоюзів, сіндікатів (робітники), учасники всіх кооперативів (робітники, селяне, трудова інтелігенція) а також члени гільдій (робітники, співробітники, фаховці, управителі й т. и.), тоб-то: згуртувати всіх працюючих і споживачів

*) На Україні до революції більша частина надільних селянських земель була в спільному володінні: общинному, громадському, товариському та подвірному. Статистика року 1887, показує, що в самім тільки общинному володінні на Катеринославщині було 97,4% всієї надільної землі, на Харківщині — 95,2%, на Херсонщині — 88,7%. Селянство, набуваючи землю від поміщиків, з року 1882 по 1908 купило: в особисту власність 2,2% землі, у власність сільських громад — 25,4% та у власність товариств — 72,4%.

в спільні господарські організації й громади, яким і передати володіння та користування спільними добрими та виробництвами.

При таких умовах всі члени громади, як робітники індустрії, так і хліборобства, як виробники, так і обмінювачі та споживачі стали б однаковими співвласниками всіх дібр і виробництв, і кожної хвили кожний з них мав би змогу використати своє право співвласности для того, щоб прикласти свою працю до тієї чи іншої громадської власности й виробити потрібні йому для прожиття річі.

Соціалізація має передати добра й виробництва не самим профсоюзам робітників, і не самим кооперативам споживачів, і не самим гільдіям, а — всім громадянам, тоб-то: членам і профсоюзів, і кооперативів, і гільдій, всім об'єднаним в громади.

Кожен громадянин має мати однакове право на користування природними добрими й виробництвами. Соціалізація землі й підприємств і є передачею їх в руки таких організацій, де однаково мають бути заступлені, як інтереси робітників (виробників), так і споживачів, тоб-то: всього населення, що користується тими виробами.

Соціалізація має на меті задовольнити потреби всіх громадян в однаковій мірі, а тому вона дає кожному працюючому громадянину рівне право з инчими на співволодіння добрими й виробництвами. Кожен працюючий при соціалізації є не пасивним знаряддям для когось инчого, а самостійним суб'єктом певного права. Господарський лад будується не згори, по

припису, а знизу, по потребах осіб: від особи до колектива. Кожна особа має змогу сама собі знайти в господарстві місце відповідно своїх здібностей і потреб; виступати в ньому, то як виробник, то як споживач, захищаючи кожного разу ті свої інтереси, які більше скривджуються.

Особливість соціалізації є в тім, що вона дає право на володіння не державі і не певній професії, а всім працюючим, через що кожен працюючий при обмірковуванні господарських справ має змогу завше виявити свою волю, не боячись порушити наказу ні державного, ні професійної спілки; має змогу говорити не в угоду державі й не потурючи професійному егоїзмові, а так, як вимагається самою справою в інтересах кожного вільного громадянина.

Система соціалізації забезпечує кожному громадянину не тільки участь в володінні добрими й виробництвами, що дає йому економічну волю, а разом з тим забезпечує й політичну волю.

Державний лад за соціалізації будується по принципу не централізації, а федералізації. Місцеві громади стають головним носителем волі народу. Вони лише зв'язуються в спілки, які завершуються головною спілкою в розмірах держави.

В часи організації й підготовки господарські громади повинні існувати окремо від органів державної влади, лише в зв'язку з ними; але в міру розповсюдження й зміцнення, громади повинні поволі перебірати до себе значну частину функцій влади й ставати органами не тільки громадського господарства, але й державної влади.

Соціалізація відмежовує справи господарські від державних і багато функцій державної влади перекладає на приватні господарські громади, які здобувають основу до самоуправління на засадах добровільної згоди. Вони існують і управляються не по наказу згори, а по власній волі, що й дає змогу громадянам не тільки виконувати волю центру, а й диктувати свою волю центрові; впорядковувати відносини громад до життя й між собою по власній згоді, на засадах вільної федерації.

Соціалізація є цілковитою протилежністю націоналізації. Вона є новою будівлею не в державі, а поруч з державою, на засадах широкого самоуправління в господарських справах.

Під час націоналізації розпорядження добрими й виробництвами, всім господарством іде згори, від влади, при соціалізації — знизу, від населення.

Націоналізація зберігає право власности на добра й виробництва, передавши його з приватних рук в руки держави; соціалізація зовсім знищує таке право власности, не віддаючи його жадній установі, ні за ким його не фіксуючи.

За націоналізації окремі громадяне можуть здобути в користування певні природні добра й виробництва тільки з волі держави, на певних умовах, які виставить держава й які вона може змінити по своїй волі. Соціалізація ж означає рівні й незмінні права всіх громадян на користування природніми добрими й виробництвами.

При націоналізації всім господарством керує держава через свої урядові апарати. За соціалізації все господарство в руках працюючого

населення, яке керує ним через вільно обрані організації в порозумінні з державною владою.

Націоналізація віддає приватні інтереси цілком в руки публичних державних органів. Соціялізація ж дає повну волю для задоволення приватних інтересів приватними ж силами й способами, хоча разом з тим держить їх під контролем громадських установ ради громадських інтересів.

Соціялізація є єінтезом всього кращого, що вишукано сіндікалізмом, кооперативами та гільдеїзмом. Вона бореться як з економічним, так і з політичним самодержавством; скидає самодержавство, як осіб (капіталістів), так і колективу (держави), а впорядковує вільними способами господарське й політичне життя вільних громад на засадах вільної економічної й політичної федерації.

Докладного раз назавше й для всіх країн однакового плану соціялізації не існує. Кожна країна має розробити його відповідно своїх умов, взявши за основу вищенаведені принципи.

Досвід же соціялістичного руху останніх літ, — а особливо революції в Росії й на Україні — призвів до того, що соціялізація набирає симпатії навіть у західно-європейських соціялістів-марксістів.

Відомий австрійський соціяль-демократ Отто Бауер у своїй брошурі „Шлях до соціялізму“ (Der Weg zum Sozialismus), викладаючи виборчу платформу австрійської соціяль-демократії, радить для здійснення соціялізму переводити не націоналізацію, а певні засади соціялізації, а саме: щоб „кожна галузь господарства, пере-

дана до розпорядимости громад, керувалася цілком незалежно від уряду своєю радою або правлінням, які складалися б так: третина представників від державного уряду, вибрана національними зібраннями; третина — з робітників, співробітників і технічного персоналу підприємства; третина — з представників споживачів...

В компетенцію складеного таким способом правління виробництва повинно увійти керування всіми виробництвами, які передані будуть громадянству. Уряд не мав би права безпосередньо втручатися в керування підприємством...

Прибуток всякого соціалізованого підприємства треба використовувати так: третина в державний скарб; третина на додаткову платню робітникам і всім співробітникам, як доля участі в прибутках, і третина на розвиток підприємства, коли треба, а коли ні, то на пониження цін...

Ті галузі господарства, які ще не доспіли до соціалізації, мали би організуватися в індустріяльні сіндікати. Кожен сіндікат повинен охопити всі підприємства відповідної галузі виробництва. Індустріяльні сіндікати мусять стати на місце сучасних картелів і трестів, центрів і військово-промислових капіталів. На чолі кожного сіндікату має стати правління, складене так: четвертина вибирається підприємцями відповідної галузі виробництва; четвертина — від держави; четвертина — від робітників і техніків, четвертина — від споживачів. Сіндікат повинен дбати про технічний розвиток

промисловости... та скупчення виробництва в технічно найбільш розвинених підприємствах.

Після завершення концентрації всього виробництва певної галузі в небагатьох технічно-удосконалених підприємствах мала би настати черга соціалізації їх.

Таким чином організація всієї індустрії в єдиний синдикат є переходовим ступнем до соціалізації.

Такі головні точки соціалізації, які прийняла австрійська соціаль-демократія для себе.

Що ж стосується до того, який план соціалізації має бути прийнятим для України, то, памятаючи, що соціалізація, як і всяка переходова й жива справа, потребує для свого здійснення брати на увагу сучасні дійсні умови боротьби для України, як і для всіх країн, не можна зараз уявити одного незмінного, раз назавше складеного плану соціалізації. В кожних часах і умовах він повинен припасовуватися до обставин, маючи непорушними лише свої головні засади.

IV.

Ступні соціялізації та ідеал соціялізму.

Ступні соціялізації. Підвалиною народнього господарства соціялісти вважають працю, відповідно якій всякий учасник народнього господарства здобуває свої права на володіння й користування засобами народнього господарства та його виробами. Лише праця дає право на користування засобами виробництва та його виробами. **Передача всіх засобів і наслідків виробництва в руки всього працюючого громадянства, в громадське володіння й користування і є соціялізація.**

Одібрати в поміщиків землю, а в капіталістів виробництва й передати все за одним разом працюючим неможливо через те, що не завше й не скрізь працюючі однаково підготовлені до прийняття й використання засобів виробництва. В той час, як прийняти й використати землю всякий селянин здібний завше, прийняти й використати складні фабрики й заводи робітники не завше готові, а тому потрібується певний час для їхньої підготовки до того способом організації й досвіду. Через те, в переведенню соціялізації народнього господарства намічають три нормальних ступні:

1. Соціалізація володіння виробами, тоб-то: експропріяція або конфіскація виробів у всіх виробників і передання їх в громадську власність, після чого виробникам залишається право тільки виробляти все потрібне, але не продавати його на ринок, а по певних цінах здавати в громадські склепи.

2. Соціалізація користування колективною власністю або усуспільнення праці, тоб-то: передача в громадське володіння й користування того, що належало колективам (акційним товариствам, артілям і т. и.).

3. Соціалізація всього громадського господарства, тоб-то: планова демократична організація виробництва й розподілення виробів поміж населенням, яка в правовій демократичній державі й утворить те, що ми називаємо соціалістичним ладом або соціалізмом.

Способи переведення соціалізації. Переведення соціалізації по оцих трьох ступнях можна зробити всякими способами. Соціалісти різних партій радять для того різні форми й способи. Свої поради й розтлумачення що до того вони викладають в своїх програмах. Програма, яка розтлумачує способи соціалізації по всіх трьох ступнях, тоб-то: до остаточного заведення соціалізму, зветься програмою-максимумом. Програма, в якій розтлумачуються лише перші ступні соціалізації (один чи обидва), зветься програмою-мінімумом.

Хоча в громадянстві, як в політичних, так і в господарських справах, завше є елементи й підприємства підготовлені до всіх ступнів со-

ціялізації, але це не означає, що соціалізацію можна переводити зразу по останньому ступню. Всяка соціалізація мусить бути переведена поступово, бо инакше вона не дасть добрих наслідків і дискредитується. Хоча провідники наукового соціалізму давно про це говорили, але це особливо виразно видно тепер з досвіду надтією „соціалізацією“ й „комунізацією“, яку переводили московські комуністи. Вони одкинули закон необхідности поступової (трьохступневої) соціалізації, а захотіли все зробити зразу, за одним махом пера. Це ж привело тільки до руйнації народнього господарства, бо вони, не налагодивши апарату розподілення (I ст.), не привчивши робітників до колективного господарства (II ст.), зразу одібрали виробництво з рук досвідчених керівників (буржуазії) і передали його в цілком непідготовлені, ні до керування, ні до переведення господарської праці, руки державного апарату, складеного з людей, які з народнім господарством мало або й зовсім були не ознайомлені. Не маючи такого досвіду в керуванні народнім господарством, як буржуазія; не маючи такого практичного уміння переводити справу, як робітництво, — державний апарат не тільки не спромігся поліпшити народне господарство, або навіть хоч будлі як продовжувати його далі, а довів до того, що господарство цілком стало, бо зруйнувалось. Вина за це падає, розуміється, не на соціалізм, а на безглуздість провідників московського комунізму, які одкинули всі закони соціалізації й захотіли в один день зробити те, що може бути зроблено тільки протягом багатьох літ і то лише

пильною, упертою масовою підготовкою до того, а не демагогією.

До того ж треба сказати, що московські комуністи, захотівши зразу перескочити всі щаблі соціалізації, творили власне не соціалізацію, а націоналізацію, тоб-то: удержавлення засобів виробництва. Одібрані в поміщиків та капіталістів землі й виробництва передано було не працюючому громадянству в громадське користування, а в державне володіння. Все належало не громадянству, а державі; всім розпорядалося не громадянство, а держава, державний апарат. Державний же апарат, складений з людей, що ніколи нічого спільного з народнім господарством (окрім споживання його виробів) не мали, був ще менше підготовлений до керування ним, ніж звичайні робітничі маси, які при певній самоорганізованості й спільній праці швидче спромоглися б дати лад виробництву, ніж комуністична бюрократія. Але робітничі маси було відсунено від того так само, як і за капіталістичного ладу. Це все й привело комуністичну „соціалізацію“ до господарської руїни.

Соціалізм не З того, що „соціалізація“
конечний ідеал московських комуністів зве-
життя. лася до руїни, зовсім не ви-
пливає, що соціалізація є
утопія. Навпаки, з того ясным стає, що соціалізм мусить переводитися на підставі певних законів життя, бо „соціалізм витворюється на ґрунті живої дійсности, на ґрунті існуючих, а не фантастичних громадських відносин, свідомістю й зусиллям працюючого люду, а через те

є об'єктом практичної політики соціалістичних партій всього світу.“ Поскільки ж він є практичною справою щоденних бажань трудового люду, то й муєть переводитися цілком практично, тоб-то так, щоб завше, кожного дня давати трудовим масам реальну виразну вигоду, а не вимагати непотрібних і безцільних жертв. Вважати соціалізм за конечний ідеал людського життя, який може бути здійсненим лише невідомо коли, деє в далекому майбутньому, або за такий, який може бути здійсненим зразу величезними героїчними зусиллями, — помилка.

Визнавання соціалізму за конечний ідеал людського життя в далекому майбутньому викликає в людях цілковиту байдужість до соціалістичної діяльності, як до дитячої віри; визнавання ж можливим запровадити соціалізм за один день способом катастрофічних переворотів витворює вузький і сліпий сектанський фанатизм, який не спроможен рахуватися з живою дійсністю, а тому й не спроможен зробити для неї будлі що таке, що було б для неї корисним.

Соціалізм не утопія, не містичний ідеал, але й не легка справа.

Соціалізм — безупинна щоденна боротьба за поліпшення існування громадянства. Все, що поліпшує існування людства громадянським способом, є соціалізм, а все, що шкодить йому — антисоціалізм. Московський комунізм не є жадним соціалізмом, бо він тільки погіршив політичне й економічно-соціальне становище мас. Московський комунізм з'явище анти-соціальне, бо антигромадське.

„Соціалізм означає демократію (участь всього народу) в політиці і демократію в економіці, тоб-то: в громадському господарстві.“ Московський же комунізм захопив і політику й громадське господарство тільки в руки державного апарату, обсаженого силами лише комуністичної партії, а громадянство, народ, робітничі маси усунув не тільки на бік, а й під своє примусове керування. Втім нема нічого громадського ні по суті, ні по формі, ні по меті, а тому нема жадного соціалізму або хоч натяку на нього.

Соціалізм—політичне й економічне панування більшості народу. „Соціалізм змагається до того, щоб за ради користі всього трудового народу скасувати клясову державу й запровадити державу правову, соціалістичну, трудову. Він має на меті впорядкувати республіку демократичну не тільки в справах політичних (політичне рівноправство), а демократичну й у справах економічних, в справах народного господарства (однаково рівне право на володіння й користування всіма засобами виробництва) і життя з власної праці, тоб-то: він стремить до запровадження республіки не тільки демократичної, а й соціалістичної, в якій би кожен громадянин мав не тільки рівні громадянські політичні права, а й рівну матеріальну можливість користуватися всім, що має й творить народне господарство, і жити лише з власної праці.

Соціалісти домагаються, як в політичнім, так і в економічнім житті, заміни сучасного

панування меншости над більшістю пануванням більшости над меншістю, тоб-то: не одкидають правової державности.

Розуміється, що панування більшости не гарантує ще повної справедливости. При пануванні більшости також можливе покривдження меншости, але вже само те, що покривдженою може бути тільки меншість, показує на більшому досконалість ладу, ніж зараз, коли покривдженою є більшість. За соціалізму, можливо, ще довго відбудуватиметься боротьба більшости з меншістю. По кожному питанню буде складатися своя більшість і меншість, бо не можуть всі люде однаково знати, однаково думати, бажати й т. и. Через те завше буде різниця в поглядах на ту чи инчу справу, завше будуть різні комбінації тих чи инчих питань. Але ті різниці в поглядах, суперечки й боротьба за розв'язання їх втратять сучасний, гострий, примусовий характер. Вони будуть перебігати в житті, як хвилі, ніколи не дубіючи в сталі, незломні форми, не набіраючи постійного спадщинного характеру, який відзначає, етапові й класові суперечности."

Соціалізм — поступ. „Перед соціалістичним громадянством одкриваються нові, широкі простори й далекі перспективи дальнішого мирного поступу, який має спиратись вже виключно на фізичний, розумовий та моральний розвиток осіб, які його складають; одкриється те, що тоді, і лише тоді, стане живою дійсністю, річчю практичної громадської політики, а тепер, при існуванні класової структури громадянства, є лише провідним ідеалом, який

при всякій спробі до негайного практичного здійснення обертається в утопію.

Завдання соціалізму полягає в тім, щоб звільнити „людську особу“ від задушливої класової атмосфери, яка з самого народження окутує людину, незалежно від її індивідуальних здібностей, густим непроглядним мороком.

Це — не конечний ідеал людства. Але цього досить, щоб в свідомій, активній і організованій боротьбі за соціалізм наповнити коротке людське життя самим високим ентузіазмом, самим шляхетним почуттям і найвищими духовними радощами.“

При кожному здійсненню ідеалу, народжуватимуться нові ідеали, відповідні до стану розвитку й світогляду людства, але основою їх завжди буде поліпшення людського життя з метою впорядкувати найкращі форми громадського існування.

Остаточний ідеал людського життя навіть уявити собі не можна, а тому не можна сказати, яка саме форма життя є найкращою. Кожного разу найкращою є та форма, яка дає найбільше щастя найбільшій кількості людства. Отсе є головна засада соціалізму. Його єдина міра надій і обставин.

V.

Кооператизація як повільна соціалізація.

Неможливість пере- Ще Драгоманів писав:
ведення соціалі- „вірити в те, що велика ко-
зації зразу. рінна зміна усіх громад-
ських і господарських
порядків, котру звуть „соціальною революцією“
може стати ділом одного великого повстання,
навіть і в одній великій країні, — це показує
звичку думати більше про державні справи, ніж
про громадські й господарські. Звичка та
вкорінилася в людях письменних за ті часи,
коли люде, поставлені в державних урядах,
думали, що вони можуть державною силою
згори повернути життя й самі думки та звичаї
тисяч і мільонів людей, як їм завгодно...
В ХІХ в. було багато повстань, але ні одно з
них не змогло змінити до коріння порядків не
то громадських і господарських, а навіть і
державних... всі порядки в людських громадах
ростуть, а не робляться відразу; і державні та
протидержавні заходи — повстання — тільки
частина тих приводів, якими посовуються зміни
в людському житті, а далеко не все.”

Дійсність російської та української револю-
ції, як найкраще підтвердила правдивість цих

думок, збештавши вкрай безгрунтовні й злочинно легковажні експерименти московського комунізму. Дійсність показала, що соціалізацію по команді з Москви зробити не можна. Одначе та сама дійсність показує, що й повороту назад, до старих форм капіталізму, також не може бути. Ми стоїмо на переходовім ступні від капіталізму до соціалізму. Це треба усвідомити і подбати про те, щоб переходовий процес відбувався як найшвидче і в найлекший спосіб.

Головна справа соціалізації — скасування приватного капіталістичного володіння природніми скарбами та засобами виробництва, передача їх в громадське володіння, організація громадського користування та виробництва й забезпечення права кожного працюючого на певний продукт праці.

Для цього необхідно одібрати від власників та передати громадянству природні добра й виробництва, а в другу чергу — організувати громадське користування та співробітництво так, щоб, мовляв Драгоманів, усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям річей, себ-то: земля й вода з усіма добрами, що в них є, машини й фабрики і т. и. були просто в руках товариств і громад хліборобських та робітницьких, і щоб люде не мусіли продавати свою працю в найми панам та багатіям, а робили просто на себе.

Першу справу українська революція вже зробила: землю й виробництва одібрала й передала, але з другою — налогодженням соціалістичного господарства — їй не пощастило. Ті

комуністичні методи, якими безоглядно зловживали комуністи, лише вкрай зруйнували господарство. І не дивно. Форми господарства не можна перемінити по наказу згори, їх можна перетворити лише певною роботою знизу. Драгоманів про це сказав: „яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртовинну, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток від неї, — це мусить залежати від доброї волі кожного товариства, кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарства навчать осібні громади спільності праці (кооперації) й розумному поділові вжитку від неї, не тільки серед самих громад, але й поміж громадами цілих країн та на цілому світі.“

Комуністичний метод налагодження нового господарства збанкрутував, бо господарство не можна перебудувати одним махом пера. Сила психологічних звичок та індивідуальних інтересів така велика, що власники не можуть легко віддати свої бувші маєтки на громадянство, а немаюче громадянство, перебіраючи їх в свої руки, не може зразу поставитись до них, як до особистого інтересу, не жалкуючи праці й догляду, запобігаючи сохрانیсти й громадської справедливості. Одбіраючи природні скарби й виробництва від власників та віддаючи їх громадянству, треба було раніш навчити громадянство поводитись з тими скарбами так, як поводитись з ними їхні попередні власники: уміло, ощадно й дбайливо, без лінівства. Цього не зроблено, а тому скарби, опинившись в нових, неумілих і недбайливих руках, не

зважаючи на всі накази згори, стали не піддержкою нових форм народнього господарства, а засобами хижацької наживи з боку тих осіб, що найблизче до них стали.

Маючи на увазі, що інтереси громадянства найкраще може захистити воно само, ні в яким разі не варто було справу налагодження нового соціялістичного господарства передавати в руки держави, бо всяка держава є лише апаратом бюрократії, яка даліше стоїть від живого життя, ніж само громадянство. В тім, що поладження нового господарства було передано в руки держави - перша й головна помилка комуністів. Соціалізм може бути утворений тільки вільним розвитком соціяльних сил, а не приписами бюрократії, хоч би й комуністичної.

Переходові форми. Виправляючи зроблені помилки, в першу чергу треба справу налагодження нових форм народнього господарства одібрати з рук державного апарату й цілком передати її громадянству. Рахуючись же з тим, що різні кола громадянства перебувають і досі під психологічним впливом свого виховання та попереднього існування й психологічно ще не усвоїли ідеалу соціалізму, а фактично не раз, всупереч своїм словам про соціалізм, чинять на ділі річі як раз йому суперечні (руйнація робітниками громадських виробництв, крадіжка, недбальство й т. и.), — в будуванню нових форм господарства треба творити не ті форми, яких вимагає остаточний ідеал соціалізму, а лише переходові, більш зрозумілі для мас і лекші для при звичаєння до них обох борючихся сторін, при яких можна

було б використати досвід, дбайливість і уміння бувших власників нарівні з трудовою силою та бажанням сучасних володарів.

З цієї причини доводиться свідомо говорити про необхідність заведення зразу не соціалізму, а лише переходових форм до нього.

Для здійснення соціалізму, в першу чергу потрібно вбити власність. Самим одібранням скарбів від власників власність не вбивається, бо при руїні господарства залишається легенда про неї, як про ідеал щасливого життя. Щоб знищити власність назавше, треба вбити цю облудливу легенду, а це можливо зробити лише створенням таких корисних усім форм господарства, в яких власність стала б не вигідною, і власники мусіли б самі зріктися своєї власності на користь громадського володіння.

Шукаючи таких переходових форм, які б убили саму ідею власності, треба вважати доцільним переведення організації народного господарства на таких засадах:

В першу чергу касується всяка власність на всі природні скарби й засоби виробництва.

Вивласнена бувша поміщицька та селянська, поверх трудової норми, земля передається в громадське володіння працюючих з правом індивідуального користування й передання в спадщину, але без права продажу, закладу й дарування; вивласнена селянська земля в трудовій нормі залишається в індивідуальне користування бувших власників без права продажу, закладу й дарування, але з правом спадщини.

Ліси й води передаються в державний скарб. Працівники коло землі повинні згуртуватись

на кооперативних принципах в спілки: сільські, волосні, повітові, губерніяльні, нарешті Всеукраїнську. Правління хліборобських кооперативів повинно складатись із тих, хто працює коло землі та споживає продукти хліборобства, як з робітників, так і керовників та інших співробітників справи. Хліборобським спілкам мають бути передані у кооперативне володіння й користування всі інтенсивні й показні та досвідні господарства, сади, виноградники й т. н. та всякі хліборобські виробництва. Всеукраїнський кооперативний хліборобський Союз має взяти в свої руки провід, догляд і керування всією хліборобською справою на Україні.

Зважаючи на велику господарчу руїну та відсутність не тільки удосконалених, а навіть просто організованих громадських апаратів для провадження виробництва й задоволення всіх господарських потреб населення, передання решти природніх багатств і засобів виробництва в громадське користування мусить бути переведено повільно, в міру того, як палагоджуватимуться для того відповідні апарати громадського користування.

Апарати громадського користування на перші переходові часи (меже й десятки літ) треба впорядкувати не як державні, а як чисто громадські органи, по типу кооперативів, у які мають увійти всі працюючі в виробництві й споживачі виробів. Всі працюючі в одному окремім виробництві (заводі, робільні) мусять складати першу громадську кооперативну одиницю громадського володіння й користування.

Завод чи робільня має належати такій громаді, і вона за них має відповідати перед іншими вищими органами громадського користування. Для керування справою кооперативна громада має обрати із працівників (робітників, співробітників і фахових керовників) та споживачів виробництва Управу, яка й відповідатиме перед нею та вищими органами народного господарства за технічний бік справи.

Кооперативні громади повинні об'єднатись по роду виробництв у спілки, а спілки в союзи повітові й губерніяльні з тим, щоб технічне керування ними належало Управам, вибраним по вище наведеному принципі. Всі індустріяльні союзи мають об'єднатись в один Всеукраїнський індустріяльний союз.

Всеукраїнський індустріяльний та хліборобський союзи мають обрати із своїх представників Вищу Раду Народн. Господарства, якій і повинно належати право керування всіма технічними справами народного господарства Республіки. Вища Рада Народнього Господарства повинна порядкувати всім господарським життям Республіки: встановлювати хто, що, де, скільки, як, за допомогою яких засобів і т. и. повинен зробити; хто, що, коли, скільки й куди повинен доставити, де й яка ціна має бути на сировину й на вироби; скільки й чого потрібно виробити; куди й як розподілити й т. и. Вища Рада Народнього Господарства через виробничі спілки та їхні громадські одиниці на місцях повинна розподіляти й обмінювати всі вироби місцеві, а також провадити торг і обмін з сусідніми державами.

Таким чином, керування народнім господарством перейде до рук 1. громадських, 2. виборних, 3. фахових і 4. під широкій демократичний контроль зацікавленого громадянства. Там не буде місця ні для визиску працюючих капіталістами, ні для самочинства урядових комісарів, ні для непродуманих експериментів політичної бюрократії, яких би то не було гатунків.

Жадного встановлення політичною владою диктатури цін, як то робили большевики й не большевики, не повинно бути. Ціни, як і способи обміну, мають встановлюватись не політичною владою, а Вищою Радою Народнього Господарства на підставі вислідів і спостережень підлеглих їй виробничих союзів і спілок та їхньої згоди. Вища Рада Народнього Господарства повинна бути цілком самостійною в справах господарського будівництва.

Така будова народнього господарства визволяє його зпід партійної й групової диктатури, а разом з тим дає змогу використати всі живі сили, які дійсно стоять за соціяльну волю трудових мас.

Конкретною роботою на користь трудових мас, наочною обороною їхніх інтересів, спільною громадською виробничою працею та сумісним шуканням правдивих шляхів до щастя, громадські виробничі спілки без жадних насильств підготовлять громадянство до соціялістичного ладу. Капіталізм, позбавлений свого живчика — приватно-індивідуальної власности, неминуче загине, а на його руїнах, на підвалинах кооперативно-громадського користування вільно збудується новий лад соціялізму.

Лад, при якому керування виробництвом опиниться в руках самих працюючих, що за допомогою своїх організацій господарства не допустять відновлення приватного капіталу й його керування в державних, як економічних, так і політичних справах, буде справжньою діловою, а не реклямною диктатурою працюючих.

Одначе запровадити її в два дні по декрету згори не можливо. Для того, щоб передати природні скарби й засоби виробництва в руки громадянства, а не юрби чи випадкових гуртків, треба те громадянство вперед, як слід згуртувати й виховати. Треба вперед зібрати, налагодити і впорядкувати громади — кооперативи, які б ті скарби й виробництва прийняли тай пустили в рух, а не рознесли по своїх дворах окремі частини їх.

Ступні кооперативізації. На згуртування виробничих громад-кооперативів, їхніх спілок і союзів, налагодження зв'язку і взаємові відносини між ними потрібно не мало часу, а на налагодження виробництва в них — ще більше.

Аби в переходовий час населення не залишилося без нічого, необхідно передачу виробництва від колишніх приватних власників у громадське користування перевести повільно, в міру того, як згуртовуватимуться й підготуватимуться громади-кооперативи. Спершу передати тільки ті виробництва, які цілком придатні для сучасного громадсько-кооперативного користування, напр.: копальні, металургічні заводи, цукроварні, гуральні, броварні, залізниці й т. и. Інші ж на де-який час, поки

налагодяться постійні відповідні кооперативно-громадські установи, передати в тимчасове орендне користування чи то спеціальним кооперативам, чи містам, чи земським громадам, чи навіть і приватним особам, хоч би й колишнім власникам, аби тільки вони налагодили добре виробництво. Розуміється, що це орендне користування повинно бути під доглядом відповідних громадсько-кооперативних спілок та Вищої Ради Народнього Господарства.

Так само треба поставити справу й торгу.

Дрібні виробництва й торг мають залишатись вільними аж до того часу, поки під натиском конкуренції виробничих кооперативних громад не змушені будуть самі з власної ініціативи злитись з тими громадами.

Дрібний транспорт, водяні й суходольні шляхи так само повинні залишитись вільними, як і дрібні вироби та дрібний торг.

В міру того, як міцнітимуть кооперативно-громадські виробничо-торгові спілки й за допомогою державних апаратів та всяких громадських засобів набіратимуться спромоги виробляти й постачати населенню кращий і дешевий виріб, дрібні приватні ремісники й крамарі, не маючи змоги конкурувати з ними, зникатимуть самі собою.

При таких заходах поступової соціалізації виробництва дрібні ремісники й крамарі не матимуть підстав для обурення на новий лад, а великі без дрібних на значний опір не спроможуться, бо їх небагато.

Під впливом зросту виробничих кооперативів та спілок дрібні приватні виробники й кра-

марі самі приставатимуть до них і віддаватимуть в громадське користування ті засоби виробу й торгу, якими до того часу користувалися на правах власности. Од того поволі зникне й дрібна власність виробу та обміну, а разом з тим зникне й сама ідея власности, бо власність стане невідповідною. Вигіднішими будуть форми громадського користування й виробництва. Тоді останні заходи до здійснення повної соціалізації прийдуть самі собою, непомітно, цілком безболізно.

В кооператизованих підприємствах робота буде провадитися не „на пана“ і не на державу, яку всі звикли доїти, а на самих працівників; тому вона має підстави бути найінтенсивнішою й найкращою. Кооператизація вбиває головного живчика капіталізму — приватну власність та виискування й зацікавлює робітників до праці, як до своєї власної справи, до своїх інтересів. В цім полягає її надзвичайне значіння, як переходового ступня від капіталізму до соціалізму.

VI.

Партія всіх працюючих.

**Клясові й над-
клясові партії.**

Кожна нація й держава складаються з різних кляс. Особи й групи, що належать до певних кляс, з політичних причин гуртуються в партії, які борються за владу в державі з метою використати її в інтересах своєї групи, партії, кляси, нації, держави або всього людства.

В кожній державі влада перебуває в руках партій. Вони керують всім життям держави. Навіть при самодержавії править в більшості не самодержець, а партія його прихильників. Одні партії борються за владу в інтересах лише кляси, до якої належить більшість, або і весь склад їх. Осягнувши державної влади, вони використовують її для задоволення інтересів тільки своєї кляси. Вся діяльність їх має чисто клясовий характер. Другі партії, поклавши в основу своєї діяльності оборону певних клясових інтересів, разом з тим захищають інтереси й загально-національні, загально-державні та загально-людські. Їх робота не має вузько-клясового характеру, а загально-людський, всенародній, державний, національний, тоб-то: надклясовий. Котрі ж з партій стоять на правдивішому й доцільнішому ґрунті?

Головним обов'язком держави є захист інтересів всього свого населення. Поскільки ж те населення належить до різних клас, то має й різні інтереси. Через те державна влада, аби бути признаною всім населенням, муєть дбати про задоволення інтересів не тільки однієї класи, з якої походять особи, що репрезентують її, а про інтереси всього населення держави, всієї нації.

Коли державна влада перебуває в руках класової партії, яка дбає лише про свої класові інтереси, а не про державні й національні, то всі інші групи населення, невдоволені в своїх державних і національних стремліннях, обурюються й повстають проти неї. З тих причин де-які партії, що мають в основі оборону класових інтересів, аби здобути загально-національне й державне признання та використати їх для переведення своїх планів державно-громадського будівництва, беруть під активний захист не тільки свої класові, а й державні, національні, всенародні, вселюдські інтереси. Своє класове завдання вони сполучають з завданнями державними й національними. Намагаються взяти під свій вплив не тільки одну свою класу, а й інші, щоб їхніми силами перевести державне будівництво на користь своєї класи. Всяку державно-громадську справу вони розглядають не тільки з боку інтересів своєї класи, а й з боку інтересів всенародніх, державних, національних. Вони рахуються з тим, що раз державна влада повинна захищати інтереси всіх громадян, а ті громадяне належать до різних клас, то державна партія,

аби бути державною, бо тільки при такій умові вона спроможна перебудувати життя по своїх планах, мусить представляти й захищати інтереси не тільки класові, а й міжкласові та надкласові, тоб-то: не тільки ті, які її одріжняють від других партій, а й ті, які вона має спільні з ними.

Щоб здобути признання ширших кол, кожна партія намагається освітити свої класові інтереси з погляду загально-державно-національної вартости й доцільности. Задоволення своїх класових потреб вона висуває, як потребу не тільки свою, льокальну, а й загально-державну, національну. Кожна серйозна партія щиро навіть переконана, що вона дбає про інтереси не лише однієї класи, а всього народу, і що задоволення її класових інтересів є добром для всього народу; тому й програму свою вона складає в інтересах всього народу, всієї держави, як всенародню й вседержавну, і через те вона на державному і міжнародньому полі виступає не як класова, а як державна або національна організація. Навіть московські большевики переконані, що задоволення їхніх інтересів є задоволенням національних і державних інтересів, а тому й свої класові інтереси вони виставляють не тільки, як класові, а як державні й національні.

І коли партія щиро стремить до задоволення своїх класових інтересів так, щоб задовольнити й загально-людські, державні та національні, то в дійсності стає партією надкласовою, державною. Таким чином де-які партії, будши по складу й по меті класовими організаціями, по

формі й способах роботи обертаються в організації надкласові, що робить їх ширшими й дужчими і допомагає їм легше досягнути своєї мети.

Дійсність показала, що додержування в державній та національній діяльності партій лише класових інтересів є шкідливою хибою, бо держава й нація ще не є і довго ще не будуть одною класою; державні та національні інтереси зовсім не покриваються інтересами однієї класи. Панування класових партій, як за самодержавія, так і після революції, показало, що вони не спроможні налагодити нормально державно-громадського життя.

В Росії й на Україні, як за самодержавія, при класовій владі поміщиків, робітники були в утисках, так і тепер, за класової влади пролетаріату, вони з них не виривались. Перемінилася пануюча класа, але широким верствам працюючого люду од того не полекшало. Перемінилася зовнішність, але від того не перемінилася суть, бо де є панування однієї класи, там є й поневолення інших. А де є поневолення, там нема вільного, нормального забезпечення прав усіх громадян; там є пани й раби. А де пани й раби, там не може бути громадського співжиття, а лише боротьба.

Досвід панування класових партій за самодержавія та панування класової партії комуністів після революції показав, що класові партії не спроможні керувати державно-громадським життям в цілому, бо всю державу, всю націю не можна обернути в одну класу. Державна влада повинна задовольняти потреби всієї держави,

всієї нації, тоб-то: певні потреби всіх її різних верств і клас.

З цих причин партії, які в основі своїй мають захист класових інтересів, коли хочуть стати до державної влади, то беруть на себе захист інтересів і загально-національних, всенародніх, і свідомо маніфестують це навіть своїми назвами, наприклад: 1. класові партії селян мають такі назви: польська народня партія, болгарський хліборобський народній союз; 2. класові партії робітників мають такі назви: італійська соціалістична партія, французька об'єднана соціалістична партія і т. д. Про приналежність вищезазначених партій до селянської або робітничої класи не згадано нічого.

Найбільша в світі партія робітників Англії зветься „Labour Party“ тоб-то „Партія Праці“, а не „Партія робітників“ (Workers Party). Цим самим підкреслюється, що вона має на оці інтереси не тільки пролетаріату, а всіх працюючих людей різних клас.

З досвіду ми бачимо, як класові робітничі організації по всіх країнах світу в міру свого розвитку й збільшення сили втрачають різкості своїх класових прикмет. В міру того, як вони з опозиції переходять до влади й беруться за державно-громадське будівництво в житті, а не на папері, вони сходять з вузько-класового шляху й стають на шлях загально-державної, національної праці.

Навіть партія большевиків в останні часи втратила більшість своїх класових прикмет і обернулася в звичайну державно-національну партію, яка шукає способів захистити державні

та національні інтереси навіть своїх класових ворогів — капіталістів.

Все це показує, що вузько-класові партії для державно-громадського будівництва в широкому масштабі не спроможні. Вони мають силу й значіння тільки в боротьбі.

Для широкої державно-громадської роботи в мирний час класові партії не придатні. В мирні часи класові партії, маючи в основі захист інтересів своєї класи, для досягнення своєї класової мети мусять працювати над задоволенням інтересів людства взагалі, державних та національних, бо в противному разі не матимуть жадної сили для здійснення своїх бажань. Класові інтереси можна захистити тільки захищаючи інтереси всього людства, держави, нації, бо класові інтереси мають вартість лише постільки, поскільки вони є інтересами людства, держави, нації, а не випадкового гуртка людей.

Класові інтереси поміщиків мали значіння лише постільки, поскільки задоволення їх творило державну силу; коли ж вирости інші державні сили, то поміщицькі класові інтереси втратили для державно-громадського життя своє значіння. Так само й з класовими інтересами робітників та селян. Поскільки задоволення їх творить державно-громадську силу, поскільки переведення класової політики робітників і селян скріплює державу й націю, постільки класові інтереси їх є оправдані і з класових обертаються в державні, національні. Тоді їх захищає не тільки певна класа, а більшість держави, більшість нації. Тим то кожна політична партія й стремить до того, щоб свої

класові інтереси зробити корисними для всієї держави й нації, перетворити їх в державні, але ні в яким разі не підпорядковувати державні інтереси своїм класовим. Бо як тільки партія поставить свої класові інтереси вище державних і національних, то враз втрачає допомогу від инчекласових елементів в державних справах, обезсилюється й усувається инчими на бік.

Зі всього наведеного виходить, що для задоволення класових інтересів треба, з одного боку, свідомо виносити їх поза межі класу, робити їх цікавими й корисними для ширших верств народу, робити їх надкласовими, а з другого — прищиплювати кожній класі розуміння, що державні й національні інтереси — є його власними інтересами.

Несталість класових інтересів.

Події останніх літ показали, що не все те, що вважалося за класу, в дійсності є монолітом з однаковими інтересами. З одного боку яким стало, що інтереси, наприклад, пролетаріату не покривають інтересів всіх працюючих, а з другого, що селянство не все має однакові інтереси, бо серед нього існують різні верстви заможности.

Женевський конгрес соціалістичного інтернаціоналу в серпні р. 1920 в одній із своїх резолюцій зазначив уже, що під робітничою класою він розуміє не тільки найманих робітників фізичної праці, але й робітників різних способів розумової праці а також самостійних ремісників і хліборобів, що своєю працею обробляють землю; одним словом, всіх тих, хто своєю особи-

стою працею бере участь в утворенню цінностей всякого роду.

Німецька соц-демократ. партія в новій своїй програмі р. 1922 р. також відзначає, що носителем соціалістичних ідеалів є не тільки промисловий пролетаріят, але й весь „трудовий народ міст і сел“, всі робітники фізичної й розумової праці, що живуть з виробів власної праці.

З цього видно, що провідники соціалістичної думки в Європі одмовляються від старого хибного погляду на те, буцім то „робітником“ і „носителем соціалізму“ є тільки промисловий пролетаріят. Європейські соціаль-демократи одмовляються від класового індустріального пролетарського соціалізму і приймають думку про соціалізм інтегральний, який охоплює всіх працюючих, дбає про інтереси всього людства і тому є надкласовим, вселюдським; тоб-то: вони приймають той погляд на соціалізм, який до сього часу на Україні обстоювали тільки соціалісти-революціонери. В цім Західна Європа признає правдивість погляду соціалістів Сходу.

З другого боку, треба також відзначити, що революція особливо виразно виявила відсутність єдиної селянської класи. Події останніх літ показали, що є такі селяне, які живуть тільки з власної праці, а є й такі, які живуть напів або й цілком з чужої праці. Інтереси трудового селянства спільні з інтересами індустріального робітництва, а інтереси заможного селянства нічим не одріжняються від інтересів капіталістів. Інтереси трудового селянства захищаються партіями, які захищають і інтереси

робітників, а інтереси заможніх селян захищаються партіями буржуазними.

З цих причин не можна створити одної класової партії для всього селянства. Їх мусить бути принаймні дві: одна для бідного селянства, а друга для заможного. Поскільки ж інтереси бідного селянства спільні з інтересами робітництва, то натуральним стає утворення ними спільної партії робітників і бідного селянства, тоб-то такої партії, яка б захищала інтереси всіх немаючих і працюючих. Такою партією і є українська партія соціалістів-революціонерів. Вона захищає інтереси всіх бідних і немаючих, що живуть з власної праці — і фабричних робітників, і бідних ремісників, і бідних селян, і бідної трудової інтелігенції. Вона захищає всіх трудящих.

Партія всіх працюючих.

В де-яких колах українського громадянства засвоївся погляд, що партія соц.-революціонерів є дрібно-буржуазна й мало звертає уваги на долю пролетаріату. Де-які соц.-демократи навіть ширять таку думку, буцім-то краще було б, як би соц.-революціонери зовсім не втручалися в справи пролетаріату, а мали собі діло тільки з дрібно-буржуазним селянством.

Такий погляд і такі твердження цілком не правдиві й безпідставні.

Перш за все, селянство зовсім не є буржуазія, бо буржуазією, як відомо, називається та верства населення, яка витворилася в містах, а не на селі, — міщанство.

Друге: міщанство (буржуазія) розпадається на великих капіталістів, дрібних ремісни-

ків, працюючу інтелігенцію та найманих робітників (пролетаріят). З цього погляду соц.-демократів, поскільки вони захищають інтереси пролетаріату, який є частиною міщанства (буржуазії), більше є підстав назвати партією буржуазною, ніж соц.-революціонерів.

Одначе, як соц.-демократів, так і соц.-революціонерів не можна назвати партіями буржуазними, бо вони захищають інтереси не буржуазної (міщанської) верстви, не інтереси міста та міщан (буржуазії) як таких, а інтереси праці й працюючих: соц.-демократи — пролетаріату, а соціялісти-революціонери — всіх працюючих, тобто: і пролетаріату, і працюючої інтелігенції і ремісників. Останніх лише почасти, бо, захищаючи інтереси їх, як працівників, соц.-рев. виступають проти їхніх власницьких зазіхань.

Партія соціялістів-революціонерів захищає інтереси праці не тільки міських наймитів, ремісників та інтелігенції, а й тих наймитів, працюючих селян, ремісників та інтелігенції, що живуть по селах.

Більшість трудового населення, інтереси якого захищає партія соціялістів-революціонерів, перебуває по селах, а не по містах. Отже сільського елементу й захисту його інтересів в партії соціялістів-революціонерів значно більше, ніж міщанського. Інтереси міщанства, і то лише працюючого, складають в ній незначний відсоток і то зовсім не тому, що вони міщанські (буржуазні), а тому, що то інтереси працюючих. Через те, коли буржуазною називати всяку партію, яка захищає інтереси хоч би якоїсь частини буржуазії (міщанства), то соціаль-

демократів треба назвати більш буржуазною партією, ніж соц.-революціонерів, бо в її лавах більший відсоток робітників міщан (буржуазії), ніж в лавах соціалістів-революціонерів, де більшість складає селянство.

Партія соціалістів-революціонерів захищає інтереси всіх, хто працює не тільки по найму, а й власними засобами виробництва, поскільки вони не визискують інших, незалежно від того, в якому вони господарстві працюють: своїм чи чужім, родинно-первісним, артільним, ферміньсько-кустарним чи капіталістичним і незалежно від того, де вони працюють — в місті чи на селі. З цього видно, що партія соціалістів-революціонерів ні по своїх завданнях, ні по складу не є партією буржуазною.

Існує також погляд, що партія соціалістів-революціонерів захищає інтереси переважно селян, а тому є партією селянською, а не робітничою.

В цій є правда лише почасти, а саме: 1. що селяне складають більшість того працюючого населення, інтереси якого захищає партія соціалістів-революціонерів, 2. що інтереси трудового селянства партія соц.-революціонерів захищає більше, ніж партія соц.-дем., бо соц.-демократи захищають тільки пролетаріат, а трудове селянство не все належить до пролетаріату. Поскільки селянин має власного ціпа, або сокиру, чи лопату, з якими ходить на заробітки, то соціаль-демократи визнають уже його власником знарядь виробництва і через те виключають з кола пролетаріату, якого інтереси вони захищають. Соціалісти-революціонери та-

кого селянина визнають не за буржуя, а за працюючого й захищають його інтереси нарівні з іншими працюючими.

З цих причин величезна кількість селянства опиняється під опікою й захистом тільки соціалістів-революціонерів.

Проте нема рації говорити, що партія соціалістів-революціонерів є виключно селянською. Вона не ставить собі метою захищати тільки селян, а обороняє всіх працюючих, де б вони й хто б вони не були. До того ж партія соц.-рев. захищає інтереси не всякого селянина, а лише того, який сам працює і других не визискує.

Захищаючи інтереси селян працюючих, вона рішуче бореться з тими селянами, які визискують в своїм господарстві найману працю. Отже є такі селяне, яких партія соц.-рев. не тільки не захищає, а навіть поборює. Так само й серед міщанства (буржуазії) є такі кола, яких партія соц.-рев. захищає (працююча інтелігенція, ремісники, пролетаріят), а є й такі, з якими рішуче бореться (капіталісти, капіталістична й бюрократична інтелігенція, купці і т. п.). З цього ясно, що партія соц.-рев. є партією всіх працюючих, в тім числі й пролетаріату та трудової інтелігенції.

Вона ніколи не одійде від пролетаріату на село, як того хотять де-які с.-д., а навпаки, що далі, в міру того, як марксісти, неправдивим тлумаченням теорії Маркса про капіталізм та громадянське господарство, дискредитують себе в очах пролетаріату, ближче приступає до нього й показує, що шлях до соціалізму йде не тільки

через капіталізм, а й через інші форми громадського господарства.

Московські комуністи яскраво виявили вже, що націоналізація підприємств, яку марксісти виставляли проти соціалізації, виставленої соц.-революціонерами, цілком себе здискредитувала. Тепер і для марксістів стало вже ясным, що державно-бюрократичним апаратом переводити соціалізм не можливо, бо для того є тільки один спосіб — громадська самодіяльність, громадська самоорганізованість. Тоб-то й тут стверджується правдивість погляду соціалістів-революціонерів.

Марксісти вважають, що шлях до соціалізму йде тільки через капіталізм, а через те вороже ставляться до всього, що затримує пролетаризацію населення, як наприклад, поліпшення умов селянського господарства, організація трудових артілів, робітничих синдикатів і т. и. Партія соц.-революціонерів визнає, як сказано раніш, 1. що до соціалізму можна йти й инчими шляхами, ніж капіталізм, 2. що зовсім не доведено буцім-то капіталізм, розвиваючись, дійде до такого ступня, коли сам впаде, а не трансформується раніш в якусь инчу форму господарства, яка все таки не буде соціалізмом. Зважаючи на це, партія соц.-рев. вже тепер, не вичікуючи поки капіталізм дозріє так, щоб самому впасти, вишукує способів запровадження тих чи инчих форм життя, які підводять населення до соціалізму. Організацією мас та певною їхньою революційною акцією партія соц.-революціонерів вже тепер змушує капіталістичний лад здавати ті чи инчі позиції на

користь закладення в життя нових підстав господарства соціалістичного.

Визнаючи, що об'єктивні умови відіграють в людській житті надзвичайно серйозну роль, партія соц.-революціонерів помимо того визнає велике значіння ідеї, творчості духу, здібності окремих осіб, і тому не чекає бездіяльно, поки об'єктивні умови самі собою протягом сотень або тисяч літ зміняться на сприятливі для соціалізму, а вже тепер використовує культуру, працю, пропаганду, всяку акцію для швидкої зміни сучасних умов на сприятливі для соціалізму. Вона не жде, поки наймити-робітники, беручи участь в технічних формах капіталістичного господарства, самі навчатися провадити таке господарство, а вже тепер гуртує їх в артілі, сіндікати, кооперативи й т. п., щоб поволі одвоювати від капіталістичної форми різні галузі громадського господарства й навчитися самим провадити їх.

Партія соціалістів-революціонерів визнає, що селянинові, який має клопоть власної землі й городу, рало, віз і т. п.; ремісникові, що має власного верстата; лікареві, що має власні струменти; учителеві, що має власні форми знання, книжки і т. п., — зовсім немає потреби переходити на стан пролетарія, щоб тільки після того бути змушеним валити ненависний капіталізм, боротися за соціалізм. Партія соц.-рев. визнає, що і селянин з клаптом землі, і ремісник з верстатом, і лікар з ланцетом, і учитель з азбукою вже тепер, не будучи в господарстві концентрованого капіталізму, не будучи чистими пролетаріями, можуть відчувати тягар

свого становища й боротися за соціалізм, будувати соціалістичний лад, раз тільки зрозуміють його вигоду для себе й людства. І селянин, і ремісник, і лікар, і вчитель можуть перейти із сучасного ладу в соціалістичний, помимо „пролетаризації“ й „виварки в капіталістичному казані“, коли будуть до того відповідно виховані й підготовлені теоретично та практично.

Селянинові не страшно позбутися права на власність, коли він буде певен, що можливість праці коло землі йому забезпечена на завше в такій мірі, як він зможе. Ремісник з охотою віддасть свій верстат, учитель — книжки, а лікар — ланцет в громадське володіння й користування, коли впевнені будуть, що при всякій потребі вони зможуть користуватися не тільки відданим, але й инчим. Але, щоб створити свідомість користи громадського володіння і впевненість, що воно не позбавляє нікого засобів заробітку, потрібні докази не словами, а роботою, наочними фактами. До таких фактів, виховуючих соціалістичні настрої й соціалістичний світогляд та підготовляючих перехід до соціалізму, й належить організація тих громадських форм народнього господарства, які наближаються до соціалістичних, хоч в невеликій мірі, а саме: артілів, кооперативів, синдикатів і т. п.

Соціалісти, дбаючи про швидкий прихід соціалізму, повинні піклуватися не про те, щоб усі дрібні власники обернулися в пролетаріят, а про те, щоб вони зрозуміли вигоду соціалістичних форм життя і заради тієї вигоди зріклися власницьких інстинктів, а почали вже, хоч частково

будувати нові форми, як не чисто соціялістичні, то подібні до них, переходові до соціалізму, які б поволі однімали від капіталізму ті чи інші галузі народнього господарства й наочно показували масам, що громадське господарство можна провадити й без капіталістів та капіталізму. Це й підготовляло б маси до повного соціалізму.

„В багатьох європейських країнах соц.-демократи довгий час провадили справжню люту боротьбу з сіндікальними організаціями робітників, намагаючись обернути сіндікати в політичні гуртки.“ Це саме подекуди робили й соц.-демократи на Московщині та на Україні відносно професійних союзів. Це саме робить з ними московська комуністична партія та комуністична влада. „З огляду потреби громадського господарства, яку обстоює партія соц.-революціонерів, робітники, як **працьовники**, незалежно від своїх політичних, релігійних та національних симпатій, неодмінно повинні гуртуватися в сіндікати та федерації сіндікатів, в спілки й союзи спілок — не тільки для безпосередньої боротьби з власниками-господарями та їхніми сіндікатами, не тільки для пасивного опіру, але й для того, щоб фактично підготувати правдиву організацію робітників для прийняття в своє керування одібраних у капіталістів **знарядь** громадського виробництва й обміну. З цього погляду союзи учителів, письменників, лікарів, інженерів, техніків, ремісників та селян, всіх службовців до хатньої служби включно — так само важні, як і союзи пролетаріїв. Вони мають велику бойову по-

літичну роль, не тільки, як „сурогати партії“, а як організована сила всієї працюючої (робочої) класи, в руках якої лежить доля всього виробництва краю, доля громадського господарства. Це ті фахові апарати робочої класи, які мають взяти в свої руки керування громадським господарством, коли всі засоби виробництва перейдуть від капіталістів в громадське володіння працюючих.

Революційний сіндікалізм в Західній Європі, при всій своїй однобокості, цілком правдиво підкреслює оцю, не тільки революційну, бойову й руйнуючу, але й виховуючу та творчу силу сіндікатів та інших економічних організацій.

Недостача розвитку отакої сіндікальної, професійної, кооперативної та соціальної організації робочої (працюючої) класи та те, що народ не „впізнав“ ще скрізь у капіталістів свого украденого добра, це й є головна „об’єктивна перешкода“ до негайної експропріації **капіталістів**, соціалізації робілень та заводів, негайного здійснення програми — **максимум усіх соціалістичних партій**. Але така організація — діло життєве: стукайте й одчинять вам. Розвиток народньої свідомости до того, щоб під покривкою „священного права власности“ впізнати у капіталістів та поміщиків своє украдене добро, і підготовка до громадського користування ним, тоб-то: до соціалістичного господарства під керунком самих працюючих є діло свідомости, передбачення, діло рук людських, а не „стихийного розвитку капіталізму“ або фанатичного наказу згори.

Тому всі соціялісти повинні негайно і всіма силами допомагати утворенню робітничих асоціацій, професійних союзів, кооперативів, робочих трудових артілів, сіндікатів, і т. п., як переходових, виховуючих форм в підготовці до соціялізму.

Партія соціялістів-революціонерів, захищаючи інтереси всіх працюючих, провадить свою працю не тільки серед трудового селянства, але й серед трудової інтелігенції та пролетаріату, допомагає їм впорядкувати такі громадські об'єднання, які підготовляють їх до громадського володіння одібраними від поміщиків та капіталістів засобами виробництва та порядкування громадським господарством.

Поскільки партія с.-р. захищає інтереси всіх працюючих, вона є організацією клясовою, бо охороняє інтереси кляси працюючих, поскільки ж вона захищає інтереси людей різних верств і станів (робітників, ремісників, трудової інтелігенції, трудових селян), то вона стає організацією надклясовою. Клясова по прикметі праці й надклясова по прикметах свого складу. Захищаючи інтереси людей різних верств і станів, вона захищає й форми їхнього державно-громадського звязку та культурного розвитку, тоб-то: не тільки інтереси праці, які їх усіх звязують в одно, а й інші інтереси, які так само вяжуть їх в одно ціле. А такими спільними інтересами, опріч інтересів праці, у них є інтереси державні, національні, культурні, вселюдські. Захищаючи всі ці інтереси, партія соціялістів-революціонерів стає організацією надклясовою, хоча в основі своїй має характер клясовий.

III.

Основи нового ладу.

1. Етика й соціалізм.
2. Громадянство й особа.
3. Соціалізм та хамство.
4. Воля та соціалістично-правовий лад.
5. Право на конфіскації.
6. Соціалізм та націоналізм.
7. Самостійність та федерація.
8. Єдиний національний фронт.
9. Революція й після неї.

-

Етика й соціалізм.

Природженне почуття суспільности. Кожне живе сотворіння бореться за своє існування. В тій боротьбі воно найчастіше вживає тих органів і засобів, що найкраще допомагають захищатися від усякого лиха й досягати свою мету. Органи, що часто вживаються до боротьби (зуби, кігті, роги й т. и.), вимуштровуються й міцнішають, а способи й почуття, що часто повторюються, стають звичкою — інстинктом. І одне і друге передається у спадщину поколінням.

Серед інстинктів найголовніші є інстинкти самоохорони, самоощадности й розплоджування.

Кожне живе сотворіння охороняє себе само, бо любить себе, любить існування свого „я“. Інстинкт любови до себе (егоїзм) є основою самоохорони існування всякого живого сотворіння; без нього жадне живе сотворіння існувати не могло б, бо як би себе не любило, то й не боролось б, не страждало б заради існування свого „я“.

Розплоджування живого сотворіння доводить до розпорошення його „я“. Діти, відді-

ляючись од батьківського організму, творять уже нові „я“, що складають громаду — „ми“.

Живе сотворіння, люблячи себе, як одиницю, як „я“, не перестає любити себе й після распорошення свого „я“ на кілька нових „я“, на „ми“; не перестає любити тих часток, що відділились од нього, як нові „я“. Любов до себе, до „я“ переходить на відділені частки себе, на дітей, на „ми“; егоїзм перетворюється в альтруїзм.

Перші частки первісного „я“ (діти) у свою чергу расплоджуються й распорошуються на нові „я“ (онуки). Любов первісного „я“ до себе, перейшовши на дітей, разом з їхнім распорошенням переходить і на нові „я“, що відділились від них (онуків) і т. д. Що далі распорошується первісне „я“, то меншою стає любов його до своїх давніших часток. Однак любов та несвідомо існує навіть у далеких поколіннях. Живі істоти, між якими ступінь родинного звязку навіть нікому не відома, але про яку можна здогадуватися по певних назверхніх подібностях, все-таки мають мінімум любови один до одного. Вовки, наприклад, не їдять вовків, тигри — тигрів і т. д.

Живе сотворіння, розмножуючись, передає у спадщину своєму поколінню любов до свого „я“, що распорошується в „ми“; егоїзм перетворюється в альтруїзм.

Ця любов, що походить із інстинкту самоохорони, перш за все тримає в гурті батьків із дітьми, принаймні, поки діти виростуть, а далі дітей з онуками, онуків із правнуками й т. д.; врешті ж доходить до того, що тримає

вкупі всі створіння, подібні одне до одного. Дарвін доводить, що у природі, поруч із запеклою боротьбою індивідумів і родів за існування, відбувається зовсім протилежний рух усередині кожної породи, а саме — змагання до спільної підтримки один одного. Боротьба за існування відбувається між різними родами й породами, але всередині кожної породи всі її члени допомагають один одному спільно боротися за існування. Між індивідуумами одної породи, а подекуди й цілих родів та племен, існує взаїмна поміч. Не тільки батьки допомагають дітям, а брати — братам, дальші родичі також допомагають один одному. І ця взаїмна поміч відіграє в існуванні та в розвитку живих створінь, у захисті їхніх інтересів більшу роль, ніж боротьба між ними.

В поборюванні зовколишніх недогід і в утворенню кращих умов взаїмна поміч дає більше користи живим створінням, ані ж боротьба між ними за недостаючі умови. Взаємодопомога краще захищає існування окремих осіб, ані ж взаємонищення; особливо в боротьбі з силами природи.

Захист своїх інтересів боротьбою з іншими доводить роди або до здобутків (після перемоги), або до втрат (після переможення), захист же взаємодопомогою доводить тільки до здобутків. Взаємодопомога в житті живих створінь завше давала прибутки й ніколи не наражувала на знищення. Дарвін і Крапоткін доводять, що взаємодопомога, в міру того, як розвивалася серед якоїсь породи, завше доводила до витривалости й довговічності її, а довговічність

давала змогу накопичувати більший досвід у боротьбі з ворогами, що робило породу невмирущою й непереможною. Через те взаємодопомога стала головною формою захисту життя й перетворилася в спадщинне почуття, в інстинкт, що найкраще провадить живі створіння до збереження й розвитку їхнього роду. Інстинкт цей існує вже серед найпримітивніших створінь поруч із материнським інстинктом, з якого він і розвинувся.

Без помочі батьків багато дітей не спромоглося б захиститися від усякого лиха й загинуло б. Без помочі родичів також загинуло б багато окремих членів родини.

Родина, гурт виховали серед своїх членів взаїмну допомогу і стали формою лекшого та певнішого існування осіб. Користь гуртового життя виявилась на досвіді віків; і через те воно стало природженою звичкою багатьох створінь. Природа зберегла в кожній особі любов до свого распорошеного „я“: батьків до дітей, дітей до батьків, братів і сестер між собою й т. и., бо ця любов змушує їх спільно обороняти распорошене „я“, обороняти кожну частку його.

З родини ця любов перейшла на ширші гуртування — роди, племена й т. п., взагалі на суспільство, бо громада виявилася найкращим способом боротьби за існування. „Дружній череді й вовк нестрашний“, а для того, щоб череда була дружня, природа й зберегла в ній любов до распорошеного первісного „я“, до подібних осіб, що й створило любов до суспільства.

Первісні люде не відріжняли свого життя від родинного, себе від родини й племена. Дикуни в'являли собі життя не инакше, як у родині, серед племена. Тому вони всі свої особисті почуття переносили на рід і племено. Вони думали про рід, як про щось таке, чого вони є лише частиною, чиї потреби мусять задовольняти в першу чергу, бо без нього самим їм не сила захиститися від недогід природи. Первісні люде не відріжняли себе від роду, звикали завше мислити себе спільно з ним, як щось одне, й тому любов до себе переносили на рід, на племено.

Це саме, ще в більшій мірі, відбувалося й відбувається і тепер серед живої природи. З такого ототожнювання себе з родиною та родом і витворилося та зміцніло почуття громадськості. В родиннім житті жива природа й людина здобули перші основи гуртового життя, в родині вони звикли не робити инчому того, що їм самим небажане; в родинному житті розвинулась у них здібність ототожнювати своє особисте життя з життям усього роду. Що далі розвивалося людство, то несвідомий батьківський альтруїзм перетворювався у свідомий, а з нього виростали нові форми ототожнювання особистих користей із братніми, товариськими, а далі й з громадськими. Ототожнювання свого „я“ з рідним, близьким „ми“, стало основою громадського інстинкту, що впріє із любови „я“ до „ми“, до суспільства.

Розуміється, що не в усіх створінь любов до суспільства була й є однакова. В одних вона більша, у других менша; і характеристич-

но, що створіння, які мають більше любови до подібних собі й через те живуть укупі з ними в однім гурті (родиною чи громадою, чередою, отарою, зграєю), визначаються більшою культурністю, швидчим культурним поступом.

Інстинктове змагання до гуртування в громади (в суспільство) впросто з любови пращурів живих створінь до самих себе, яка розпоросилася на їхнє покоління, а скріпилася досвідом, що гуртом легше робити культурний поступ. Кожна особа у громаді менше витрачає сил на боротьбу за своє існування, ніж тоді, коли існує окремо. Внаслідок купчення у громади ощаджується час і сила, що, замість рostrачування на боротьбу, перетворюються на удосконалення й поступ роду. З цих причин життя громадами стало законом існування й поступу живих створінь. Його вимагає природа. І на досвіді ми бачимо, що культурні створіння живуть більшими громадами, суспільством. Громада є найголовнішою формою збереження й удосконалення роду.

Інтереси суспільності — основа етики. Зважаючи на те, що в боротьбі за існування й розвиток культури громади завше здобували більше користей, ані ж окремі особи, інтереси громад стали для людства ціннішими, ніж інтереси окремих осіб. Через те живі створіння здавна звикли задовольняти вимоги громади в перевагу над бажанням окремих осіб. Щастя й інтереси розвитку родини, роду, племена, суспіль-

ства — стали мірилом учинків живих створінь. Вони перетворилися в інстинкт, що змушує батьків накладати життям, охороняючи дітей, змушує ватажка отари першим кидатися в бій з ворогами й т. п.

У одних створінь інстинкт цей виявляється дужче, у других слабше. З досвіду видно, що ті створіння, що мали дужчий інстинкт суспільності (звички жертвувати особистими інтересами на користь громади), краще захищалися від ворогів і швидше розвивалися. Коли серед двох якихось рівних громад, що жили в одній стороні, виникали суперечки, то без сумніву переборювала та, де було більше відважних осіб, що жертвували собою, охороняючи других, а не кидалися в-ростіч. З цих причин саможертва осіб на користь громади стала законом суспільного існування. Робиться вона во ім'я користи окремих же осіб, що складають громаду. Як би такої самопожертви не було, то не було б і громад, не було б суспільності. І цей закон природи існує й серед звірини, і серед людей, а джерелом своїм має любов кожного створіння до себе (егоїзм), яка розпорошилася на покоління, на громаду (альтруїзм).

Громади для свого існування потребують підпорядкування інтересів окремих членів інтересам громадським, суспільним. Окрема особа мусить коритись волі громади. З цього повстає боротьба між інтересами особи (егоїзмом) та громади, суспільства (альтруїзмом).

Нам не відомо, для чого існує світ і все на світі. Чи для досягнення якоїсь мети, постав-

леної природою, чи самі для себе? Чи кожне живе створіння існує лише, як матеріял для чогось инчого, чи як саомета? Однак ясно, що і в тому, і в другому випадкові кожне живе створіння хоче як-найкраще задовольнити свої потреби й бажання жити щасливо.

Через те, що живі створіння розплodжуються, а їм не завше вистарчає для прожиття всього потрібного, вони мусять міняти місце перебування, харч, спосіб життя й т. п. Від того часто міняється й їхня вдача та організм, принатуючись до умов життя. Такі зміни удосконалюють організм. Що довше продовжується рід певного створіння, то більше він удосконалюється.

Удосконалення роду корисне всякому окремому живому створінню, бо дає йому змогу ширше задовольнити свої потреби й зробити своє існування щасливішим. З цього виходить необхідність продовжувати рід, щоб удосконаленням його здобути більше можливостей ушасливити життя окремих живих створінь у його поколінню. З цього походить закон продовження роду.

Для продовження роду необхідно захищати його від усяких негод. Найкраще захистити рід можна гуртом. Тому інтереси роду вимагають гуртового життя.

В боротьбі за існування і окремі особи й роди визнавали добрим те, що допомагало їм захищатися від усякого лиха й продовжувати своє існування. Любов до подібних собі, що заохочує до самопожертви на користь инчих, спричинилася до захисту осіб і родів. Через

те вона стала мірилом відносин між живими створіннями, мірилом добра і зла. Розуміння добра і зла, мовляв П. Крапоткін, виробилося не на основі того, що є добре, чи зле для окремої особи, а на тому, що добре або зле для всього роду.

Все, що випадало на користь родові — визнано добрим, а протилежне — злим. Усе, що доводило до добра родини, а тим самим і окремих її членів, родина і всі її члени намагалися повторювати у своєму житті. З тої причини вчинки добрі для роду частіше повторювалися і стали звичкою живого створіння, а коли люде дійшли до усвідомлення їх користі, то свідомо почали вимагати від членів родини повторювати їх. Ці вимоги й були першими законами етики.

Дарвін вважає початком етики взаїмну симпатію живих створінь. Приглядаючись до життя всякоїтварі, ми бачимо численні приклади самопожертви одиниць задля інтересів отари, ми бачимо ототожнювання громадських інтересів із власними: захист громадських справ, як своїх особистих. Дарвін через те визнає, що основою моралі є „громадський інстинкт, через який живе створіння відчуває втіху в громаді товаришів, відчуває до них якусь симпатію й бажання чимось їм прислужитися.“ Він писав, що всяке живе створіння, що має певні громадські інстинкти, включаючи сюди й батьківські та дитячі почуття, неодмінно здобуде й моральне почуття. Коли, мовляв, розвивається мова, і є можливість висловлювати думки й бажання громади, тоді громадська

думка про те, як повинен поводитися кожен член громади, стає моральним законом. Але сила його залежить од міри симпатії, яка є між членами громади. Що більше симпатії, то більше шанується громадська думка, й навпаки, бо люде шанують лише думку тих, до кого мають якусь симпатію. Громадська думка має силу лише там, де є громадський інстинкт, тобто, симпатія.

Громадський інстинкт, на думку Дарвіна, є головним джерелом моралі. „Батьківські й дитинні інстинкти напевно лежать у основі інстинктів громадськості, а почуття втіхи від перебування в товаристві — напевно є продовженням батьківських та дитинних привязаностей“.

Факт — що громадське почуття відіграло головну роль в захисті й розвитку родів. Воно виявило більшу свою цінність у порівнянні з інстинктами егоїстичними. „Наша мораль“ — пише Дарвін — „є наслідок боротьби, в якій менше тривкий і менш постійний особистий інстинкт поступається перед більш постійним і тривкішим громадським інстинктом.“

На різних ступнях живих створінь і людства ми бачимо почуття отарности, громадськості, бажання помагати своїм рідним, ближнім, накладаючи навіть для того своїм життям.

Через те, що ті здібности й почуття допомагали збереженню й розвитку громадського життя, що у свою чергу захищало й забезпечувало добробут усіх членів громади (родини, роду, племена), то ці почуття й здібности здавна

визнано не тільки за бажані, а й за необхідні та обов'язкові для всіх членів громад (родин, родів, племен). Старшини й патріярхи первісних громад вимагали від членів громад як-найширшого вияву тих здібностей та почувань, а щоб надати тим вимогам більшу силу, оповіщали їх божими наказами, божими законами й т. и.

Оцими первісними, буцим-то божими, приписами, як треба жити, вперше сформульовано, а відповідним вихованням зміцнено в людині природжене почуття громадськості, що згодом стало називатися мораллю, або етикою.

Первісені „божі“ приписи, що вирости з людського досвіду у сфері свого життя, приписи, що у своїй основі мали досвід щодо законів природного існування людства, були першими законами моралі.

Зносини одного створіння з другим та взаємодопомога були джерелом моралі від перших часів існування людства. Що більше людство усвідомлювало собі користь громадськості, котра походила з любови „я“ до „ми“, то більше намагалось прищепити й виховати її серед свого покоління. Через те, в міру людського розвитку, закони моралі склалися не тільки на підставі інстинктового потягу, потягу до родини й племена, а й на підставі розумового досвіду, що громадські основи життя (любов до інших і взаємодопомога) краще захищають інтереси роду та окремих його членів у цілому, ніж інші. До морального інстинкту, що не-свідомо змушував людей стреміти до громадського життя, прилучилося ще й свідоме мірку-

вання розуму про доцільність громадськості. З цих двох елементів — інстинкту громадськості та розуму про доцільність громадських форм життя — і склалася етика, мораль.

Виросла вона, як бачимо, з любови „я“ до „ми“ (батьків до дітей, онуків, братів до сестер, до братових дітей, родичів і т. и.), із співчуття одного „я“ до другого, із взаємодопомоги та альтруїзму взагалі.

Співчуття та співжиття є основи моралі, а ці почуття й здібності існують уже давно в різних тварів. Людський розум тільки усвідомив собі користь їх та виразно сформулював у певні закони людського життя.

„Життя у громаді“ — каже Крапоткін — „натурально й неминуче витворює в живої природи й людей інстинкт громадськості, взаємодопомоги, а вона у своєму розвитку перетворюється в людей у почуття доброзичливості, симпатії й любови. З цих почувань та інстинктів і бере свій початок людська мораль, уся сума моральних почувань, розумінь і уявлень, що, врешті, висловлюються головним правилом усіх моральних наук — »не роби инчим того, чого собі не хочеш!«“

„З цих причин ми,“ як каже Кант, „родимося на світ уже з певними започаткуваннями моральних здібностей, але моральними людьми стаємо, тільки розвиваючи свої моральні започаткування. Моральні нахили є вже в отарної живої природи, але мораль, як наслідок інстинкту, почуття й розуму, є тільки в людей.“

Мораль, як бачимо з наведеного, походить із любови (співчуття) до инчого. „Инчим“

у кожної людини є перш за все родина, а далі рід, племено і всяка громада. Тому мораллю є всяка любов до родини, роду, племена і всякої громади, тоб-то, любов до суспільства. Все, що погоджується з любов'ю до другого (родини, племена, суспільства) — моральне, етичне; що ж походить лише з любови до самого себе й чинить шкоду инчим (родині, племену, суспільству) — неморальне.

Мораль, етика — це відвічне стремління взаємодопомоги; стремління — не чинити шкоди инчій людині, а допомагати їй, родині, племену, суспільству, людству взагалі.

„Вищий закон моралі“, кажучи словами Канта, „полягає в тім, щоб людина ставила свої егоїстичні інтереси на друге місце, а на перше висувала обовязки соціальні (громадські). Основою етики є інтереси людського роду — людства, цієї великої істоти, що її кожен із нас є лише дрібненьким атомом, що живе одну мить і несподівано гине, щоб передати життя инчим індивідуумам. Моральність полягає в тім, щоб жити для инчих.“

Мораль вимагає від нас давати перевагу альтруїзму над егоїзмом, інтересам суспільства над особистими, інтересам більшості над інтересами меншості.

Що більша родина, що більша громада взагалі, то краще вони захищають свої інтереси, а в тому числі й інтереси кожного свого члена. Через те інтереси більшої родини, більшої громади важніші для людства, ніж інтереси менших. Етика й є тією силою, яка змушує

особу віддавати завше перевагу тому, що корисніше більшій кількості людства.

В боротьбі інтересів різних громад етика змушує кожну особу віддавати перевагу інтересам громади — перед родиною, кляси — перед громадою, нації — перед клясою, вселюдства — перед нацією.

„Етика“ — каже Спенсер, — „має на оці розвиток громадських звичок та знищення вузько-особистих, що зза свого „я“ не бачать громади, а через те не досягають навіть своєї мети, тоб-то, добра особи, бо тільки розвиток звички працювати спільно з инчими, допомагаючи один одному, дає добрі наслідки і в родині і в громаді. Основа всякої моралі — почуття громадськості.“

Етика є природжене почуття живого створіння, воно допомагає йому в кожній справі поводитися так, як найкорисніше для найбільшого гурту живих створінь. Вона змушує особу жертвувати своїми інтересами на користь гурту, а гурт — на користь більшого гурту; осіб — на користь родини; родину — на користь громади; громаду — на користь нації; націю — на користь людства. Вона охоплює інтереси родини, громади, роду, нації, людства й виявляється там, де їхні інтереси перехреснуються, стриваються, і змушує менші підпорядковувати більшим. Вона діє там, де стриваються суперечні інтереси осіб або громад. Де суперечних інтересів нема, там і етики немає.

Спенсер каже: „В людині й суспільстві відбувається боротьба між егоїзмом і альтруїзмом.

Мета моралі якраз і полягає в тім, щоб погодити між собою обидві протилежності“.

Етика виявляється незалежно від волі живого створіння, як інстинкт. Однак розумове міркування про доцільність і корисність певних учинків зміцнює або ослаблює інстинкт. Етика, як інстинкт та розумове змагання, звернене на оборону інтересів другого, інтересів родини, громади, взагалі суспільства, змагання, що дає змогу краще існувати окремим особам; етика, як джерело й струмок натурального почуття любови до подібних собі, як природна ріка того почуття, що сцілющою водою зв'язує в одну цілість різні крихти живинного ґрунту і вирощує на ньому квіти всесвітньої культури — однакова в усіх живих створіннь.

На всьому світі, на протязі всіх часів існування живої природи була й є лише одна етика — природне змагання творити добро инчим, поступатися своїми інтересами на користь родини, чи роду, племена, суспільства, людства взагалі.

Норми етики різні. Наскільки ж розумове міркування про доцільність та користь вчинків ґрунтується на досвіді, то визнання того чи инчого вчинку за корисний чи шкідливий родові було й є не завжди однакове, через те й конкретні вимоги етики, конкретні закони, людські приписи етики не завжди були однакові. Навпаки, вони мінялися й міняються відповідно до зросту людської свідомости про корисність чи шкідливість тих чи инчих подій і вчинків. Річ у тім, що все на світі міняється. Міняється топографія землі,

підсоння, умови життя, навіть організація деяких живих істот, не кажучи вже про зміни в духовому стані людства. З тих причин багато дечого в один час було або визнавалося корисним для певного роду створінь, а в другий — стало або визнано його шкідливим; а проте подекуди ті самі умови існування для одного роду створінь були корисні, а для другого — шкідливі. До того кожне живе створіння неоднаково розуміє добро не тільки роду, а й своє власне. Що більш розвинене створіння, то краще розуміє свої особисті й родинні інтереси і краще задовольняє їх.

Мало того, головні інстинкти моралі — співчуття до других та громадськість — не всі однаково відчують і тому усвідомлюють їх собі неоднаково. У одних вони охоплюють тільки родину, у других племено, а в третіх усе людство.

Громадськість для зміцнення єдності між окремими членами громади вимагає рівності всіх членів і справедливості в їхніх взаємовідносинах, бо в противному разі вибухає боротьба скривджених проти упривілейованих, і громада розпадається. Тільки та громада міцна, де всі рівні, всі в однакових умовах, всі однаково зацікавлені в існуванні громади, де немає упривілейованих і упосліджених. Де ж рівності немає, там громада розпадається на нові гуртки людей, більш менш рівних між собою. Що виразніша нерівність, то швидче громада розпадається на нові громади, де люде гуртуються по рівності між собою. З цієї причини інстинктове почуття громадськості пхає людей до вит-

ворення умов рівності та до справедливости у взаємовідносинах усіх членів громади. Через те вимоги рівності й справедливости є головні закони (норми) моралі. Але їх теж не всі люде однаково усвідомлюють собі: одні люде визнають рацію й необхідність їх чинности на взаємовідносини всього людства, а другі — тільки на менші громади, куди вони належать: родини, роди, кляси, нації.

Людина з глибоким інстинктом громадськості змагає до об'єднання всього людства в одну громаду, а тому й добивається рівності всього людства, бо її інстинкт громадськості цього вимагає. Людина з меншим інстинктом громадськості, тоб-то, взагалі менше культурна (бо інстинкт громадськості є мірилом культурности), відчуває потребу рівності й справедливости тільки між людьми близькими й подібнішими до неї. Через те дикуни визнають необхідність справедливости в відносинах тільки з членами свого роду, бо їхній інстинкт громадськості далі не сягає; через те верстви багатіїв та аристократів, як громади людей подібних і близьких один до одного своїм соціяльним станом, визнають необхідність рівності тільки між ними, а поза їхньою верствою, як певною громадою, їхній громадський інстинкт уже не сягає; він іще не розвинувся до того, щоб охопити в одну громаду все людство.

З цих причин норми (приписи, правила) моралі не в усіх і не завше однакові. Вони залежать від часу, місця й умов життя людини та від її культурного стану.

Бюхнер каже: „Моральних норм не вклала якась вища сила в душу кожної людини, як якийсь наказ; ні, вони є наслідком довгочасної праці й досвіду... Вони є наслідком довгочасного поступу і ґрунтуються на раз поставлених природою умовах... вони в'являють з себе не щось непохитне або природжене, а щось дуже перемінне: вони є вияв людської свідомості й разом із нею розвиваються“.

Проф. Вольтман каже: „І в дикунів існують моральні норми й моральні вчинки, хоч людожерство та кривава пімста, на нашу думку, неморальні. Моральна вартість, чи добротворний характер вчинку ґрунтується на авторитеті племінного почуття та племінного закону, що примушує окремих осіб племена вважати його за ідеал, бо почуття морального обов'язку не виникають із якихось хитрих, особливих міркувань про добробут, а викликає їх закон ощадності й удосконалення роду. Моральні уявлення нижчих культурою племен охоплюють взагалі лише специфічні інтереси племена; гуманна ж мораль, що свідомо дбає про культурну єдність вселюдства, виникла тільки історично з племінної та національної етики“.

Де-які дикуни вбивають слабосилих новонароджених, щоб рід їх був здоровіший. І цей учинок у їхніх відносинах моральний, бо має на оці, на їх думку, добро роду. Ми вважаємо за неморальність, коли брат живе з сестрою, як із жінкою, а в Персії та Єгипті це було не тільки звичайне, а й похвальне з'явище, бо вважалося корисним для збереження єдності й міці роду. Заможні класи людства вважають

добром для роду панування багатіїв, і тому визнають моральним усе те, що, з їхнього погляду, корисне для роду; незаможні ж, навпаки, визнають шкідливим для роду, а тому й неморальним, їхнє панування. Цілком справедливо Кавтскі каже, що „моральні норми міняються разом із суспільством... у такій самій мірі, на таку саму подобу, як і суспільні погляди“.

Отже з цього видно, що розуміння добра для роду, а тому й моральні норми неоднакові. Вони міняються відповідно до людського розуміння добра. Одначе це не означає, що людська етика ріжна. Етика, як природжене почуття симпатії до других і громадськості, в усіх одна. Лише розмір вияву її та те, як її усвідомлюють собі люде, ріжні.

Природа етики Не тільки в буденному житті,
одна. а і в наукових писаннях слово „етика“ часто вживають цілком неточно. Через те, що етичні норми різних народів і різних поколінь, а то й у різних верств громадянства ріжні, кажуть, що етика ріжна. Таке трактування цілком неправдиве.

При всій ріжнотності моральних норм нема такої країни, мовив Русо, „де б уважалося злочинним бажання бути добротворцем та великодушним, де б чесну людину ганьбили, а брехуна-зрадника поважали“. Бо основа етики — скрізь одна: стремління до добра роду, добра людства.

Людство по природі є одно. Немає двох людствів. Немає, наприклад, природної класи буржуїв і пролетарів. Є лише люде. Тому й

етика, як природне почуття, може бути в усіх людей тільки одна: і в буржуїв і у пролетарів. Їсти хочеться і пролетареві і буржуєві; попотилишник не тільки вчиняє біль, а й ображає і буржуя і пролетаря. Любити або не любити матір може і пролетарь і буржуй. Помагати, чи не помагати братові може й один і другий. Драгоманів пише: „Почитаймо книжки й газети, погляньмо навколо себе, і ми побачимо чимало, навіть панських і багацьких синів і дочок, що могли жити в роскошах, коли б думали тільки про себе, але вони часто бідують і терплять через те, що думають про скривджених і бідних, працюють для їх освіти, борються, щоб побільшити їхні права й т. и. Де далі, то (у звязку з поступом) все більшає людей, що ладні самі терпіти, аби завести справедливість у громаді та й іншими способами поліпшити долю других“.

Поміч голодному однаково моральна, хто б її не робив: буржуй чи пролетарь; а відмовлення від допомоги однаково неморальне, і для буржуїв і для пролетарів. Нема етики, яка б забороняла давати хліб голодному.

Наділення землею немаючих однаково корисне родові, людству, з чиїх би рук не походило: чи з мирних рук багатіїв, чи з революційних рук пролетаріату.

На підставі того, що багатії часто визнають етичними річі, шкідливі для бідних, не можна говорити, що етика в них інча, таксамо, як не можна говорити, що існують різної ваги фунти, на підставі лише того, що крамарі обважують. Кожен шлях вночі виглядає інчим, як у день.

Однак з цього не виходить, що то є два різні шляхи. Інше освітлення міняє тільки вигляд річі, а не саму річ.

Всяку річ можна освітити й використати різними способами, з різною метою. Так і етику. Це однакове в усіх почуття можна сфальшувати і вжити своєкорисно. Але все, що своєкорисне, а не альтруїстичне, не є етика. Етика вимагає свої користи жертвувати на користь інших. Тому етика, препарована з своєкорисною метою, не є етика.

Усвідомлення етики. Немає окремої етики для родини, окремої для класу, окремої для нації. Є лише одна етика — любов до інших, але розмір цієї любови залежить од багатьох причин, а в першу чергу від людської близькості й свідомості; тому в одних етика охоплює тільки родину, у других — класу, у третіх — націю, в четвертих — все людство.

Наскільки інтереси вселюдства переважають усі інші, настільки вселюдські розміри етики переважають класові й родинні. Задоволення інтересів людства перед національними, класовими, родинними є найширший прояв етики. Але до цього треба вирости, розвинути своє розуміння й відчуття, розвинути власне почуття етики, усвідомити собі її. Птоломей навчав, що сонце ходить навколо землі, Копернік — навпаки. Однак ніхто не каже, що є дві науки астрономії. Вулиця, в якій ми живемо, зовсім иначе виглядає вночі, ніж у день, одначе це не означає, що є дві різні вулиці. З того, що Греки неправдиво знали географію,

а ми знаємо доскональніше, зовсім не виходить, що є дві науки географії. Таксамо з того, що Греки, Римляни, середньовічні вчені неправдиво в'являли собі етику, не можна говорити, що тепер є різні етики.

В науці не може бути різних тверджень. $2 \times 2 = 4$ однаково і для буржуя і для пролетаря. Все, що колись уважали науковим, а воно виявилось неправдивим, не може претендувати тепер на назву науки.

Колись поміщики вважали кріпаків нижчими створіннями; однак з цієї причини ніхто не говорить про існування двох наук фізіології людей: одної поміщицької, а другої — кріпацької. А з другого — самі ті люде (кріпаки й поміщики) фізіологічно не перестали бути однаковими, хоч поміщики держалися погляду, що вони „ріжної кістки“. Таксамо й тепер. Хоча буржуазні класи мають інші погляди на етичні норми, ніж пролетаріят, не можна говорити про дві етики. Етика одна, а погляди на неї, розуміння її, норми її — дійсно різні.

Коли ми говоримо: „нова етика“, „стара етика“, то не в розумінні двох етик, а лише в розумінні старих і нових поглядів на етику. Коли ми говоримо етика „індивідуалізму“, „колективізму“ й т. п., то не як про дві, чи кілька етик, а лише, як про певні сфери чинностей етики, таксамо, як, наприклад, кажемо: математика прости́х чисел, математика дробових чисел і т. п.

Усвідомлення людьми законів природи відбувається дуже поволі. Люде живуть на підставі певних законів, часто самі того не знаючи;

користуються певними законами несвідомо, або напівсвідомо, маючи про них зовсім протилежне уявлення.

Досить пригадати, як довго людство вважало сонце за бога; вірило, що сонце ходить довкола землі й т. п.

Багато людей і тепер іще не усвідомлює собі певних законів фізики (хоч би закону використання світла), але користуються ними. Таксамо стоїть справа і з етикою. Ця наука мало ще розвинена. Закони її мало ще усвідомлені. Через те існує сила примітивних поглядів на етику. Одначе від цього сама вона не змінюється.

Кожний закон природи можна виявити в різних формах, одначе це не означає, що то будуть різні закони. Сучасний паротяг зовсім не подібний до Стефенсоного. Форма машинерії на пароплаві зовсім инча; ніж на паротягу. Однак ніхто не говорить про різні фізики, про різні механіки. Закони фізики й механіки одні, але використання їх і форми того використання різні. Так і в етиці. Природна суть етики одна, але розуміння, формулювання й використання її в житті різне. Як законами фізики кожна людина користується залежно від усвідомлення їх, так і законами етики. Поки люде не знали законів фізики, доти сміялися з думки, що земля округла, бо як, мовляв, можна з протилежного боку ходити догори ногами. Коли ж люде усвідомили собі фізичний закон тяготи, то перестали сміятися над округлістю землі й використали свою усвідомленість для задоволення власних інте-

ресів. Так і в етиці. Що далі, то більше від наївних, смішних уявлень про неї людство доходить до правдивих. Однак це не є зміна етики, а лише зміна уявлень про неї, усвідомлення її. Як розвиток знання фізичних законів не був зміною фізики, фізичних законів, так розвиток знання про етику не є зміна етики.

В усвідомленню законів фізики люде йшли від досвіду з життя власного й родинного до життя всесвіту — так і в усвідомленню законів етики. Спершу люде відчували вплив законів етики лише на родинних відносинах, далі на громадських, а потім на класових, національних, а тепер і на вселюдських. Це є поступ лише в усвідомлюванню законів етики, а не зміна самої етики.

Виставляти замість єдиної людської етики етику класову — це значить: за деревом не бачити ліса, зводити справу на манівці, звужувати її розмір, принижувати значіння, брати замість головних прикмет побічні, другорядні, оперувати неповними даними, однобічним матеріалом, тоб-то: свідомо, чи несвідомо фальшувати справу; замість цілого висувати частину його, натягуючи на неї ім'я цілого.

Коли допустити, що є різні етики: Етика одна. в родин—одна, у клас—друга, в націй — третя і т. и., то доведеться погодитися, що закони їх різні, а коли допустити, що в однакових живих створінь різні закони існування, то мусимо зробити висновок, що то не є закони, бо закон є лише те, що для всіх однакове. А коли нема законів, то нема нічого постійного, нема науки. Тимчасом на протязі

віків людського й звіринного існування спостерегається певна однаковість вчинків у відношенню осіб до родин, громадян, що свідчить про існування певних природжених законів родинного, громадського існування взагалі. А коли є природжений закон, то він однаковий для людей одної родини і другої; одної класи і другої.

Коли допустити, що етики є різні, то треба прийняти, що вони мусіли б розвиватись у дусі протилежних стремлінь. Так, наприклад, буржуазна етика мусіла б вимагати знищення бідних, а етика бідних — навпаки.

Тимчасом із наведеного вище бачимо ми, що етика змушує й багатіїв працювати на користь бідних.

Коли допустити існування класової етики, то чим пояснити перехід Тургеніва, Некрасова, Толстого, Перовської, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка, Костомарова, Леніна, Пятакова й подібних їм членів буржуазної класи на оборону інтересів клас немających? -Зрадою? В ім'я чого? Особистої користі? Ясно, що всі вони стали на оборону покривджених лише з почуття любови до людства та з бажання йому добра; з розуміння, що інтереси людства важніші за інтереси їхньої класи. Вони етики не перемінили, а перемінили лише погляд на користь роду. У них залишилося те саме почуття любови до інших, що й було, але в коло цих „інших“ вони ввели не тільки свою класу, а все людство. Коли Ленін і Пятаков підняли руку на соціалістів-революціонерів, то зовсім не через те, що в них етика змінилася, а

лише через те, що змінилося розуміння добра для людства. І вони коло людей, яким хотять уділяти допомогу, звузили.

Коли б етика була різна, то класи відмежувались би одна від одної непроглядним муром: не було б одруження осіб різних класів, не було б людських між ними відносин, бо всі людські відносини походять лише з одної етики: з любови до якої людини.

З того, що заможня класа з власних інтересів звужує розмір етики, видає за етичне те, що є неетичне, зовсім не виходить, що є різні етики, бо з того, що якесь ледащо заведе нас не в ту вулицю, куди ми прохали, а в іншу, де йому зручніше нас ограбити, — з того не виходить, що є дві тих вулиці, куди нам треба. Є різні способи фальшувати етику, але етика — одна.

Коли допустити існування різних класових етик, то це означає — принизити людство до класу, і дати етичне право буржуазії виправдовувати свої насильства над біднотою. Раз етика у класу різна, то, ясна річ, вона повинна дбати тільки про класу, а не про ціле людство. Тому це природно, щоб буржуазія творила закони етики на свій смак. Але в тім то й річ, що етика є не класова, а вселюдська вдача; навіть більш за те — вдача всіх живих створінь.

Говорити про дві етики — значить: принижувати дійсну етику до однакової вартости з її буржуазним фальсифікатом. Буржуазія дійсно сфальшувала етику, але той фальсифікат зовсім не етика, бо все, що звернене на пригнічення людства, протиетичне.

Етика є тільки одна, людська, що захищає інтереси всього людства, захищає принижених, допомагає їхньому визволенню. Решта — фальсифікат. Тому ніяк не можна говорити про дві етики. Етика одна, а фальсифікатів її може бути багато.

Ми вже казали, що етика виявляється тільки в боротьбі суперечних інтересів. Вона змушує людину віддавати перевагу альтруїзмові перед егоїзмом, ширшому альтруїзмові перед вузьким. Де нема боротьби суперечних інтересів, там нема етики.

Яка ж боротьба суперечних інтересів у „класовій етиці“? Адже ж класа сама в собі не має суперечних класових інтересів. Вона має суперечні інтереси тільки з іншою класою. Й оту супереч двох різних клас можна вирішувати міркою не тієї чи іншої класи, а лише надкласовою, вселюдською. Оцією вселюдською міркою, однаковою для всіх людей, і є вселюдське почуття етики. Це почуття, яке змушує в наш час європейського буржуа шукати виправдовування за визиск пролетаріату, а пролетаріат — за московські насильства над населенням, що інакше думає.

Коли б не було одної етики, то ні буржуям, ні більшовикам не треба було б виправдуватися перед своїми противниками. А то хоч як більшовики трублять про класову етику, проте виправдовуються перед „буржуазним“ світом у своїх злочинствах, приховують їх. Для чого, наприклад, приховали розстріл Чупринки? Бо самі відчують, що це варварство, грубе злочинство супроти людської, а не їхньої клас-

сової, прирученої й слухняної етики, яка їх виправдовує на основі припису від Ц. К.

Етика охороняє інтереси всього людства, всього живого, а не окремих угруповань. Тому все те, що порушує інтереси вселюдства, є неетичне. Наскільки одна класа шкодить другій, то в цій боротьбі етичне є лише те, що йде на користь вселюдства, незалежно від того, від якої класи походить: буржуазної, чи пролетарської.

Коли буржуазія тисне пролетаріят, виснажує його й цим винищує людський рід, то це шкодить не лише пролетаріатові, а й усьому людству, а тому обурює не тільки пролетарів, а й усяку нормальну людину, і це обурення є вияв людської, а не лише пролетарської етики.

Коли ж пролетаріят вирізує й вистрілює мільйони людей, що инакше думають, у тому числі високоосвічених провідників культури, руйнує культуру й господарство й доводить до голоду, — то, безперечно, робить злочин також проти вселюдства, проти етики не буржуазної, а людської, звичайної й одної в усіх людей. І ніякі фрази про пролетарську етику не виправдають пролетаріяту за злочинства проти вселюдської культури, бо етика є тільки одна — людська. Що не має в собі загально-людських прикмет, то не є етика, а лише шарлатанство. Таксамо, як не є математикою софізм про те, що $2 \times 2 = 5$.

Етика є етикою настільки, наскільки вона підпорядковує інтереси різних осіб, груп, класів і націй одній загально-людській меті—осягненню щастя всіх людей, усіх окремих осіб, — і

уневажнює, касує стремління окремих осіб і груп упорядковуватися так, щоб тільки їм добре було, а про інших байдуже.

Творці „клясової етики“ хотять виправдати той гурт, до якого самі належать.

Коли це роблять шахраї й буржуазія для виправдання своїх злочинів, то це річ природна, але людині дійсно етичній з ними не по дорозі. Де — „клясова етика“, там немає людської, а лише гурткова.

Раз є „клясова етика“, то чому не може бути національної, рідинної, професійної? А раз є професійна, то чому не злодійська, грабіжницька? Адже ж є такі гурти людей? Ну, а інтереси злодіїв і грабіжників, очевидно, протилежні інтересам людства. Коли їх покласти в основу гурткової етики, то що вона спільного матиме з людською? Коли будуть клясові, національні етики, то не буде людської, тобто, не буде самої етики, а іменем її прикриватимуться саме протиетичні стремління: егоїзм осіб, егоїзм родини, егоїзм кляси, нації й т. п., бо де нема боротьби суперечних інтересів, де нема боротьби інтересів особи з громадськими, інтересів вужчої громади з ширшою, там нема етики.

Етика є стремління до добра вселюдства, а не своєї лише родини, громади, класу або нації.

Запровадити „клясову етику“ значить — ухилитися від засуду вищого об'єктивного судця — людства й посадити на його місце свого приятеля, який мусить видавати присуди в тім напрямі, як нам хочеться, як корисніше нам, а не всьому людству.

Коли стати на цей шлях, то це значить просто — втекти від етики й дати приклад для такої дезерції инчим.

Кляса втече від людської етики, громада — від клясової, родина — від громадської, особа — від родинної, а що ж залишиться? Кожен матиме „свою етику“. Але яка їй ціна?

Клясичним зразком на те, до чого доводить утікання від людської етики й заміна її клясовою, кумівською є большевізм.

Оперуючи клясовою етикою, виправдуючи нею всю свою сваволю й потураючи клясовому егоїзмові, большевізм убив почуття всякої відповідальности перед людством. Людство зведено спершу до кляси, далі — до партії, а нарешті — до партійних провідників. Це в кермівницьких колах. А в низах просто роз'яснено: все дозволене, роби, що хочеш, коли маєш фізичну можливість, бо клясова етика це дозволяє. Раз клясова етика дозволяє різати буржуїв, то чому гурткова не дозволить дурити провідників робітничої кляси?

Скінчилося на тому, що втратилося почуття всякої відповідальности. І це цілком природно. Досить сфальшувати раз, сфальшувати в одному, щоб утратити почуття дійсности й правдивости взагалі.

Всяка робота тільки тоді йде добре, коли всі робітники підпорядковуються одним правилам.

Правда, при такій однаковості не всім однаково легко їх виконувати. Одним це вдається легше, а другим тяжче. Одним більше випадає роботи, другим менше. Для усунення цієї

нерівності треба не правила змінити, а инакше роботу розподіляти.

Якщо ж змінити обовязковість загальних правил хоч для одного робітника, то всі правила підуть ні до чого, й робота зіпсується. Кожен забажає працювати на особливих, своїх умовах, які кращі для нього, а не для роботи.

Військо міцне лише доти, доки підпорядковується одній волі, одній дисципліні.

Розуміється, що не всім однаково легко ту дисципліну й загальний порядок виконувати. Зважаючи на різні умови, одним вона зовсім непомітна, а для других величезний тягар. Проте було б великою помилкою, коли б для облекшення переобтяжених міняли загальні правила, пристосовуючись до переобтяжених, до їхніх сил і смаку. Треба умови їхнього існування змінити, перерозподілити обовязки й т. п., але не можна міняти загальних правил, бо як тільки поведуть „окремі корпуси“, „окремі куріні“ й т. п. на окремих правах, то зникне армія в цілому, як армія. Окремі корпуси й куріні будуть, але армії не буде.

Особи, родини, громади, класи, нації звязані етикою в одну армію людства. Коли б же створились окремі класові, національні, родинні, гурткові етики, то зникло б людство, як однаота, як та найвища й найдужча сила, що найширше може задовольнити потреби кожної особи, найбільше дає можливостей для створення щастя осіб.

Курінь, класа можуть перемогти місцевого ворога, здобути невеличку фортецю, але для світової боротьби вони й їхні здобутки — ніщо.

Теорія класової етики зводить інтереси людства на інтереси гуртків, на сектанство. Класа має свою етику, громада — свою, а я — свою. І, розуміється, я скажу, що моя етика для мене найкраща й найсправедливіша, бо вона найкраще захищає мої інтереси.

Коли кожен запровадить собі етику, то ніхто не буде слухатися людської; ніхто не буде слухатися ширшого альтруїзму. Класа не слухатиметься нації, громада — класи, родина — громади, а я — родини. А де ж тут людство? Де боротьба суперечних інтересів? Її нема. А раз нема перемоги альтруїзму над егоїзмом, то немає й етики.

З кого ж тоді складатиметься людство? З роспорошених людей? Яка ж користь буде кожній особі від такого роспорошеного існування? Ніякої. А людству? Теж ніякої. А коли ж користи ніякої, а сама шкода, то де ж тут етика?

Етика почуття природне. Розумовими міркуваннями його можна поглиблювати, направляти, розвивати, але не можна знищити. Можна теоретично доводити, що етика непотрібна, що вона класова й т. д., але в дійсності її ні знищити, ні навіть змінити не можна.

Можна класовою теорією виправдати перед собою свої неетичні (нелюдяні) вчинки, але не перед людством. Етика й її чинність од того не зміняться.

Московські більшовики „класовою мораллю“ виправдали себе, але... робітничий світ, робітнича класа Європи й Америки їх не виправдала. Виходить, що „класова мораль“ москов-

ського пролетаріату не дійсна для робітничої класи світового пролетаріату; тоб-то: класової моралі не має.

Большевики з класовою мораллю вирізали величезну кількість своїх противників, але буржуазії не тільки світової, а навіть московської, що більше — навіть дрібної купки української — не перемогли. Вони розігнали її, але морально не перемогли.

Світ, етика людства — не з большевиками. Це відчуває навіть Ленін, що тісно обкутався класовою етикою. Це видно з того, що він шукає виправдання своїх учинків перед світом, перед загально-людською, а не класовою етикою. Очевидячки, класова етика не задовольняє його. Для людських односин вона не закон. Потрібне щось інше, ширше. А коли так, то яка рація класової етики?

Соціалізм доводить, що всі люди рівні. А коли рівні, то природно однакові, а коли однакові, то однаково підлягають законам природи та їхнім впливам.

Етика — закон природи, який однаково впливає на всіх нормальних людей. Тому в усіх нормальних людей етика повинна бути тільки одна.

Соціалізм доводить, що раз усі люди рівні, то не повинно бути поділу на класи. А раз не повинно бути класу, то на що потрібна класова етика, яка, як класова, має на меті захищати інтереси класу?

Теорія про класову етику суперечить соціалістичній науці про природну рівність людей і, всупереч соціалістичним змаганням, допомагає

задержанню серед людства поділу на класи; творить таку передумову, де класи ніколи не можуть зникнути, бо класова етика змушуватиме кожному класу дбати тільки про себе, а не про людство; вона поставить між класами етичний мур, що не дозволить їм злитися в одне людство. Не дозволить одній класі йти на поступки другій в ім'я інтересів вселюдства, бо інтереси вселюдства класова етика ставить нижче класових.

Соціалізм, що ставить собі метою знищити класи, а не культивувати їх, у першу чергу повинен скасувати самовиправдуючі теорії класової етики. Соціалізм дбає про вселюдство. А для всього людства може бути тільки одна мірка — людська, а не класова.

Говорити про класову етику, це значить — зміцнювати право буржуазії на виснажування немаючих в інтересах своєї заможної класи, давати їй право відмовлятися від виконання вимог людської етики, давати право не слухатися єдиного об'єктивного вселюдського судця — етики.

Як у державі немає окремого суду для буржуїв, а окремого для пролетарів, а тільки один, хоч, розуміється, не завжди об'єктивний, так не повинно бути й у всьому людстві.

Історично маючі класи захопили у свої руки провід життям і намагаються використати закони етики в своїх інтересах, для чого не раз їх фальшували. Однак це не означає, що те, що вони видають за етику, є етика, як не є народоправством те, що вони видають за народоправство.

Робітні верстви, домагаючися здійснення правдивого народоправства, разом із тим повинні стреміти й до здійснення правдивої єдиної етики, а не плекання класових сурогатів*).

Взаємовідносини між етикою й соціалізмом. Коли людина користується чужою працею, то цим самим— 1. віднімає від інших спр-можність гармонійно розвиватися й 2. сама не розвивається, а стає паразитом, дармоїдом. І в тім і в другім разі вона шкодить родові, бо добробут роду легше можна досягнути там, де всі члени хоч трохи та однаково розвинені, ніж там, де двоє-трос занадто розвинені, а решта сидіє в темряві; там немає щастя, де люде не розуміють, не відчують потреб одне одного, не стоять нарівні, а дивляться одне на другого або згори вниз, або знизу вгору. Окрім того, хто на своє життя споживає чужу працю, той не розвиває своїх сил, бо лише самодіяльність, власна праця є

*) Коли ця стаття була написана й віддана до друку, то до моїх рук випадково попалася нововидана в 1922. в Москві книжка відомого революціонера-анархіста П. А. Крапоткіна під назвою „Етика Т. І.“ Происхождение и развитие нравственности.“ Це велика наукова праця, якої, на жаль, не довелося Крапоткінові докінчити. У „послесловії“ до неї Н. Н. Лебедів, якому Крапоткін заповів видати його працю, пише: Багато людей гадає, що „етика“ Крапоткіна буде якась особлива, революційна етика, або „анархична“ й т. п. Коли на цю тему доводилось говорити з самим П. А-чем (Крапоткіном), то він завше відповідав, що його наміром є написати чисто людську етику (інколи він уживав вислову: „реалістичну“). Він не визнавав ніяких окремих етик, а вважав, що етика повинна бути одна й однакова для всіх людей. Коли йому вказували на те, що в сучасному суспільстві, поділе-

найкращий засіб розвитку. Хто ж сам не працює, той ніколи не пересвідчиться, які саме стежки найближчі до щастя. Хоч часом він і потрапить випадково на правдиву стежку, то сам нею не піде, бо взагалі не вмітиме ходити власними ногами та власними стежками, — „хто не вміє заробить, той не вмітиме й пожити“. Хто ж не розвивається, той шкодить родові, бо культурний поступ роду залежить од культурного поступу його окремих членів. Отже, хто живе чужою працею, той шкодить родові й через те, що сам не розвивається, й через те, що від інших одбірає спромогу розвиватися. Він не поступає вперед, а йде назад і перешкаджає родові піднятися на вищий культурний щабель.

Мораль же вимагає, щоб кожна людина дбала про добробут роду. Отже й перше моральне завдання людини — працювати, щоб розвивати свої власні сили та не визискувати

ному на кляси й касти, що ворогують між собою, не може бути одної етики, він відповідав, що етика „буржуазна“, або „пролетарська“ етика, врешті, спочиває на одній основі, на однім етнологичнім фундаменті, який иноді дуже сильно впливає на принципи клясової чи групової моралі. Він указував на те, що всі ми, до якої б кляси чи партії не належали, перш за все є люди, частина загальної живинної породи людина. Род *homo sapiens* від найкультурнішого Європейця до Бушмена й від найбільш рафінованого „буржуа“ до останнього „пролетаря“, не зважаючи на всі різниці, виявляє одне логичне ціле. І у своїх поглядах на майбутнє суспільство Крапоткін мислив просто людей — без того намулу соціальної табелі про ранги, який товстою верствою наліг на всіх нас за час довгого історичного життя людства“. (Підкреслення скрізь зроблені в оригіналі. Н. Г.)

других, щоб не перешкаджати їм розвиватися по-людяному, так, як найкорисніше родові.

Коли людина кривдить інтереси других людей, то 1. перешкаджає їм розвивати їхню власну вдачу, 2. сама збивається з правдивої стежки до щастя й тим шкодить родові, шкодить людству.

Щастя людини є задоволення власних бажань та поривань. Найжагучіші з них — природжені інстинкти, як, наприклад, самозбереження, розплоджування й т. п. Отже задоволення цих інстинктів робить людину щасливою, а незадоволення — нещасливою. Найліпше задовольнити інстинкти самозбереження та розплоджування можна лише з ким-небудь у спілці. Людина, рвучися до щастя, завше мусить шукати помочі у других осіб. Щоб мати цю поміч, вона не повинна робити зла другим, бо коли вона його зробить, то другі люде їй теж нашкодять і цим самим не допустять до щастя: „як ти до людей, так люде до тебе“.

Щастя особи звязане з щастям роду: як усі особи нещасливі, то й рід щастя не матиме, й навпаки. Природа вимагає від кожної людини дбати про щастя роду, бо таким способом утворюється щастя осіб.

Щоб осягнути щастя, людині мало не кривдити других людей. Треба ще й згуртуватися з ними, бо спільними силами скоріше можна осягнути свою мету. В гурті людина має можливість краще оборонити себе й лишити по собі нащадків. Громада має спроможність ріжноманітними силами своїх членів вишукати правдиві стежки до щастя кожному своєму членові,

себ-то: виробити такі умови відносин людини до самої себе й до других, що допоможуть окремій особі досягнути щастя й не дозволять їй, досягаючи власне щастя, шкодити другим.

Громада має силу й спроможність як-найкраще дбати про щастя людей: вишукувати засоби боротьби за життя, доглядати та виробляти такі умови економічного та духового життя, серед яких людство як-найскоріше досягне щастя.

Через те, хто купчиться у громаду, той сприяє досягненню щастя вселюдства, тоб-то: робить те, чого вимагає етика, бо етика є творцем громад і силою, що їх зв'язує між собою. Як би не було етики, то не було б і громад.

Велика біда сучасному суспільству від ненормального поділу праці та капіталу, через що одним дістається занадто розкішне життя, а другим занадто злиденне. І занадто розкішне життя й занадто злиденне шкодить людському поступові. Дукарі не мають потреби ні фізичної, ні розумової праці, а через те багато функцій їхнього тіла та розуму атрофується. Часто доходить навіть до того, що такі баглаї тратять людський вигляд і не мають спромоги ні уявляти, ні жити так, як того природа вимагає. Відомий знавець історії Лякомб каже, що „історія багатих кляс усіх земель упевнює нас у тому, що баглайство — доля багатих людей — часто доводить до розпусти: хоч розпуста й не є неодмінний наслідок багатства, а викликана одним із його наслідків, бо можна в'явити соціальну організацію, при якій матеріальна забезпеченість не завше існуватиме поруч із баглайством“.

З другого боку, ненормальний поділ праці веде до того, що бідолашні стани людности завше працюють у якому-небудь одному напрямку. Часом усе своє життя покладають вони на нудну, одноманітну працю якимось одним органом тіла. Така праця цілком не вимагає думання й не потребує розвитку других органів тіла, не потребує розвитку сил душі. Від такого недорозвитку розуму, від такого недорозвитку тіла, крім якого-небудь одного органу, від такого вузького та ще й набокуватого життя, людина тратить свою вартість людини, як саомети. Вартість її спадає до вартости якої-небудь механичної сили, наприклад, пари, підважниць й т. и., особливо, коли людина працює коло машини.

Все це шкодить людському розвитку, досягненню людського щастя. Виходить, що сучасна форма життя суспільства ненормальна. Етика вимагає, щоб кожна людина касувала все неетичне; тому вона вимагає, щоб кожна людина шукала засобів, при яких поділ праці, цей неодмінний фактор матеріяльної культури, не тільки не перешкаджав би духовій та органічній культурі, а навпаки — допомагав би їм так, як і культурі економічній, бо мета суспільства в тому, щоб дати окремій людині спроможність і умови досягнути та переробити своє людське існування в такім напрямку, що личить людині, бо, як каже Кавцкі: „людина живе в суспільстві на те, щоб там найти ковадло, на якому вона вже сама викує собі своє щастя“.

Через те етика вимагає усунення нерівного поділу праці та нерівного користування здобут-

ками культури. Вона вимагає заведення такого ладу, при якому всі люде були б рівні, а відносини між ними справедливі.

Зо всього наведеного виразно видко, що етика є стремління: 1. не кривдити людей, а помагати їм, 2. жити громадою і 3. дбати про усунення всіх кривд і насильств, тоб-то: нерівности, з якої вони походять, і про заведення патомієць нового суспільного ладу, за якого всі люде були б рівні між собою і щасливі.

Коли порівняти ці стремління з тим, до чого змагає соціалізм, то побачимо, що вони нічим не розрізняються між собою. Соціалізм так-само змагає до скасування всякого насильства й заведення рівности, справедливости та соціальности в житті людства. Через що це так? Бо соціалізм є лише породження етики; те, що виникло лише в наслідок чинности етики. Не будь етики, не було б і соціалізму.

Етика — природжене несвідоме й свідоме почуття необхідности рівности, справедливости й громадськості для найкращого задоволення всіх людських потреб життя. Вона змушує людей жити громадою, жити справедливо, побратньому. Соціалізм — це ті конкретні форми людського життя, які, на думку сучасної науки, могли б задовольнити всі вимоги етики; це здійснення в житті в громадських відносинах того, чого вимагає етика.

Природжене моральне почуття (симпатія до подібних собі, альтруїзм, громадськість) — з одного боку, та досвід у тому, які кривди й насильства робить усьому людству брак рівности, справедливости й громадськості, тоб-то,

брак моральності — з другого, змусили людей шукати таких форм суспільного життя, що усунули б усі кривди й насильства й задовольнили моральне почуття. З цього й народились ідеї нового ладу, зверненого на задоволення головних вимог етики — громадськості, рівності й справедливості. Люде, що не хотіли кривдити інших, не хотіли красти, грабити, виснажувати, дурити, вбивати і взагалі жадної шкоди нікому робити, вигадали ті форми справедливого громадського ладу рівності, який названо соціалізмом.

Здійснення вимог етики створило соціалізм. Етика породила соціалізм. Тому етика й соціалізм не є справи різних категорій, а лише продовження одна одної. Соціалізм є конкретною формою здійснення в житті вимог етики. Хто тільки хоче жити етично, той неминуче діє соціалістично, мимохіть стає соціалістом, бо переводить у життя ті форми і вчинки, які в цілому творять соціалізм. І навпаки, хто виступає проти соціалізму, той неминуче діє неморально, бо противиться здійсненню головних законів етики — рівності, справедливості й громадськості, тоб-то: допомагає нерівності, що завше веде до насильства і кривди.

Без етики нема соціалізму; без соціалізму нема етики.

Все, що звернене проти соціалізму, звернене і проти вимог етики про рівність, справедливість та громадськість, а тому це все неморальність.

Громадянство й особа*).

Талановита особа Мірою людських вчинків
корисніша за є добро людства. Що ко-
бездарну громаду. рисне людству, те етичне;
 що шкідливе, те неетичне.

Найбільше користи людству здобувається громадою. Через те громадське, суспільне життя є найправдивішою, найважливішою формою людського буття. Етика вимагає від кожної особи жертвувати своїми особистими інтересами на користь громади, як найкращого оборонця людських інтересів.

Однак треба ствердити, що не завжди громада робить те, що найкорисніше людству. Часто вона помиляється, часто окремі її члени своїм прирощенням таланом яскравіше відчують сучасні й майбутні потреби людства, ніж громада в цілому.

Шевченко, Русо, Вольтер, Толстой, Михайловський, Драгоманів та інші геніяльні й талановиті люде краще відчували потреби людства та вказували правдивіші шляхи до задоволення їх, ніж сучасне їм громадянство.

Вони робили не те, що вимагала громада, а те, що здавалось їм кращим, часто всупереч

*) Перероблено з розділу „Мораль у взаємовідносинах окремої особи й суспільства“ в моїй книжці „Мораль“, ст. ст. 157—168. Гр. Н.

вимогам громади. Чи етично робили вони? Безперечно, бо вони своїми особистими вчинками й працею творили більше можливостей для ущасливлення людства, ніж цілі громади.

Коли стикаються інтереси таких осіб з інтересами громад, то кому віддавати перевагу? На це питання відповідь напрошується сама собою, коли поставимо друге питання: чиє життя й добробут цінніші для людства — генія чи звичайної громади? Особи, яка творить незвичайні цінності, чи громади, яка нічого нового не творить, а користується лише старими здобутками?

Розуміється, що життя генія для людства цінніше, ніж життя звичайної нікчемної громади, бо один Шевченко більше зробив користи для вселюдства, ніж десятки й сотні звичайних громад.

Тим то особистий інтерес генія для загально-людського роду вартніший інтересів якої-небудь громади звичайних людей, бо задоволення особистих інтересів генія дає йому спромогу утворювати такі користи для людства, яких і ціла громада не утворить. З тієї причини що-далі, то більш окремі громади й держави, навіть спілки держав зрікаються де-яких власних інтересів на користь особи генія. Так, наприклад, Російська самодержавна імперія жертвувала своїми державними інтересами на користь особи гр. Л. Толстого. За думки проти держави, які висловлював Л. Толстой, звичайну людину держава покарала б зразу, а Толстому багато замовчувала. До цього її примушувала мораль всесвітнього людства, якому геній Тол-

стого утворював такі коштовности, яких не утворювала жадна держава.

Що і в якій мірі громада повинна жертвувати на користь окремої особи, вирішується не особою, а громадою, залежно від цінностей особи для добра людства та від культурного розвитку самої громади й розуміння нею вартостей, які може дати певна окрема особа людству.

Моральним судцем між особою й громадою, до якої вона належить, стають інші громади, які охоплюють ширші кола людства. В суперечках особи з родиною авторитет належить громаді; в суперечках особи з громадою — належить державі.

Хто працює на користь вселюдности, той підлягає моральному суду не одного племена, народу, або держави, а суду загально-людської моралі, яка загально-людський добробут ставить понад добробут окремих народів, племен, держав.

Крім того, є взагалі у людей і такі особисті поривання, яких суспільство не має права ігнорувати, бо як вони згинуть, то згине й суспільство. Всі, наприклад, спілки, громади для міцнішого свого існування потребують знищення всяких суперечок між своїми членами, але таке знищення може звести культурний поступ людей на-нівець. Отже в таких випадках не слід потурати вимогам громадянства.

Крживицький каже: „моральні норми, ці норми, що стоять на варті суспільних відносин, уже в передісторичні часи відхиляються від родової етики. На їхній зміст рішуче впливають не тільки інтереси роду, але ще й другі

фактори, які беруть на увагу вимагання повноти індивідуального життя. Інтереси роду викликали до життя відвагу, силу, почуття кохання й інші з'явища, як засоби, що ведуть до головної мети; всі ці риси (навіть на рівні культурного розвитку найнижчих дикунів) починають набірати собі ваги й вартости, як самостійні життєві цілі. Вони викликають поважання до себе, культивуються й нарешті існують оточені шануванням на честь повноти особистого життя, яке таким чином одержує на це санкцію суспільства. Всяке ж пригнічування цієї повноти, наскільки вищенаведений розмах особистого життя не шкодить другим особам, починає вважатися несправедливістю, тоб-то: вчинком неморальним". Через те кожна окрема особа має право вимагати, щоб громада не перешкаджала їй розвивати такі особливості, які, може, в певний час і певній громаді й шкодять, бо остаточно вони все таки дадуть користь родові.

Мораль вимагає, щоб то окрема особа підхиляла свої інтереси громадянським, то щоб громадянство підхиляло свої інтереси інтересам особи, залежно від того, чиї інтереси корисніші людству, задоволення чиїх інтересів дасть більше щастя людям. Мораль вимагає жертв найвищому пориванню, вищому добробуту; жертви тому, що піднімає особу та суспільство на ідеальну височінь людської вартости, на найвищий щабель людського ідеалу щастя. Цей же ідеал моралі, мовляв Геккель, міститься в „натуральній рівновазі альтруїзму з егоїзмом“, а не в пануванні альтруїзма над егоїзмом, або навпаки.

Суспільство для особи, а не особа для суспільства. Людський рід наближається до ідеалу, дякуючи культурному поступові суспільства. Особа має спромогу найкраще розвинутися в суспільстві. Через те інтереси суспільства ставляться в історії вище інтересів окремих осіб; вони стають фетішом для членів суспільства. Окремі особи повинні шанувати вимоги суспільства й цілком пригнєтати в собі ті поривання, які суспільство вважає для себе зайвими і про які подбати само не бажало.

Людина сама без суспільства мало що спроможна досягнути. Однак не варто перебільшувати значіння суспільства і його завдань. Суспільство, наприклад, часто намагається й вузькоособисті справи підвести під свої норми. Таким чином, воно втручається в межі самостійності окремої особи й намагається переіначити її на свій лад.

Тимчасом в шуканні шляхів до досконалості цінна кожна окрема особа, кожен окремий шлях, бо часто невідомо, котрий з тих шляхів правдивіший. Згонення суспільством всіх осіб на один шлях загрожує тим, що інші шляхи будуть не використані, а можливо серед них є кращі за той, по якому наставляє всіх суспільство.

Через те нівеляція осіб суспільством є шкідлива для людського поступу.

Помимо того історія доводить, що не особа існує для суспільства, а суспільство склалося і складається завдяки бажанням і потребам особи. Особа склала суспільство для своєї користі.

Природа на вернула окремі особи згуртуватися в суспільство, щоб вони (особи) мали спромогу ліпше задовольняти свої особисті бажання, краще користуватися з життя, скоріше досягнути своє особисте щастя. Природа дбає про родовий добробут для того, щоб кожна окрема особа того роду мала спромогу задовольнитися життям. Завдання суспільства полягає в тім, щоб помагати особі в боротьбі за існування, помагати в досягненню культури, культурних винаходів, помагати досягненню особистого щастя в житті.

В первісні часи людство, гуртуючись в суспільство по інстинкту, через свою некультурність передало під догляд та орудування суспільства навіть такі справи, які суспільству й зовсім не слід було давати. Окремі особи допустились до того, що суспільство забрало в свої руки всі інші справи й стало ігнорувати інтереси індивідуального, особистого життя. Суспільство збилося з правдивого шляху й одійшло від головної мети своєї діяльності — всестороннього піклування про збереження та добробут роду, а в тім числі й про особисте щастя кожної людини.

Правда, жадне суспільство не має сили задовольняти всі особисті потреби кожної людини. Та цього від нього й не вимагається. Воно повинно задовольняти спільні потреби, які відчуються багатьма окремими особами. З цих причин воно мусить жертвувати інтересами меншости на користь більшости; меншість мусить скоритися, приймаючи те, що надає їй більшість суспільства.

Все повинно складатися до того, щоб більшість, жертвуючи на користь суспільству, як якійсь сторонній інституції, на ділі жертвувала сама собі, задовольняла свої особисті бажання, які на цей раз у всієї більшості однакові. Меншість же, як що їй не корисно відокремитися від такої більшості, муєть зрікатися власних інтересів на користь більшості, або задовольняти їх власними силами так, щоб не шкодити більшості. Все, що окремі особи жертвують суспільству, як окремій інституції, повинно повертатися на задоволення окремих же осіб. Окремі особи працюють для самих же себе, але через суспільство.

Вільна умова. Суспільство не має права керувати окремими особами скрізь, як воно захоче. Воно має право керувати ними лише там, де йому це окремі особи, з яких воно складається, дозволяють. На стосунки суспільства з особою повинно дивитися, як на вільну умову. Кожна особа, пристаючи до суспільства, набірає однакового з другими особами права вимагати собі від суспільства де-якої особистої користи, а натомість надає суспільству однакове з другими особами право користуватися нею, її силами в певних межах. Суспільство ж, приймаючи до себе особу, повинно додержувати цю умову й кермуватися нею правдиво, бо цього вимагає добробут роду, якому однаково корисно не шкодити ні окремій особі, ні громаді, бо кожна окрема людина, крім загально-родової вартости, має ще вартість і як самоціль. Коли ж суспільство вривається в особисте життя людини й перешкаджає їй са-

мостійно розвиватися, користується людиною тільки як засобом і не поважає в ній самотети, то скидає з неї людську вартість, і ставить її на рівень тварі, на рівень живої клітки в організмі. А це безумовно шкодить, як особистому, так і родовому культурному поступу людськості, бо де нема особистого поступу, там нема й родового; де нема щастя окремих осіб, там нема й родового щастя.

Суспільство не повинно забувати, що як все до нього від осіб надходить, так все від нього до осіб на їх же користь і повинно росходитися. Суспільство повинно пам'ятати, що його обов'язок лише передавати. Суспільство існує не само для себе, як самоціль, а лише як засіб для користі окремих осіб. Тимчасом кожна окрема особа існує сама для себе, як самотета. Окрема особа може існувати і без суспільства. То вже друга річ, як вона існуватиме і чи довго. Але суспільство без окремих осіб не можна собі навіть уявити.

Інстинкт родового добробуту дбає не про суспільство, а про досягнення щастя кожній окремій людині, про досягнення щастя всіх окремих людей. Цей інстинкт є не що інше, як поривання окремої особи задовольнити своє особисте бажання. Суспільство ж тільки відбиває в собі те бажання, помагаючи особі здійснити його.

Однак „сучасне суспільство, —
Скривлене суспільство. мовляв Вольтман, — на жаль, спустилося майже до життя тіла; на жаль, особи стали жити, як клітки, а різні стани та верстви громадянства, як органи; на

жаль, в сучаснім суспільстві існують клітки й органи, які майже тільки розкошують, і існують другі, які тільки працюють; на жаль, наука стала справою окремих верств громадянства, так що одні думають, розвиваються, а другі пропадають в темряві; на жаль, право кермувати життям опинилося в руках меншости, більшість же не має ніякого впливу на склад суспільного життя“.

В житті ми бачимо, що й суспільство і окремі особи помилково ухиляються від схеми тих відносин між ними, яких би треба було. Часто гурток окремих осіб, що стоять на чолі виконавчих інституцій суспільства, або просто пануюча верства громадянства свавільно беруть на себе завдання керувати думкою й волею всього суспільства. Свої особисті думки та особисті думки близьких їм людей вони сплітають з думкою всього громадянства, і свої особисті погляди та інтереси вважають за громадські, своє власне бажання вносять в життя, як громадське. Виконавці волі громадянства через те, що в їхніх руках збирається все те, чого окремі особи зрікаються на користь громади і що припоручають їм розділити проміж всіма членами громади, почуваючи себе верховодами, часто помиляються і щиро ставлять свої особисті інтереси на височінь громадських та вимагають відношення до них, як до громадських.

Ще частіше буває, що виконавці громадської волі або пануючі верстви впиваються своїм всемогутнім становищем і зловживають ним, особливо коли це люде хижої натури, бо натура хижака вже така, що він не має сили

жити в громаді, слухатися її вимог: „той ласий панувати, хто не звик правди поважати“. Через те, коли на чолі суспільства стають хижаки, то вони ламають закони громадського життя, складені громадою, а замість їх встановляють, як закон, своє бажання. Можна зрозуміти, яка то вартість таких законів. Це тим гірше, що, звичайно, в таких випадках, хто встановляє ті закони, той сам же перший їх не слухає.

Все це в житті веде до того, що на чий бік переходить сила, на того бік схиляються й сучасні суспільні закони, а в тім числі норми моралі: „чия сила, того й воля“. Дужий вдушує свої погляди на життя, на мораль слабшому чи то запевненням, чи фізичною силою. Хоч такі закони моралі стоять далеко від справжніх, але в дійсному житті вони найбільше панують.

Мораль, згрунтована лише на силі, не є мораль, а неморальність, бо вона дбає лиш про інтереси пануючої класи, або пануючої особи, чи гуртка або держави, тоді як дійсна мораль має своїм завданням одночасно допомагати в досягненні щастя всім людям, як в особистім, так і в громадськім житті. Перша найбільше панувала й панує в недосконалім житті людства. Справжня ж мораль пануватиме в дійснім житті лише тоді, коли інтереси окремих осіб ітимуть поруч з інтересами громади; коли діяльність окремих осіб на власну користь буде разом з тим діяльністю й на користь громадянству; коли кожна людина, слухаючись громадянських законів, не кривдитиме тим себе особисто.

III.

Соціалізм та хамство.

**Некультур-
ність мас.** Доки соціалізм був тільки за-
бороненою науковою теорією виз-
волення, за яку людей каралося;
доки він був лозунгом лише організованого ро-
бітництва та невеликого, але завзятого й ціл-
ком свідомого своїх стремлінь гуртка освічених
самовідданих борців за волю людства, — доти
він був рухом ясним і чистим.

З того ж часу, як почалась велика Російська
й Українська революція і соціалізм із підполь-
ної забороненої теорії обернувся в легальні та
навіть урядові форми перебудови життя, коли
визнання його не тільки не каралося, а навпаки
ухвалювалося владою й відкривало шлях до
урядової кар'єри та зв'язаних з нею особистих
достатків, — до соціалізму пристала велика сила
народу, який мало що мав або й зовсім не мав
нічого спільного з соціалізмом.

Величезні маси несвідомого, невихованого,
темного селянства й робітництва посунули до
соціалізму за порятунком від своєї неволі.
Разом з ширим бажанням навчитися чогось
кращого, поліпшити своє становище і т. п. вони
принесли з собою в соціалістичний рух масову

психологію неосвічености, некультурности, невихованости, принесли ті погляди, почуття, відносини, стремління, які характеризуються словами „хамство“.

Хоча в більшості, то був ненавмисний вплив малокультурности мас, але факт залишається фактом, і він своє діло негативного впливу на розвиток революційної психології юрби й соціалістичного руху зробив.

Егоїзм. Найшлось чимало людей, які натягли на себе імя соціалізму тільки з причин егоїстично-тактичних. Коли виявилось, що революція несе зміну ладу й відносин, зміну соціального становища, сила пройдисвітів, авантюристів і инчої гиді примазалася до соціалістичного руху з метою лише особистої поживи.

Захоплюючи в свої руки іменем соціалізму провід життям та направляючи його по своїх особистих, егоїстичних, чужих соціалістичним поглядах, вони внесли в соціалістичний рух силу не тільки чужого, а навіть ворожого соціалістичного змісту. Ця категорія „діячів революції“ принесла до соціалістичного руху свідоме хамство й створила теорії його виправдання.

Нарешті, третя категорія людей, що допомогла замуленню соціалізма, склалася з так званих „соціалістів“, які називали себе соціалістами, а насправді не були твердими, свідомими його борцями, а легко піддавалися спокусі революційних обставин, зневірю й т. и., пускалися за течією. Замість виховувати неосвічену масу, якій хамство прищепилось історичним гнітом і яка прийшла до соціалістич-

ного руху від землі за вихованням, замість підтягти її до себе, вони самі спускалися до неї.

В наслідок того всього соціалістичний рух так засмітився, що в його проявах важко стало одрізнати соціалізм від канібальства. Під соціалістичними прапорами зібралася юрба, яка не тільки не усвідомлювала змісту соціалістичних лозунгів, що виголошувалися провідниками руху, а часто навіть не хотіла того розуміти; в соціалістичні форми вона вкладала цілком свій, протилежний соціалістичному зміст, і поволі переробляла ті форми на свій смак так, що від соціалізму залишилася тільки назва.

Демагогія. І от в ту хвилю революціонізації юрби та заливання хамством соціалістичних основ руху, провідники соціалізму поділилися на два табори. Одні намагалися освідомити юрбу, організувати її, повести за собою по тих шляхах, які дійсно намічалися соціалізмом, а другі, навпаки, аби привабити до себе симпатії юрби й за її допомогою перевести свою вузько-партійну політику, потурали їй, прикриваючись нею, як народом, самі в той же час знаючи, що темна юрба ніколи не була народом, а її примхи не були тотожними інтересам народу.

Народ є сума тих одиниць, які зв'язані між собою певними життєвими потребами та спільною організацією й дисципліною для задоволення тих потреб. Де немає певної економічної та правової організації й дисципліни, послуху громадській волі, там немає народу, а є лиш юрба випадково-зібраних людей.

Народ — це сума організацій. Випадкове ж зібрання осіб, незв'язаних жадними законами, жадною спільною волею й дисципліною — є лише юрба.

Воля народу — це виявлення волі осіб через певну тривку організацію. Виявлення ж волі випадково зібраних осіб є лише галасом юрби.

Хто ж голос юрби називає голосом народу, той навмисно зловживає підтасовкою дійсности.

В цім напрямі особливо визначилась партія московських большевиків (комуністів). Вони, аби захопити юрбу в свої руки, цілком стали на ґрунт потурання неорганізованим масам, волю яких неправдиво ототожнили з волею організованого народу. Випадкові зібрання, навіть уличних карманщиків, конокрадів, зломщиків, розбішак, що повтікали з тюрем, большевики часом оповіщали голосом народу. При таких умовах швидко загублено було можливість впливу людської свідомости, розуму, досвіду, культурности на темні маси.

Неорганізована юрба, нестримана нічим у проявах свого егоїзму й атавізму, залила громадське життя безпринципністю, свавільством та розбещеністю. Скориставшись тим, большевики розігнали дійсних прихильників соціалізму й захопили владу в свої руки. Однак швидко вони самі без соціалістів опинились в скрутному стані. Серед несвідомих мас большевики залишилися нечисленною й безсилою кількістю, яка, не маючи змоги впливати на мораль юрби й виховувати її, а бажаючи все-таки скористуватися нею в своїх цілях, вабила її до себе, до виконання певної політичної

програми, не усвідомленням, а демагогією та потуранням її хамству.

Тим скористувалася всяка наволоч. Злодії, конокради, грабіжники, насильники жінок і дітей, убивці і т. п. полізли в революційний рух, називаючи себе жертвами старого режиму.

Большевики не робили різниці між дійсно покривдженими й тими, хто одбуває кару по заслусі. Для них увязнені старим режимом і покривдені й ті, що самі інших кривдили, були „всі рівні“. Через те всі, хто був покараний раніш за антиморальні, протигромадські, атому й протисоціалістичні вчинки, всі „уголовні“ злочинці під час революції підняли голову й виступили в ролі борців з старим режимом за понесені від нього (хоч і цілком заслужені) кари. І провідники соціалістичної революції, большевики, не тільки не відріжнили їх від справжніх борців за волю, не тільки не сказали їм „геть“, а навіть свідомо прилучили їх до себе, як революційну силу. Вся ж їх революційність походила лише з невдоволення на те, що за грабунки, злодіяства, насильства, убивства і т. ин. при старому режимі існувала кара, якої вони не хотіли відбувати. В новому режимі вони такої кари не хотіли бачити. Вони доби-валися, щоб новий режим дав їм волю красти, грабити й убивати людей.

Коли такий елемент прилучився до боротьби за соціалізм і в загальній юрбі здобув право законодавства, тоб-то: здобув можливість не тільки виявляти, а й диктувати комусь свою волю, то не дивно, що при масовій несвідомості селянства й робітництва він опинився на чільних

місцях революції й надав їй того кольору, який характеризується тим, що під соціалістичними назвами й декретами нарковів розвинулося буйне хамство, яке геть зрадило й стоптало соціалістичний рух.

Голота. Московські більшовики цілком за-були характеристику ролі люмпен-пролетаріату в революції, зроблену основоположником комунізму Фр. Енгельсом, іменем якого більшовики так люблять вимахувати перед юрбою для прикриття своєї політики. А Енгельс сказав дословно от що: „пролетарська голота, ця збірнина упавших елементів усіх клас, що рostaборюються по великих містах, це найгірший з усіх союзників. Ця голота є абсолютно продажна і абсолютно нахабна. Коли французькі робітники при кожній революції писали „Смерть злочинцям“ і де-яких навіть розстрілювали, то це діялось не з одушевління до власности, а тільки в слушнім розумінню того, що перше всього треба спекатися цієї банди. Кожний провідник робітників, що вживає цю голоту за свою гвардію, або на неї спірається, стає вже через те саме зрадником руху.

Перед селянською війною плебейська опозиція виступила в політичних боротьбах не як партія, а тільки як галасливий, скорий до грабунків і продажний за скільки бочок вина хвіст міщанської опозиції“. (Фр. Енгельс, Німецька селянська війна, Вид. „Знаття то Сила“ р. 1920 ст. 24.)

Тому не дивно, що московські більшовики, маючи за союзника люмпен-пролетарську го-

лоту, зрадили дійсному робітничому рухові й утворили замість нього хамське свавільство.

Ми не будемо звертати увагу на дрібне загальне хамство, по якому лайка, неввічливість, галасливе перебивання промов інших, розвалювання в кріслах, влаження з брудними чобітьми в чужу хату, неохайність, замурзаність, обдертість і т. и. вважалися законними ознаками демократизму й соціалізму.

Переоцінка селянсько-робітничих здібностей.

Ми спинимося на значніших проявах хамства. Воно почалося з того часу, як основою революційного світогляду взято було не наукові підвалини соціалізму, не досвід культури, не світогляд соціалістичної інтелігенції, а своєрідний московський „бланкізм“, озброєний методами царського абсолютизму і спертий на стихійні бажання темної та напівтемної пролетарської маси. Коли всі бажання й погляди навіть неосвіченого московського та українського робітництва й селянства з тактичних мотивів взято було за закон громадського руху, то не дивно, що рух той пішов культурно не вгору, а вниз.

Правда, що робітники й селяне, як найбільш і найбільш скривджений елемент, справді найбільше потребували зміни ладу, потребували найбільшої уваги до себе, до свого життя. Але це не означало, що вони найкраще знають, який лад для них найкращий і як його запровадити. Хворий, звичайно, найдужче відчуває свою хворість, найдужче бажає видужати, але це не означає що він знає, якими ліками і як можна вигоїтися.

Соціалізм вимагає, аби кожного покривдженого визволити зіпд кривди, але це не означає, що кожного, хто був покривджений, неодмінно треба зробити керовником нового життя. З того, що темні селяне й робітники найбільше терплять від капіталізму, не виходить, що за нового ладу кожен з них повинен правити життям, як йому в голову спаде.

Коли людина терпить, то її треба звільнити від терпіння й дати змогу одпочити. Однак не можна за терпіння садовити всякого в законодавці, бо для законодавства треба не терпіння, а знання й уміння. Розуміється, несправедливо, що темні селяне й робітники несуть на собі найбільші тягарі життя, але це не означає, що для справедливості треба життя зробити тільки таким, як його уявляють собі навіть темні селяне й робітники. Перше всього, селяне й робітники, серед яких багато темних і неосвічених, навіть при добрій волі й бажанні не знають, які форми життя найкращі, а друге: коли вони у всьому мірою мають лише свій смак, вузько-особистий інтерес, егоїзм, то це виразно перешкаджає вишуканню добрих форм громадського (соціалістичного) життя. Треба пам'ятати, що як серед інтелігентів, так і серед робітництва є всякі люде. Як не можна всякого інтелігента вважати за порядну й розумну людину, таксамо не треба всякого робітника робити законодавцем праці. Особливо памятаючи, що багато робітників і селян не мають до того ані знання, ані хисту просто тому, що їх не вчили.

Валячи насильства капіталізму й свавільства освічених хижаків, не треба безглуздо

кидатися в обоготворіння мужика й робітника; не треба приписувати їм того, чого вони не мають, бо всякий чоловік є чоловік. Як серед інтелігентних капіталістів є звірі, так і серед селян та робітників їх не бракує, а тим більше не бракує людей неосвічених, нездатних до громадської праці. Із бувших поневолених, як і зо всяких инчих, треба робити законодавцями лише тих, хто має для того певні здібности й знає життя, а не всіх гуртом. Коли ж пролетаря роблять законодавцем тільки за те, що він пролетарій, хоч він до того зовсім нездатний, то цим самим псують громадську справу, псують справу визволення людства. Коли бажання й міркування пролетаря взято було за закон російської й української революції через те тільки, що пролетаріят, як найбільшній, найдужче потрібував зміни ладу, то революція зійшла на манівці. Пролетарські та люмпен-пролетарські (босяцькі) маси, ставши законодавцями, замінили волю трудового народу (робочої класи) волею самого пролетаріату, а пролетаріят — комуністичною партією. Тим самим рух трудового народу звівся до вузько-егоїстичного руху невеликої купки випадкових людей.

Хамстві мас і В процесі революції хамство виявилось з двох боків. З одного боку темний неорганізований елемент пролетаріату, за ради власних інтересів запобігаючи ласки комуністів, дбаючи лише про себе, зрікся й одсунув на бік інтереси більшості людства та всієї робочої класи (трудового селянства, трудової інтелігенції й робітництва), а з другого — боль-

шевицькі провідники, за ради захоплення влади, аби купити собі свавільство над народом, розбестили темну юрбу потуранням її егоїстичним інстинктам. Хами від соціалізму, ради своїх хамських інтересів, демагогічно визнавали примхи юрби та випадкових зборищ за волю народу, а організовану думку трудового селянства, трудової інтелігенції завзято поборювали, оповістивши все, що тільки стримувало свавільства насильників і прагло справжнього соціалізму, контр-революцією. З тих причин сталося так, що певна частина революційної маси вважала народними інтересами не те, що справді було інтересом трудового народу, а те, що їй особисто в ту хвилину було бажаним. Роботою для народнього добра вважали не шукання правди, працю й боротьбу во ім'я міцних довготривалих підвалин добробуту трудящих, а задоволення хвилевих сьгоднішніх егоїстичних бажань юрби.

Коли юрба громила панські маєтки й розкрадала, що попало, для задоволення егоїстичних намірів кожного окремого учасника юрби, хами від соціалізму називали це роботою для народнього добра; свідомих же робітників та селян, які всовіщали юрбу зберегти народне добро для спільного, розумного, громадського користування — називали контр-революціонерами й оборонцями буржуазії.

Розуміється, що ті члени сільського ревкому, які грабили панські будинки без постанови на це громади, робили це не з волі народу, і не для його добра, і не во ім'я соціалізму, а лише із своєї хамської натури, лише

для її задоволення. І всякий соціяліст мусів би це заплямувати, як підлий злочин проти народу. Але большевики, запобігаючи ласки юрби, потураючи її хамству, натягли на оті індивідуальні грабіжницькі, антисоціялістичні вчинки покривало соціялістичности.

Одначе, хамським способом, на хамських засадах не можна збудувати соціялізму.

Тепер це особливо видко, коли виявилось, що від погромів поміщицьких господарств найбільше виграли дуки, які найбільше грабували чужі маєтки і все нахапане з господарського знаряддя припасували до своїх господарств, а біднота, не маючи до чого все те припасувати, мусила десь його або викинути, або знищити, або віддати сусідам-дукам, — і як була без нічого, так і залишилася з голими руками.

Де хамство, там нема соціялізму.

Світогляд юрби. Соціялізм будується не потуранням егоїзмові юрби, випадковому зборищу людей, задоволенням бажань окремої особи, села, закутку і т. н., а працею, організацією, вихованням, боротьбою та великими жертвами, як окремих осіб, так і цілого громадянства. Большевицькі провідники соціялізму не захотіли з цим рахуватися і не спромоглися піднятися над юрбою та потягти її за собою. Навпаки — вони занадто самі впали до неї, пішли услід за нею. Вони дали волю світоглядіві напівосвіченої, а то й зовсім темної робочої маси, а вимоги соціялістичної науки одкинули.

При такому становищі не дивно, що революційна юрба не могла собі уявити ідеалу людської рівності иначе, як тільки так, щоб всі люде нічим не відріжнялися від темних робітників. Юрба бідкалася не про те, щоб підняти робітників на один рівень з культурнішими особами людства, а про те, щоб ніхто не піднявся понад її неосвіченістю. Вона змагала-ся не до того, щоб самій прирівнятися до людей, вищих культурою, а до того, щоб культурних людей пригнути до себе: „позбивати головки квіткам, які вистромились над травкою“ — кажучи словами большевицьких агітаторів.

Для рівності в соціяльнім житті юрба не допомагала бідному — немаючому здобути мастки і стати маючим, а навпаки: маючого робила немаючим. Вона не одягала голого, а роздягала одягненого і т. д.

Коли темний пролетаріят із несвідомих заздрощів лютився на професорів, артистів, учителів за білі руки, то це ще сяк-так можна було зрозуміти. Але потурання цим лютошам з боку большевицьких провідників нічим не можна пояснити, опріч хамської демагогії. Вони не тільки не розтлумачували темному робітництву й селянству необхідности культури та поділу праці, не тільки не заохочували їх самих культурно дійти до того, щоб жити не лише з фізичної праці, а й з розумової, а самі поперед них демагогично гукали на всіх представників культурної праці: „геть буржуїв проклятих“.

Від того в буржуях опинилися навіть наукові провідники соціялізму. А темне робітництво, підтримане в своїй несвідомій злості з

боку хамів від соціалізму, гукало: „геть університети, геть науку, бо то буржуазна вигадка!“

Професорів, учителів розстрілювали сотнями тільки за те, що вони були людьми не фізичної праці, а тому — „прихвостні буржуазії“. Професори й учителі мушили кидати свою професійну працю й переходити в лави фізично працюючого пролетаріату. Від того культура не розвивалася, а спадала. Большевицький режим, який прикривався соціалізмом, замість того, щоб виховувати неосвічених людей на культурних, змусив культурних людей перейти на становище неосвічених. Большевицький світогляд вирівняв людей по лінії не вищої культури, до чого стремить соціалізм, а по лінії неосвіченої юрби і хамства.

З тих причин витворилися такі дикі погляди на рівність, при яких Шевченко й Стецько з Гончарівки трактуються, як рівні один одному.

Хамська рівність. Соціалізм, висуваючи повагу до громади, разом з тим домагається найповнішої пошани до індивідуальних особистостей людини, до її таланту, здібностей і т. п. Шануючи громаду, він шанує й кожного її члена, допомагає розвиткові його особливостей і цінить його по особливостях та заслугах і т. и. Хамство ж, творячи громаду, хоче нею нівелювати все людство, втопити в юрбі індивідуальність, щоб своє особисте неучтво заховати в гуртовій темноті. Воно прирівнює геніїв до дурнів і трактує їх, як рівноцінні одиниці людства. Рівність соціалістичну, тоб-то: необхідність утворення в соціалістичному житті рівних прав і умов для існування й

розвитку всіх індивідуумів, при яких Стецько мав би однакові об'єктивні зовнішні обставини для розвитку своїх здібностей до такої міри, як вони розвинулись у Шевченка; таку рівність, рівність прав і умов для існування, хами замінили рівністю самих людей, забувши про те, що людські індивідууми від природи вже не є рівні: одні більш талановиті, другі — менше. Соціяльна рівність має на оці створити людям такі рівні умови, в яких би менш талановитий міг працюючи над собою удосконалити себе так, щоб дорівнювався більш талановитому. Хами розтлумачили рівність так, що всі люде повинні нічим не відрізнятися від них, хамів, а хто розумніший за них, чесніший, більш освічений — той „буржуй“.

Соціялістична рівність полягає не в тім, щоб Шевченко й Стецько отримували від соціялістичного уряду рівні пайки, а щоб Шевченко й Стецько мали рівні умови виявляти й удосконалювати свої здібности, щоб ніщо зовні не перешкоджувало Стецькові удосконалюватися до Шевченка, щоб кожен з них мав рівні можливости задовольнити свої потреби по мірі власного їх усвідомлення та власної праці. Обділювання ж Шевченка й Стецька рівним пайком зовсім не рівняє їх, а обмежує Шевченка.

Рівність повинна виявлятися не в рівності фунтів, аршин, штук і т. п., а в рівності відсотку задоволення існуючих у людей потреб. Коли в Стецька є потреба тільки їсти й спати, а у Шевченка, oprіч того, читати, писати, малювати, співати, учитись, мислити й т. и., то глупо було б і Стецькові й Шевченкові уділяти однакову

міру річей для задоволення їхніх потреб, бо коли мірою рівності взяти потреби Стецька й дати обом тільки їжу й спання, то Шевченко буде скривджений і поневолений, а коли взяти мірою Шевченка, то книжки, ноти, фарби й т. и. будуть зайвими для Стецька. Окрім того, Стецькові, скажемо, треба три фунти хліба на день, а Шевченкові, можливо, лише півтора. Коли б обом дати рівно по два, то один буде голодним, а в другого решта залишиться дурно. Тому рівність у задоволенню людських потреб мусить існувати не в рівності міри, а в рівності відсотку задоволення потреб. Коли Стецькові треба три фунти хліба на день, а Шевченкові півтора, то обом належить видати рівний відсоток їхньої потреби; коли можна 100%, то першому 3, а другому півтора; коли лише — 50%, то першому — півтора а другому — три четвертини і т. д.

Коли є 10, 20 Шевченків, то засоби писання, читання, малювання й т. и. розподілювати між ними також у відсотковому відношенню, відповідно того, хто з них скільки потребує. Але глупо для рівності відібрати книжки в Шевченка й віддати їх неграмотному Стецькові, аби тільки в обох була рівна кількість; злочинно відбирати піаніно в музики й віддавати сільському дядькові, щоб його Параска мала на чім у свято барабанить.

Рівність не в тому, щоб швець і мистець отримували рівну платню на день, рівний пайок, рівні річі для задоволення потреб, а в тім, щоб швець і мистець мали рівні умови для задоволення потреб; в тім, щоб швець і мистець мали

рівні права й можливости розвивати й виявляти свої здібности та, відповідно їх, користуватися нарівні з другими (у відсотковому значінню) тим, що дає життя; рівність полягає в тім, щоб ніщо, окрім природніх здібностей чи нездібностей, не заважало мистцеві підніматися на найвищі верховини культури, а шевцеві виховуватись на мистця й разом з ним досягати тих самих верховин.

Коли ж людей рівняти пайком, то швець ніколи не стане мистцем, а мистець не тільки не досягне верховини культури, а впаде на один рівень з шевцем.

Соціалістичний ідеал рівности стоїть не внизу, на сьогоднішньому культурному стані юрби, а вгорі, в перспективі безмежного поступу. Він вимагає підніматися до нього, йти вперед, а не спускатися до низу. Тому соціаліст ніколи не може рівнятися на юрбу, а завше повинен підтягати її до себе, йти вперед неї, вести її за собою, боротися з її тупістю й глупою.

**Соціалістичний
колективізм.**

Соціалізм стремить до об'єднання людських індивідуумів у колективи во ім'я спільних інтересів тих індивідуумів. Єднаючи людей в громади, соціалізм не обмежує їхньої індивідуальности, а, гуртуючи їх коло спільних справ і звязуючи їх в тих справах певними нормами, дає простір кожній індивідуальності поза межами загально визнаних обов'язків, в установленню яких беруть участь рівну всі індивідууми, робити все відповідно волі й здібності кожного індивідуума, аби лише та воля не шкодила громадським інтересам більшости людства.

Соціалістичний колектив має на меті об'єднанням своїх членів створити корисну для їх усіх силу, яка б їх підтримувала й допомагала їм підніматися вище, але не обмежувала й не пригнічувала їх.

Соціалістичні колективи, звязуючи людей по охоті в спільних справах певним мінімумом спільного ділання, дають їм повну волю у всьому тому, чим вони відрізняються один від другого. Мистецькі, наприклад, товариства не забороняють своїм членам вибрати теми й способи їх опрацювання по волі членів, виробничі — не забороняють виробляти своїм членам щось поза товариством, коли ті члени виконали свої мінімуми щодо товариства й т. п.

Соціалістичні колективи звязують людей тільки в тому, що є у них у всіх спільне, рівне, однакове; у всьому ж, що не вкладається в межі однаковості й спільності, дають повну волю.

Систему соціалістичних колективів треба уявляти собі так: є, скажемо, сто малярів; всі вони об'єднуються в малярський колектив, а 30 серед них мають такі здібности (кращі або гірші), яких решта не має; тому ті 30 мають право об'єднуватися для спільних студій в окрему групу, аби задовольнити тільки ті особливості, які є в тих 30, а немає в інших. Серед 30-ти може бути 16, які відрізняються від інших 14; їм є рація закласти свою групу. А серед 16-ти є 3—5 осіб, які мають здібности цілком індивідуальні. Таким чином виходить, що сто чоловік можуть бути звязані трьома колективами, збудованими концентрично, і все

таки залишаться 3—5 одиниць, які в деяких справах мусять бути цілком індивідуальними.

Перший колектив об'єднає сили всіх ста чоловік, але тільки в спільних їм усім бажаннях і посильних для них справах; другий об'єднає тільки 30 в тих справах, які вже решті не є потрібні, незручні або непосильні; третій об'єднає 16, знов таки тільки в тих справах, які не бажані, не потрібні, не посильні инчим 14 із тридцяти, і нарешті, поверх всього цього, у 3—5 осіб залишаться ще такі здібности, потреби й сили, які в кожного з них цілком індивідуальні, до инчих не подібні, а тому спілкуватися їм у цих здібностях, потребах і силах немає з ким. Вони мусять залишатися в цих особливостях самотніми, мусять самі по своїй волі й міркуванню їх виявляти. Ні перший колектив із ста, ні другий з 30, ні третій з 16 не мають права керувати особливостями тих 3—5 осіб, бо вони самі тих особливостей не мають. Особливости 3—5 є тільки індивідуальні.

Ці 3—5 осіб мусять підлягати колективові із ста, тільки в тих справах, в яких вони мають спільність і рівність зо всіма ста малярами; колективові 30-ти тільки в тих справах, в яких вони спільні й рівні з 30; колективові 16 — в справах спільних з ними, але в тих справах, в яких вони не спільні ні з 100, ні з 30, ні з 16, в яких вони одміняються чи висшістю, чи низшістю, здібністю чи нездібністю від инчих, — в тих справах вони цілком індивідуальні. Тут їм повна воля. Розуміється постільки, поскільки вони не шкодять громаді.

Система соціалістичного визвольного колективізму не зв'язує нікого в тому, чим він не спільний, не рівний, не однаковий з другими, а, зв'язуючи в спільному й рівному й об'єднуючи всіх, має на меті не обмежувати, а скріпляти те, що спільне, не перешкаджаючи й не зачіпаючи того, що не спільне, раз воно тільки не шкодить инчим.

Хамський колективізм. Зовсім навпаки зрозуміли колективізм хами. Вони поставили метою колективу не допускати, щоб люде з більшими здібностями, ніж юрба, піднімалися над нею.

Хамство поставило ідеалом колективу обмеження творчих одиниць, що піднімаються над загальним рівнем, та пригнічення їх до рівня юрби. Воно поставило обов'язком колективу „збивати головки квіткам, що виштовпуються над травою“, не розуміючи, що без квіток не може бути трави. Не тільки високі вчені та професори, а навіть сільські вчителі та волосні писарі й писарчуки трактувалися цими колективами за буржуїв лише через те, що жили не з фізичної, а з інтелігентної або півінтелігентної праці. Хамські колективи підносили своїм ідеалом тільки фізичну працю, а всяку інтелектуальну творчість зачисляли до буржуазних вигадок. Натурально, що цим касувалися всякі підстави культурного поступу й давався простір росповсюдженню хамства.

Коли письменник і артист не мають змоги вільно працювати по своєму фахові (бо зачисляються за те в буржуї й ставляться „к стенке“); коли вони своїм талантом не мають змоги

викрити, осміяти, зганьбити, заплямувати людські помилки, глупоту, підлоту й злочинства; коли творчий розмах чистого мистецтва й науки не вільні дати од коша людській глупоті й егоїзмові — то над усім розсідається хам.

Хамський колектив не може терпіти серед себе людей високої культури. Відчуваючи завше їхню культурну висшість, хами силою своєї більшості примушують культурних людей чинити їхню хамську волю: „от, мовляв, знай: не задавайся! Хоч ти й культурніший, але ми дужчі й зробимо своє“.

Коли хам помічає, що людська думка загрожує його пануванню, він силою одмежовує від свого колективу людяний елемент і силою змушує його коритися собі. Так большевізм зробив з усіма тими, хто не погоджувався на його політику: трудовою інтелігенцією, трудовим селянством і робітниками.

Соціалізм під робочою клясою розуміє всіх, хто живе з праці: робітників, селян, трудову інтелігенцію. Хам, який розсівся в російській та українській революції, коли побачив, що інтелігенція не хоче йому потурати, спершу викинув з робочої кляси інтелігенцію, а потім і трудове селянство, яке інтуїтивно відмежувалося від хамських заходів. Хам залишив в робочій клясі тільки певні елементи пролетаріату. Коли ж і серед пролетаріату виявилися чесні й свідомі люде, які почали давати хамству од коша, то він і їх викинув з свого колективу, запершись у рямцях комуністичної партії.

І комуністична партія в Росії та на Україні перетворилася в пристановище хамства.

Соціалістична партія складається з людей однакового світогляду з метою спільної праці для добра народу, для заведення того ладу, який їм вважається найкращим. Хами ж гуртуються лише для того, щоб спільними силами захоплювати непалежне їм добро для власного вжитку. Для хамів партія—не спілка працівників і борців за народню справу, а дійна корова, яка повинна давати лише молоко; для них партія це банда змовців для легкого ограбування народньої скарбниці. Соціалістична партія, коли змагається за владу, то лише з тією метою, щоб за її допомогою зробити потрібні зміни життя в інтересах народнього добра. Влада, як ціль, соціаліста не цікавить: вона йому потрібна лише, як тимчасовий засіб. Хам же стремить до влади во ім'я самої влади, во ім'я особистих вигод, які дає влада, во ім'я використання її для власної поживи.

Теза, „що кожна партія мусить стреміти до влади“, возведена хамами в закон самого існування партії. Коли, мовляв, до влади не стреміти, то партії не треба. Партія у них існує лише для того, щоб стреміти до влади. Таке хамське тлумачення потреби партії й її стремління до влади особливо популярне серед усіх неосвічених мас. Воно ж стало основою діяльності большевиків. Під впливом большевицьких агітаторів юрба полізла в комуністичну партію виключно для того, щоб здобути владу для вільного виявлення свого хамства. Злодії, вонокради, убивці полізли в комуністи не для того, щоб переводити комунізм, а для того, щоб, здобувши владу, красти, убивати й грабити

безборонно. І комуністи від них не відвернулися. Не піднялися над юрбою, а потурали їй... бо самі бачили, що без примусу народ їм, хамам від комунізму, влади не дасть. Для переведення ж хамського примусу над народом комуністам потрібні були такі „товариші“, які б не мали нічого спільного з почуттям етики, напр.: конокради, зломщики, убивці й т. и., і комуністи пустили їх в свою партію, щоб разом з ними їхніми руками здобувати собі владу...

З того сталося, що всяка наволоч полізла у компартію, все хамство сунуло до влади. Чередник пішов у голови сільського ревкому не тому, що він був здатний для того, а тому, що мав найбільше нахабства виявляти своє хамство. Він пішов не для того, щоб запровадити кращий, соціялістичний лад, бо він про той лад жадного поняття не мав, а лише для того, щоб, мовляв циган, украсти сто карбованців і втікти. Хам поліз в „совети“ не для роботи, а лише за поживою, за хабарями, для скарбокрадства.

Коли чесний соціялістичний елемент запротестував проти того хамства, той елемент було вигнано з громадського життя. Хами ж злочинні переплуталися з хамами несвідомими й плазували перед хамами від соціалізму. І вкупі з ними, підпираючи один одного во ім'я хамської спільности, тримали владу в своїх руках, і влада та, натурально, просякла наскрізь хамством. А хамство, не тільки соціалізму, а найменшого демократизму створити не може, бо кожний демократичний принцип направлений проти хамства.

Через те ми й бачимо, що партія, яка на хамстві збудувала свою владу, хоч як голосно кричала й кричить про соціалізм, про комунізм і т. п., а в дійсності нічого, окрім всесвітнього хамства, створити не спромоглася, і закінчує своє існування хамським плазуванням перед європейським капіталізмом, вимолюючи собі від нього допомогу. Хам, який вчора в гордій позі переможця гукав на весь капіталістичний світ — „акули й кровопивці“, звивається тепер перед тими акулами й кровопивцями вужем, плазує перед ними й скавулить слинявим ротом про „приятельську поміч європейського капіталізму, яку він радо прийме за всяку ціну“, аби тільки влади не позбутися. Хам продає за владу все: своє ім'я, ім'я друзів, свої ідеї, ті ідеї, якими він користувався для здобуття популярності в народі, ідеї народнього добра й саме добро народу і весь народ, аби лише йому, хамові, добре жилося.

Розуміється, що хамство існувало не тільки серед комуністичної партії. Революція впхнула хамів у всі партії. Але хам по своїй вдачі може довго затриматися тільки там, де йому потурають; там, де з найменшим зусиллям він може задовольняти свій егоїзм. І за кілька років большевицької влади, хамство, що не хотіло працювати й боротися за добро свого народу, а дбало лише про власні вигоди, зо всіх партій перебралося до большевиків. І не тільки через те, що вони держать владу в руках, а й через те, що вся большевицька ідеологія й психологія потурає хамству. Тому й не диво, що большевицька партія стала зборищем і притул-

ком для хамів зо всіх партій. Там зібралися не тільки ті, що покинули соціялістичні партії, як виявилось, що вони хамству не потурають, а й ті, що завше йшли в перших лавах самодержавства й свавільства.

Воля та соціалістично-правовий лад.

Воля індивіду- Соціалізм змагається до за-
умів та громад. безпечення громадянству полі-
тичної й економічної волі;
він має на оці такий лад, в якому б кожна
людина почувала себе рівною з другими, ні від
кого незалежною, вільною, як політично, так і
економічно. Одне це не означає, що кожна
людина матиме право робити так, як їй у голову
спадє. Живучи в громаді, кожна людина по-
винна рахуватися з думками й потребами інших
громадян. Бажаючи й досягаючи собі добра,
вона повинна не робити шкоди другим. Соція-
лістична воля не означає життя по власному
бажанню; навпаки: соціалістична воля є жит-
тям по бажанню громади. Як громада ухвалить,
так члени її повинні жити. Хто ж не рахується
з волею громади, а робить лише так, як сам
хоче, той сваволець. Свавілья ж в громадсь-
кому житті не може бути, бо громада й має на
меті захистити одну людину від свавілья дру-
гої, слабшу від дужчої, хитрішої, здібнішої і т. п.
Воля полягає в тім, щоб робити не так, як
закортить, а так, як для всієї громади краще, як
уся громада дозволяє; а громада дає однаковий
дозвіл для всіх своїх членів робити все, що їм

бажано, коли воно не шкодить нічям членам громади.

Воля громади — воля більшості. При задоволенні людських бажань часто так трапляється, що задоволення одних шкодить другим. В таких випадках сама громада й вирішує, хто має бути задоволений, а хто покривджений. Вирішення завше робиться по одному принципі: задоволеною мусить бути більшість, а не меншість. Для того ж, щоб була задоволеною більшість, меншість повинна скоритися ухвалам більшості, а коли цього не робить, то змушується до того силою або викидається з громади. Через те і в соціалістичній республіці повинні бути органи громадського примусу над меншістю, окремими одиницями; ті органи, які, захищаючи громадську більшість, не допускали б меншості до насильства над більшістю, або її окремими членами, не допускали б свавільства одиниць, робленого во ім'я задоволення особистих бажань способом шкідливим для других осіб або й усеї громади.

Тим то „встановлення соціальної республіки, республіки всенародньої праці, держави працюючих, зовсім не означає скасування всяких законів, судів, кар, може часом і не досить справедливих, та інших сучасних установ примусу, які потрібуються для життя через недосконалення людської природи при всякому правовому порядку“.

В соціалістичній республіці кожен громадянин має право на волю, але для того, щоб кожному громадянину другий його права свавільно не одняв, сама республіка повинна

доглядати й захищати права всіх своїх громадян. Захист права — робить її державою правовою.

„До того часу, поки буде існувати природня неудосконаленість людських індивідуумів, доти вони будуть порушувати нормальне життя громадянства, а тому громадянство муситиме реагувати так чи інакше на вчинки своїх окремих членів або й груп, щоб держати їх в порядку. Хоча думка більшості не завжди є правдивою, але инчого способу немає, щоб створити в громадянстві міцну підставу закону; а без закону немислиме само існування громади, бо тоді кожен піде в свій бік і дужчий боротиме слабшого, хитріший довірливішого, через що несправедливості зроблено буде більше, ніж при тім, коли меншість планомірно муситиме підлягати більшості. Отже хоча й при соціалістичному ладові, більшість не завжди правдиво реагуватиме на вчинки й жадання меншості, а все ж таки при пануванні більшості, справедливість та інтереси народу й кожного громадянина забезпечені будуть більше, ніж при пануванні меншості. Для того ж, щоб меншість на свавільничала, повинні і в соціалістичній республіці бути певні закони, суди й кари, які би примусом змушували кожного громадянина виконувати волю всього громадянства й шанувати права кожного окремого громадянина на волю.

V.

Право на конфіскацію громадських засобів виробництва.

Поворот укра- деного.

Для того, щоб скасувати визискування, необхідно всі засоби громадського виробництва, тобто виробництва для громадянства, а не для себе самого, передати в громадські руки. „Які б не були громадські засоби виробництва, але раз вони громадські, тобто: коли ними виробляються річі для громадянства, то вони повинні належати громадянству, а не приватним особам, в який би спосіб вони до тих осіб не попали.

Прудон сказав: „власність є крадіжка“. Краще було б сказати: „крадене“, яке мусить бути повернено господареві без жадних розмов, як тільки він розпізнає належне йому добро, бо таке азбучне розуміння про справедливість існує по законах всього світу, навіть в архіконсервативних державах.

Візьмемо такий приклад: у селянина вкрали коня. Роздобувши відповідне посвідчення від влади з описом коневих прикмет, рушає сердечний шукати по світу вкрадене. Тимчасом спритний конокрад, знюхавшись з цілою бандою всяких переховувачів та підсобників, жене коня десь далеко на ярмарок і збуває його там

довірливому, цілком може чесному покупцеві, селянинові чи кому инчому. Злодій продавець і чесний покупець ідуть в поліцію, до контори, засвідчують продаж, злодій передає покупцеві коня, потрібне посвідчення (розуміється сфальшоване), одбірає гроші, — і тільки й бачили його. Чесний покупець перепродує коня другому, той третьому і т. д. Тимчасом надходить господарь коня й упізнає його може вже в десятих чи двадцятих руках. Він подає посвідчення про кражу з описом прикмет украденого коня і за допомогою влади одбірає його назад без жадного викупу, а чесний покупець залишається ні в сих, ні в тих. І дуже радий, коли його не зарахують до злодіїв і не посадять до холодної. Про повернення йому грошей нема й мови: не купуй краденого! — Не знав? Треба бути обережним.

Так само треба зробити і з украденим громадським добром, громадською власністю, зо всіма громадськими засобами виробництва. Їх треба негайно одібрати, в чїїх би руках вони не були, раз тільки народ упізнає їх, як свої, колись давно вкрадені в нього.

Господарь коня радіє, що знайшов його, а покупець, що нагрівся на купівлі, плачеться. Одне те він знає, що ні по сумлінню, ні по закону не має права вимагати нагороди за коня від справжнього господаря. Знає й мовчить. А проте не буває випадку, щоб господарь, на радощах, не закотив поли, не розв'язав свого заялозенного гаманця тай не сунув у руку засмученому покупцеві хоч чого небудь. І тільки хиба коли дуже бідний господарь або дуже

не довіряє покупцеві, то справа кінчається лише на тім, що щасливий і нещасливий, один з радощів, а другий з горя, вип'ють укупі пів ока, а то й око горілки на людях при свідках, і неодмінно — такий уже звичай — за рахунок щасливого господаря, що знайшов свою пропажу.

Але в цих випадках, як би не закінчилась драма (пів оком чи досить значною сумою), ні обом противникам, ні стороннім свідкам і в голову не спадає рахувати великодушність щасливого господаря за обов'язковий викуп впізнаного коня або відплату потерпілому.

Інча справа, коли чесний покупець тільки що підкував коня, або замість схудлої шкапи повертає вже господареві одгодованого коня, тоб-то: коли працею покупця зроблено яке небудь поліпшення краденого. В таких випадках може виникнути справа віддячення покупцеві за зроблені на поліпшення страти.

Поворот укра- деного грома- дянству.

На підставах вищезазначеного, як з погляду громадської справедливості, так і юридичної та економічної, одібрання громадських засобів виробництва, або як кажуть часом — „експропріяція експропріаторів“ повинна бути переведена, безперечно, в формі конфіскації, тоб-то: без жадного викупу.

Перше, ніж говорити про „вищу справедливість“ та „великодушність“ до експлоататорів і дармоїдів, про співчуття до їхнього критичного становища, треба наперед одверто визнати, як безсуперечну істину (пригадайте краденого коня), абсолютне право громадянства на своє

власне добро та безумовну необхідність скасувати історичну несправедливість відносно обездоленої маси працюючої більшості, робітничої класи.

А коли мова зайде про простий вибір між віковою несправедливістю до більшості й буцімто несправедливістю до меншості, то всі наперед знають, що основний принцип демократії неодмінно вирішить справу на користь більшості. От тоді-то привілейовані класи землевласників та капіталістів несподівано роблять дугу на 120° і нападають на демократію з другого боку: вони, як анархісти, але з інших причин і мотивів, домагаються негайного заведення абсолютної, ідеальної справедливості, нарікаючи небезпідставно на те, що демократичне рішення по більшості голосів занадто грубе, утилітарне й вузько-практичне, бо правда, мовляв, не завше на боці більшості; треба, мовляв, заводити або ідеальну справедливість або залишити все по старому.

Коли взяти за аналогію приклад з краденим конем і мати собі його в думці, то він допомагає нам правдиво юридично вирішити справу експропріації громадських засобів виробництва. Коли народ впізнає в капіталістів свою власність і почне її одбірати, справа не обійдеться без трагічних сутичок. Землевласники й капіталісти опиняться при „сумному інтересі“, але все, на що вони мають право рахувати, це на „жалісність“ та „вищу справедливість“ щасливого громадянства, яке приступить до користування своїм давно вкраденим добром. Тут не може бути й мови ні про обов'язковий викуп, ні

про обов'язкову віддачу потерпілим дармоїдам та їхнім нащадкам, виключаючи ті випадки й ту долю громадської власности, до якої прикладено особисту працю останнього приватного власника.

В сфері громадського господарства, де всі учасники його є необхідними членами-кооператорами або співробітниками, єдиною міркою справедливости повинна бути тільки праця. Милосердя, доброчинність, „любов до ближнього“ або „дальнього“, гуманність і т. п. — все то з'явища не економічного, а політичного характеру, і тому при установленні справедливости в громадському господарстві їх брати на увагу не можна: їхнє місце в громадській політиці, в сфері духовних, розумових і моральних відносин між людьми. Але оці дві сфери: „громадянство“ і „громадське господарство“, політичні й економічні відносини між людьми переплутувати не варто, хоча вони й уявляють собою два боки тієї самої монети“.

Поворот землі громадянству. „Земля, як дар природи і вселюдська спадщина, мається в обмеженій кількості, а тому дає монополістам-землевласникам ренту, яка що далі все збільшується, без жадної з їхнього боку праці. Все це народ бачить, знає і відчуває, а тому гадає, що землю треба визволити з кріпацтва од поміщиків без жадного викупу, як уже визволено людей, що раніш були панськими кріпаками. Був час, коли пани володіли людьми, як тепер землею: продавали, купували, міняли на собак, коней й т. п. Коли ж народ у більшості розпізнав живу душу в

кріпакові, розпізнав, що душі пограбовано поміщицькими прадідами й силою обернуто у власність, то відняв од поміщиків пограбоване народне добро, живих людей, експропріював їх у поміщиків без жадної оплати й повернув громадянству. Отак, як одібрано від поміщиків кріпаків, так само повинно бути одібрано й землю, бо вона так само захоплена від громадянства поміщицькими прадідами силою й є добром громадянства, а не поміщиків. Земля, вселюдське добро, повинна бути одібрана від поміщиків і передана своєму справжньому господареві — народові без жадного викупу. А що справедливо для землі, то так само справедливо й для інших засобів виробництва.“

Чому одібрання землі в поміщиків без викупу є справедливо?

1. Народ, одбіраючи землю від поміщиків, не привласнює собі на неї жадних таких прав, яких би він не давав і попереднім її власникам, тоб-то: він не бере її тільки у свою власність, а в спільну власність з попередніми господарями, коли вони захотять працювати на ній.

2. Часто кажуть, що пани-поміщики й капіталісти не винні тому, що їхні батьки залишили їм маєтки, навчили розкішно жити, а не навчили працювати. І коли, мовляв, од такого поміщика чи капіталіста одібрати те, з чого він живе, то він з родиною з голоду помре, бо не вміє працювати. На це можна відповісти: а) коли дармоїди цілі віки змушували народ гинути з голоду, то зовсім не думали про те, що помірати з голоду або тинятися по світу річ неприємна; б) коли поміщики після визволення

селян промарнували свої викупні свідоцтва по закордонах, то не пропали з голоду, а гарненько навчилися заробляти хліб працею; в) після конфіскації земель і засобів виробництва ціле ще покоління поміщиків і капіталістів залишиться в привілейованому стані, як добре освічена інтелігенція, якої потребуватиме новий лад для всякої технічної праці; г) нове громадянство подбає про те, щоб нездатних до праці примістити в богадільнях або видати їм відповідну пенсію; д) перебування московського й українського поміщицтва після революції на еміграції дало безліч прикладів, як пани-білоручки, не виховані до жадної роботи, опинившись в скрутному становищу, чудово навчалися працювати навіть в цілком чужих і ніколи не гаданих умовах. Отже, працювати завше можна навчитися. А праця дає хліб і інші спромоги до життя.

VI.

Соціалізм та націоналізм.

**Психологія
громадян вели-
ких держав.**

Людська культура найшвидче й наймогутніше розвинулась по великих державах: Рим, Англія, Франція, Німеччина, Америка. Великі держави, підбиваючи під себе багато земель і народів, мали змогу збирати скрізь по підбитих землях всякі здобутки культури, звязувати їх до купи й розвивати далі. Громадяне великих держав по власній волі переймали від завойованих те, що їм подобалося й збільшували свою культуру. Через те культура завойовників по розмірах перейшла культури народів підбитих. Проте в культуру завойовників не увійшли всі цінності культур завойованих, бо завойовники брали собі тільки те, що їм подобалось, а решту одкидали, як непотріб. Тимчасом серед того „непотрібу“ залишилося в окремих народів багато цінних культурних здобутків.

Громадяне великих держав-завойовників, бачивши меншу культурність завойованих народів, звикали думати, що все, що походить з культури великих держав, як з культури більшої, є правдивіше, ніж те, що походить з нижчої культури підбитих народів. Вони звикали

цінити й рахувати за дійсну культуру лише те, що творилося силами їхнього пануючого народу, бо в його руках були найбільші культурні здобутки й засоби, а те, що походило з бажань підбитих народів, рахували за річ мало-важну й для культури непотрібну, без якої можна обійтися, бо вони ж самі без того обходяться.

Громадяне великих держав, перебіраючи по власній волі культурні здобутки інших народів і приєднуючи їх до своєї культури, щиро вірили, що їхня збагачена культура найкраще може задовольнити вселюдство, і вважали, що окремі народи, в своїх власних інтересах, повинні переймать їхню збагачену культуру собі.

Вони вимагали від завойованих народів зречення малої власної культури во ім'я чужої великої, а тимчасом велика культура, культура завойовників не мала в собі всіх тих національних особливостей і цінностей, які підтримували й ущаслилювали життя окремих завойованих народів. Через те завойовані, хоча й перебірали культуру завойовників, але не кидали й своєї, а навіть боролися за її здобутки, за її збереження.

Завойовники ж, не відчували потреби в тих культурних здобутках, які були корисні для завойованих, а були невідомі або не корисні для завойовників, не розуміли цінностей культури народів підбитих, не надавали їм жадної вартости, вважали їх для людської культури непотрібними, а то й шкідливими, а тому визнавали малу культуру поневолених народів безпотрібною й висловлювались проти її збереження та охорони.

Громадяне великих держав ніколи не відчували на собі кривди насильного відобрання якогось національного культурного здобутку або заборони ним користуватися. Вважаючи свою культуру за найкращу через те, що вона найбільша, вони навіть не розуміли, як можна бажати чогось меншого за їхню культуру, чогось такого, без чого вони самі обходяться.

Все, що походило від меншої культури, здавалося їм мало вартим і навіть шкідливим, бо замість при звичаювати людство до ширшої культури затримує його при вузькій. Звички до того, що людським поступом двигав розвиток культури великих держав, вони визнавали корисним лише те, що еднається з культурою великих держав, а все, що тримається окремо від них і намагається розвиватися самостійно, в кращому разі визнавали за зайве, а в гіршому — за шкідливе й вороже людській культурі.

Стремління підбитих народів зберегти свою культуру вони визнавали наслідком відсталості, нерозуміння користи, яку дає велика культура, або сліпим шовінізмом, ненавистю до чужої культури.

Бувши самі національно вільними, вони не бачили й не відчували, якою зброєю для захисту людської волі є національна культура й любов до неї, а тому виступали вороже проти національних культур.

Ідея соціалізму виникла й розвинулась теж у великих державах. Соціаліети — громадяне великих держав не відчували на собі національного гніту, а тому в науці про соціалізм напервах мало звернули уваги на визволення націй

та на роллю національного почуття в боротьбі за визволення.

**Націоналізм за-
войовників —
шовінізм.**

Почуваючи себе добре в своїй культурі великої держави, вони гадали, що й инчим народам в тій культурі повинно бути добре. З другого боку, вони бачили, що в їхньому громадянстві, громадянстві великої держави, національне почуття виявляється тільки як стремління підбити під себе инчі народи, зробити свою націю пануючою.

Англійський націоналізм стремів до приборкання Шотландії, Ірландії, Америки, Франції і т. п. Французький націоналізм стремів проковтнути провансальців, Басків, Жидів і т. и.; російський — намагався ззісти Україну, Польщу, Білорусію, Жидів і всі инчі народи, підбиті Москвою і т. п.

Не дивно, що при таких обставинах соціалісти Англії, Франції, Росії й инчих подібних країн поставилися до націоналізму негативно. Він для них був тільки стремлінням до пригноблення людства. Тимчасом як завданням соціалізму є визволення людства.

Поскільки першими теоретиками соціалізму були Англійці, Французи, Росіяне й т. и., то не дивно, що вони на підставі того, що бачили у громадян своєї національності, опреділили націоналізм, як почуття шкідливе для людства, і розпочали боротьбу з ним.

Через те довгий час націоналізм трактувався соціалістами, як зоологичний пережиток, шовінізм, людоненависть і т. п. Але в міру того, як соціалістичний рух від народів пану-

ючих переходив і до народів поневолених, підбитих і покривджених, соціялісти — громадяне поневолених народів — вияснили, що націоналізм, любов до нації, має не тільки негативні риси, а й позитивні, що негативно він виявляється тільки у переможців, які хочуть тиснути инчих, а в переможених, у тих, що рвуться до визволення, націоналізм якраз скріплює визвольне почуття, помагає захищатися від насильств переможців і, таким чином, є двигавчою поступовою силою.

Націоналізм поневолених — спільник соціялізму. У поневолених народів націоналізм направляє волю людей не на утиски инчих, а на власний захист і визволення, тоб-то: як раз на те, до чого стремить і соціялізм. У поневолених народів націоналізм не тільки не суперечить соціялізмові, а навпаки, допомагає його розвиткові, бо змагається за рівність, братерство й вільність всього людства, в першу чергу завзято добиваючись вільности, рівности й братерства своїй нації серед инчих.

Соціялісти народів-володарів охрестили націоналізм шовінізмом, бо в такій формі він виявляється серед їхніх співгромадян. Але соціялісти з народів поневолених вияснили, що це неправда, бо націоналізм у поневолених народів має визвольну соціялістичну силу. Шовінізм є стремління одної нації проковтнути, поневолити, обмежити другу. А як же може це зробити поневолений з тим, хто його поневолює? Ніяк. Поневолений стремить лише до того, щоб вирватися на волю, забезпечити

собі людяне існування. І до того часу, поки він на волю не вирветься, доки він поневолений, він не може бути шовіністом, бо фізично не в силі пригноблювати других, поки сам пригноблений. Через те пригноблена нація не може бути шовіністичною, доки не вирветься на волю й не опанує кимось инчим.

Шовінізм є в тих націй, які панують над инчими, які ради своїх егоїстичних інтересів визискують инчі нації, тиснуть їх, обмежують, кривдять, виснажують і т. и. Поневолені нації, коли й мають шовіністичні мрії, то не можуть їх ніяк здійснити. Через те фактично вони шовінізму не мають. Пануючі ж, навпаки, хоч і говорять про відсутність у них шовінізму та про прихильність до поневолених і визнання прав усіх народів, але фактично, може навіть не завше свідомо й помітно для самих себе, все таки тиснуть инчих, слабших, підпорядкованих їм, тоб-то: виявляють шовінізм.

Націоналізм поневолених цілком відрізняється від націоналізму пануючих. Націоналізм пануючих стремить до поневолення инчих, і через те є шкідливим для людства й соціалізму; націоналізм же поневолених стремить до визволення людства, урівнення одних народів зо всіма инчими і через те він є корисний для людства: він є підпомагачем соціалізму. З тих причин націоналізм перестає вже бути невідомим страховищем для соціалістів.

Соціалісти використовують його, як певну форму природженого почуття для розвитку ідей соціалізму. Правда, є людці, які й до

цього часу, з причин політичного характеру намагаються запламувати національне визволення іменем шовінізму. Вони належать до тих націй, яким не вигідне відродження інших. Соромлячись виступати отверто проти людського (національного) визволення, такі люди виставляють національний рух за стремління до панування над инчими, а не за власне визволення.

Серед поневолених народів також часто трапляються люди, які звикли шанувати всяку думку, що йде від народів-панів, як думку більш культурних народів. Вони приймають їхню кваліфікацію національного руху за правдиву; вірять, що національне почуття є шовінізмом і соромляться його виявляти. Але справа в тім, що всякий раб, доки не усвідомить своїх людських прав, соромиться ставити до господаря певні вимоги й критикувати панські думки. Він вірить, навіть, що дарування йому — рабові певних прав було б шкідливим для всього людства (раз так пан каже). Була ж колись досить поширена теорія про шкідливість для культури звільнення рабів, яку отверто обстоювали навіть такі видатні учені народів-панів, як Плятон.

Хто ж усвідомлює, що він має однакові права зо всіма инчими, того ніякі слова не страшать. Свідомі борці за національну волю не бояться обвинувачень в шовінізмі й сміливо роблять своє визвольне діло, не зважаючи на всі брехливі кваліфікації, які даються їм людьми з ворожого табору народів-панів, бо неправдиві нарікання ворога ніколи не в стані скомпромітувати борця за волю.

Боротьба за національну волю походить не з любови й бажання панувати над кимсь, а лише з ненависти до рабства, до пригноблення, до неволі та утисків. Це всім відомо. Через те поневоленому нема чого соромитися, коли представник пануючої нації назве його благородне стремління до визволення якимсь недобрим словом. Пан не може назвати добрим словом те, що обмежує його панування й свавільство.

Поневоленням народам нема чого соромитися, коли народи-пани обзивають їхній визвольний національний рух шовінізмом.

У визволенню жадного шовінізму нема. Шовінізм є тільки в поневоленні других.

Національний рух є визволенням не тільки політичним, а й соціальним. Народ-пан визискує народа-раба всякими способами. Територія поневоленої нації завше є колонією для нації пануючої. В колонії визиск працюючих завше дужчий, ніж в метрополії. Скасування панування однієї нації над другою є скасуванням колоніального визиску. Трудові маси поневоленої нації, скинувши панування чужої нації, тим самим знищують цілу сферу свого визиску, визиску нацією-паном. Через те кожен соціаліст повинен стреміти до визволення всякої нації, бо національне визволення є разом з тим і соціальним.

Де-хто говорить, що для пролетаріату нема нації. Пролетаріят, мовляв, космополітичний, безнаціональний, бо йому однаково, який капіталіст його давить: чужо-національний, чи рідний по нації. Розуміється, однаково, який капіталіст давить, але не однаково, яка куль-

тура допомагає визволитись зпід капіталістичного ярма, бо чужа культура помагає менше, а своя рідна—дужче. До того ж, коли капіталісти й робітники належать до різних націй, то капіталіст, збільшуючи культуру своєї нації, тим самим збільшує силу свого панування над робітниками инчої нації не тільки соціально, а й культурно.

В таких умовах кожен робітник, зрікаючись своєї національної культури й переймаючи культуру пануючих, тим самим зміцнює культуру свого гнобителя й силу його панування.

Коли хто говорить, що він взагалі відкидає всяку національність і визнає себе людиною безнаціональною, космополітичною, то в цім нема жадної правди, бо він не може говорити такою мовою, яка зрозуміла була б для всіх людей (такої мови ще немає), і не належала б ні одній нації; не може користуватися тільки тими культурними здобутками, які є у всіх людей. Кожна людина обов'язково користується мовою якоїсь певної нації і сумою культурних скарбів також певної нації. Мови творяться окремими націями. Кожна нація має певну суму культурних скарбів. Якою мовою і якими культурними здобутками людина користується, тій мові і тим здобуткам вона допомагає розвиватися, бо само уживання їх розвиває їх.

Той, хто покидає свою рідну мову й не користується сумою культурних скарбів своєї нації, а вживає якоїсь инчої, не рідної мови й культури, зовсім не стає людиною безнаціональною, а допомагає розвиткові тієї мови

й культури, які вживає. Хто ігнорує свою націю, той служить тій, мовою якої говорить.

А коли служить, то значить не однаково трактує її з своєю рідною. А раз не однаково трактує, то, очевидно, вважає себе ближчим до неї, а коли ближчим, то і приналежним.

Немає людей, які не належали б до жадної нації. Кожен належить до тієї нації, мову й культуру якої вживає і цим вжитком розвитку їх допомагає.

Коли робітник поневоленої нації вживає мову й культуру своїх панів, то цим самим зміцнює культуру своїх гнобителів, зміцнює витривалість їхнього панування.

Для повалення капіталізму необхідно робітникам всіх народів об'єднатися. Та для цього зовсім непотрібно їм зрікатися своєї національності. Треба лишень шанувати волю один одного й вільно порозуміватися в спільних справах. З цього й виникає ідея інтернаціоналу, тоб-то: міжнаціонального порозуміння, а не утворення якогось наднаціонального пана.

Інтернаціонал — згода між націями, а не знищення націй; згода між робітниками різних націй, а не скасування національного почуття й національної приналежності у робітників. Що швидче й більше культурности здобудуть робітники, то швидче визволяться від капіталізму. Найшвидшого розвитку здобувається рідною культурою. Кожна культура найшвидче й найкраще розвивається в рямцях вільної державности. Через те завданням всякого робітництва є розвиток рідної культури й забезпечення їй державних розмірів та форми.

Націоналізм — Що більшим числом стежок люде йтимуть до щастя, то вимога етики.*) більше шансів на те, що серед тих стежок найдуть правдиву. Коли ж усі підуть однією, то легко може трапитись, що всі люде зблудяться. Тому то кожна людина, крім того, що перехоплює у других, повинна розвивати свої власні здібности, щоб через недогляд не поминути ані однієї можливої стежки до щастя людства.

Коли людина зрікається своїх власних при-
роджених потягів, своїх власних органічно-
психологічних потреб і натягає на себе чужу
натуру, то цим самим знищує в собі ці сили, які
могли би розвиватись самотутньо, які б внесли
в громадянське життя те, чого инчі не внесли
і не внесуть. Людина, зрікаючись розвивати
індивідуальні здібности самотутньо, а напра-
вляючи їх по готовенькому вже шляху, тим
самим позбавляє себе власної окремої стежки
до щастя і тим самим зменшує число стежок до
щастя людства взагалі, а через те зменшує й
шанси на відшукання правдивої стежки. Отже
хто розвивається не самотутньо, той вже шко-
дить людству в осягненні щастя. Така шкідли-
вість є безумовно неморальність. Ще більше
неморально вчиняє той, хто примушує людину
зрікатись своєї вдачі й наслідувать у всьому
другим, або примушує робити лиш так, як він
робить.

Перешкода самотутньому розвиткові людини
є велика неморальність, але ще більшою немо-

*) Цей розділ є витягом з моєї книжки „Мораль“,
ст. ст. 182—190. Автор.

ральністю є перешкода самобутньому розвитку цілої нації.

Нація для вселюдства має незрівняно більшу вартість, ніж окрема людина. Тому її розвиток, її стежки до щастя мусять бути безумовно самостійними, окремими й вільними. Нація є одною із найбільших форм біологічного, натурального, а тому й найміцнішого гуртування. Головними силами, які вяжуть людей в одну націю, є спільне походження, спільна територія історичного перебування й спільна мова. Мова — головний фактор живого й свідомого зв'язку між усіма членами нації, бо мова наймогутніша сила, що вяже людей в одну громаду, творить соціальність.

Мова разом з цим є натуральною межею між людською масою; вона вяже певні її кількості в окремі гурти. Розвиток мови є розвитком тих громад, які нею користуються, бо ж мова найкращий і найлекший засіб культури. Скасування якоїсь мови є скасуванням найкращого засобу культури у певного народу.

Як окремі особи, бажаючи краще досягнути спільної всім мети, вільно гуртуються в родини, спілки, племена, — так і нації, бажаючи найкраще подбати про щастя людства, повинні **тільки вільно гуртуватися** в спілки національні.

Склад і розвиток кожної нації залежить від географічного міста та історичних умов. Природа та історія могутньо й безпосередньо впливають на розвиток нації. Окрема особа нації родиться вже на світ з де-якими здатностями культивуватись якраз так, як її нація куль-

тивується, ступати якраз тим культурним шляхом, яким вся нація її ступає. Тому, хоч би як стирати з людини ознаки її національності, вони все таки лишаться, бо переробити натуру людини, цеб-то: знищити прирощенну вдачу її неможливо. Людина, переймаючи культуру нерідної нації, переймаючи культуру тієї нації, яка виросла в пичих географічно-історичних умовах, не може розвивати всі сили своєї душі й розуму, бо де-які сили її, викликані до життя чисто місцевими національними умовами, не знайдуть собі ніякого споживку в культурі чужій, а через те й заглухнуть. Щоб людина була широко й правдиво розвинена, вона мусить пройти неодмінно спершу культуру рідної нації (виховатись в рідній мові, знати рідну літературу, мистецтво, науку й т. и.), а потім набиратися всесвітньої культури, переносючи її на рідний ґрунт... Ібсенів Бранд каже: „де родився, там мусить кожний принести плоди своєї праці... Міцніше й краще буде він рости, прив'язаний до рідного ґрунту, як корінем дерево...“

Кожна нація має свою власну культуру, яка частиною складається з власного придбання, а частиною з позиченого у сусідських націй або у світової культури.

Коли дві нації сполучаться на життя вільно, то вони, рівняючи свої культурно-історичні здобутки, мають спромогу вільно вирішити, які з них кращі: власні чи сусідські. Кожна з них має спромогу невдатні власні замінити кращими сусідськими, а свої кращі поширити для вживання серед сусідської нації.

Така спілка корисна не тільки цим націям, а й усьому світові, бо й інші нації, приглядаючись до їхнього життя, мають спромогу вибрати з нього корисне для себе. Такий лад сприяє осягненню щастя вселюдства.

Коли ж яка небудь нація зрікається власної культури, свого власного характеру і перехоплює все у других, а, особливо, коли перехоплює лише в одній якій небудь нації, не обмірковуючи, що слід брать, а чого не слід, то це не тільки не дає користи ні їй, ні вселюдству, а ще й шкодить. Їй шкодить тим, що забиває рідні, віками складені, здібности, а взагалі людству — тим, що позбавляє його оригінальної культури, яка могла б дати йому нові стежки до щастя. Цілком справедливо, наприклад, каже Жаботинський: „Як би була норвежська семиміліонна нація записалася до Німців, то в підручнику німецької словесности нарахувалося б скільки йменнями більше, але за те не було б на світі того цілком своєрідного, особливо гарного, індивідуального, цінного божого квіту, який зветься норвежською літературою“. Те, що говорить Жаботинський про мову, з таким самим правом можна сказати й про інші галузі культури.

Опріч всього наведеного, перехоплена культура завше менше корисна, ніж своєрідна, вже через те одно, що нація не має спромоги так добре пристосуватися до чужого, як до свого, бо це часто буває органічно неможливо.

Ще більше шкоди має та нація, яка користується чужою культурою з примусу. Дужчі нації мають звичай все своє вважати найкра-

щим. Часто вони не добачають своєї кганджі, а чужої вартости. Пануючи над слабшими, вони завше вдушують в них свою культуру, накидають їм власний характер; культуру ж слабших націй знищують, не добачаючи її користей. А тимчасом кожна найменша й найслабша нація має такі, властиві лише їй, здібности в утворенні загально-людського добробуту, яких ніяка друга вже не має. Знищуючи культуру слабшої, дужча нація однімає у вселюдства ті користи, які воно мало б від слабшої нації. Людство, разом зі знищенням культури якої б то не було нації (хоч найменшої й найслабшої), губить ту стежку до щастя, яку проклдала та нація. А в чім запорука, що вона не була правдивою?

Отже, щоб найскоріше досягнути щастя людства, кожна особа мусить свої власні культурні здобутки вкладати в скарбницю рідної нації. Кожна нація мусить свої культурні скарби вільно складати в скарбницю загально-світової культури, набираючи звітлія того, чого їй бракує. Що більше кожна нація вкладе в скарбницю світової культури свого власного, самобутнього, то швидче досягнеться людське щастя, бо більше стежок знайдеться до нього.

Відомий історик-соціолог проф. Лякомб, який марить про найскоріше зілляння народів і вороже ставиться до гострого поділу на нації, все ж таки каже: „перехоплювання культури у чужинців безумовно звязане з небезпекою для загально-світової культури“.

Нація, яка губить власні самобутні культурні здобутки, корисні здібности, яка

зрікається власного характеру, — така нація вчиняє безумовно шкідливо, а тому й неморально не тільки відносно себе, а й відносно всього світу. Що більше вчиняє неморально та нація, яка гнітить других і вдушує в них свою культуру.

Вільний і самобутній розвиток націй є ще більша необхідність, ніж самобутній розвиток окремих осіб. Кожна нація безумовно мусить іти своєю власною культурною стежкою, пробивати скелі, нищить терни, здобуваючи власний шматок духовного хліба, а не хапати „крихти з столу панів своїх“ і не приміряти на себе „кожух з панських плечей“.

Хто ж це зневажає, той вчиняє неморально, бо вчиняє проти інтересів людства. Хто бажає собі вільного щасливого життя, той мусить дбати й про вільне, щасливе життя нації. Як всяка нація, так і кожна окрема людина її морально повинні стежити за тим, щоб ніхто не порушував їхнього права на вільне життя та самобутній розвиток власної культури.

„Національне самовизначення людей є їх моральний обов'язок“, — каже відомий знавець моралі проф. Вольтман.

Кожна людина морально повинна дбати про вільний розвиток своєї нації; повинна дбати, щоб корисні здобутки нації не пропали марно, притлумлені дужчим сусідом, а були такі вкладені в скарбницю світової культури. Перед кожною людиною пригніченої нації повинно завше стояти грізне питання, висловлене Франком в „Пережесних стежках“: Яке ти маєш право вдовольняти свої примхи та любовні

бажання, коли мільйони твого народу не мають чим задовольнити найконечніших потреб життя?"

Конечний ідеал всесвітньої культури — це братерське єднання всіх народів, це зілляння всіх народів в один народ, в якому не буде ні „єлліна, ні юдея“. Але це не означає загальної нівеліровки, загальної одноманітності. Мета культури в тім, щоб скласти такий лад суспільного життя, який дав би кожній нації і окремій особі щастя. Щастя ж — поняття індивідуальне, а тому й не може воно втілитись для всіх в одну форму.

Процес зілляння народів в братерську сім'ю треба уявляти зовсім не так, як його уявляють де-які космополіти-асимілятори. Треба, щоб кожна нація, як і кожна окрема особа, ішли до цього великого акту культури власними стежками, зі своїми власними скарбами, не відкидаючи на бік їм лише властивих здібностей. Треба, щоб вони зливалися вільно, а не зпід батого дужчої нації. Треба, щоб вони дбали лише про щастя людства, а не про вузьке „патріотичне“ щастя дужчої нації.

Справжнє царство правдивого інтернаціоналізму настане лише тоді, коли нації вільно позичатимуться кращими здобутками культури, коли єднання народів не ґрунтуватиметься на кістках задавлених націй. Немає жадної потреби, щоб дужчі нації накидали слабшим свою культуру, свої здібності. Слабші нації й сами вільно, обмірковано й радо позичатимуть у них те, що корисне. Хиби ж ширити немає ніякої раси. До того ж мусимо брати на увагу,

що часом річ, корисна одній нації, шкодить другій.

Тільки вільна позика дасть спромогу корисним здобуткам світової культури поширитися поміж всіма націями світу. Коли люде різних націй впевняться, що якийсь здобуток французької культури корисний їм, то без батога позичатимуть та радо прищеплюватимуть його своїй нації, широко дякуючи за таку користь Французам і проймаючись до них особливою симпатією. Додивляться люде, що в українській культурі є здобутки корисні всім націям — теж позичатимуть їх, не вважаючи на те, що ця культура слабша французької, і поважатимуть українську націю також, як і інші.

Вільно й обмірковано позичаючи кращі здобутки у сусід, кожна нація разом з тим матиме змогу виправити свої хиби. Від такої вільної позики корисні здобутки всіх націй поширяться між всіма націями, а некорисні погубляться. Тоді гострі ознаки національної окремішности зникнуть. Нації стануть подібними одна до другої, і тоді легко буде не штучно, а натурально злитись в одну братерську сім'ю народів, в один майже народ, який не матиме хиб жадної нації, а зате буде мати корисні здобутки всіх націй. Та нова всенація, що складеться таким шляхом, не буде цілком подібна ні на одну з тих націй, з яких склалася, а потроху на всіх.

Коли ж припустити, що для зілляння народів корисно, щоб одна нація глитала другу, цеб-то, щоб люде однієї нації забували свою власну національну культуру й набірались культури

дужчої нації, як цього домагаються де-які сучасні космополіти-асимілятори, — то нарешті одна дужча нація проковтне всі інші й сама запанує на весь світ. То буде не братерське єднання, а хижацьке проковтнення народів; не зілляння кращих здобутків всіх національних культур, а смерть їх, бо та нація, що всіх глутить, не вбере в себе всіх культур, а придушить їх силою, поставивши вгорі лише свою культуру (як це ми бачимо скрізь в історії, де одні народи завойовували других). Та культура не матиме всіх тих корисних здобутків, які виплекали різні нації, а зате матиме всі свої, їй лише приналежні хиби. Тоді запанує на світі не всенація братерства з розвиненою на всі боки культурою, а яка небудь „Всенімеччина” з залізним кулаком, або „Всеамерика” з культом гаманця.

Щоб цього не сталося, кожна нація морально повинна дбати про власну культуру, а кожна свідома людина, коли вона любить людей, коли бажає їхнього щастя, бажає, щоб всі народи злились в братерську сім'ю, коли бажає, щоб всі народи стали одним народом,—то мусить помагати слабшим народам в їх культурі, щоб вони стали на один рівень зо всіма, аби вільно злитись з другими, як брат з братом, як рівний з рівним, бо поки народи нерівні, доти не настане єднання, а буде лише ковтання слабших дужчими.

Отже моральна заповідь кожній свідомій людині: „помагай культурі слабших народів, а дужчі й без тебе обійдуться; дорожись рідною культурою, стережи, щоб її ніхто не ковтнув, працюй над її розвитком для того, щоб підняти

її на високу ступінь, ставши на яку, вона вільно злилась би з другими культурами не як жебрак з панами (бо немає спільного щастя для жебрака й пана), а як з рідними братами, і щоб, зливаючись, вона мала право гордо сказати: „Я зливаюся з вами не з примусу, а через те, що бачу, як від нашої спілки буде краще всім жити; я беру від вас ваші корисні здобутки, але плачу вам за них такими ж цінними своїми, яких ви не маєте!” При таких лише умовах

„З народом зійдеться народ,
З'єдна братерство цілий світ;
Що з роду зародком було,
Те процвіте як пишний квіт.“

З наведеного виразно видно, що націоналізм поневолених народів не тільки не суперечить соціялізмові, а навпаки — допомагає йому, примушуючи поневолені народи боротися проти нівеляції й винищування людських культур та прокладаючи шляхи до людського єднання на вільних умовах і скасування поділу на народів-панів і народів-рабів, який перешкаджає людському єднанню. Як не може бути осіб-панів і осіб-рабів, так не повинно бути й націй-панів та націй-рабів. Всі люди і всі нації мусять бути вільними, рівними й по братньому об'єднаними. Це завдання соціялізму, це поривання людської етики.

VII.

Єдиний національний фронт.

Фронт маючих і немаючих. Терміном нація, як відомо, зазначається об'єднання двох родів: 1. етнографічне й 2. державно-територіальне.

Як етнографічне, так і державно-територіальне об'єднання охоплює людей різного соціального стану, різних класів, а тому з різними соціально-економічними інтересами. А де різні соціальні інтереси, там не може бути єдиного фронту. Ніколи селянин і робітник не стануть в однім фронті з поміщиками й капіталістами захищати той соціальний лад, який віддає землю й засоби виробництва в руки лише поміщиків та капіталістів, і навпаки: ніколи поміщики й капіталісти не захищатимуть одним фронтом з селянами й робітниками того ладу, який передає землю тільки працюючим.

Соціально-економічні інтереси класів розбивають кожну націю не менше, як на два фронти: маючих і немаючих, які завжди борються між собою. Поскілки ж соціально-економічні інтереси відбиваються на всіх інших формах національного (етнографічного чи державно-територіального), громадського й державного

життя, то скрізь вони розколюють націю не менше, як на два фронти.

Ясно, що хто свідомо й щиро хоче говорити про зведення нації до одного національного фронту, той повинен говорити лише про котрийсь один із двох фронтів: маючих або немаючих, тоб-то: про скасування одного фронту на користь другого; про те, щоб всі національні сили направлені були на захист інтересів якогось одного фронту: маючих або немаючих, бо одночасовий захист інтересів суперечних неможливий.

Буржуазні кола, говорячи про єдиний національний фронт, пропонують всім класам нації, всім партіям во ім'я інтересів нації об'єднатися в один фронт, обопільно поступаючись своїми класовими інтересами для добра всієї нації.

Насправді ж, як показує досвід життя, буржуазні кола лише так говорять, але в своїх класових інтересах на жадні уступки немаючим не йдуть.

Прикриваючись хорошими словами про добро нації, вони стремлять не до того, щоб способом обопільних уступок і порозумінь злити два фронти (маючих і немаючих) в єдиний національний фронт людей політично й економічно рівних, а до того, щоб фронт немаючих скасувати, а свій буржуазний — зробити єдиним національним фронтом.

Вони не порозуміваються з немаючими і не роблять їм жадних уступок, а просто намовляють їх відмовитися від своїх класових інтересів, покинути свій фронт немаючих і пристати до них, щоб таким чином перетворити буржуазний фронт в єдиний національний.

Коли немаючі на це не погоджуються і пропонують навпаки, щоб маючі, як меншість, зріклися свого окремого фронту та пристали до фронту немаючих, як до фронту більшості, то буржуазія на це не погоджується. Коли більшість нації висловлюється за те, щоб єдиний національний фронт виступив в оборону інтересів немаючих, буржуазія відривається від того фронту й творить свій окремий фронт, який починає боротьбу з єдиним національним фронтом більшості, з фронтом немаючих. Таким чином замість одного фронту виникає знову не менше двох.

Український національний фронт. Єдиний національний фронт повинен мати на меті охорону інтересів нації. Позаяк же інтереси різних клас нації не однакові, то охорону інтересів її більшості.

Нація українська складається на 95 % з трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції. Отже й інтереси більшості української нації — це інтереси українського трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції, або навпаки: інтереси українського трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції є інтересами української нації. Селяне, робітники й трудова інтелігенція не хочуть бути ні політичними, ні економічними рабами московського та польського колоніального капіталу на Україні або свого поміщицтва, а тому стремлять до політичної та економічної волі. Політичну волю можуть вони здобути через самостійну Українську Республіку, а економічну через відобрання природніх скар-

бів від московських, польських та своїх і інших капіталістів на Україні й перебрання їх в руки українського трудового селянства, робітництва й трудової інтелігенції. Через те, українська нація (селянє, робітники та трудова інтелігенція) стремить до того, щоб 1. Українська Республіка була незалежною, бо залежність віддає націю під утиск і визиск инчої держави, та 2. щоб українська нація із жебрака й наймита московських та польських капіталістів на Україні обернулася в самостійного господаря, для чого їй потрібно відобрати всі природні скарби від московських, польських та своїх поміщиків і передати їх в руки більшости членів української нації (селян, робітників та трудової інтелігенції), щоб кожен з них мав однакові права й можливости користуватися всіма природніми скарбами України та засобами виробництва й власною працею коло них здобувати собі засоби прожиття, щоб не залежати економічно ні від московських, ні від польських, ні від своїх українських капіталістів.

Боротьба за незалежність України та за відобрання природніх скарбів від капіталістів та поміщиків для передачі їх більшості української нації і є метою українського національного фронту.

Хто інтереси більшости нації вважає національними інтересами, той повинен визнати інтереси українських селян, робітників і трудової інтелігенції за інтереси українського національного фронту.

Говорячи про єдиний національний український фронт, повинно мати на оці тільки той

фронт, на якому стоять українські селяне, робітники та трудова інтелігенція, бо лише той фронт є фронтом більшості нації.

І справді, українська нація на початку революції, обороняючи свої інтереси, створила в Центральній Раді єдиний національний фронт, який став на оборону інтересів українських селян, робітників та трудової інтелігенції, і зажадав самостійности нації (1-й універсал), самостійности Республіки (4-й універсал) та передачі природніх скарбів і засобів виробництва в руки працюючої більшості нації (4-й універсал).

Отим єдиним національним фронтом Центральна Рада валила: 1. панування московського централізму й московської держави взагалі та 2. московського, польського й українського капіталізму.

Вона змагалася за місцеву виборну колективну владу та за передачу землі й інших природніх скарбів та засобів виробництва до рук працюючих.

Роспад українського національного фронту.	Той єдиний український національний фронт не сподобався, з одного боку, московським большевикам, а з другого—українським поміщикам та капіталістам. Московські большевики не схотіли передавати українському селянству й робітництву права на політичну владу на Україні, а поміщики й буржуазія України не захотіли віддавати їм природніх скарбів та засобів виробництва.
---	--

З тієї причини єдиний національний фронт почав тріщати. Перший виламок з нього зро-

били московські більшовики. Вийшовши з Центральної Ради (Пятаков, Затонський і инч.), вони потягли за собою частину українського селянства й робітництва обіцянкою швидче задовольнити їхні потреби, ніж Центральна Рада. (Попередній вихід московських кадетів не мав жадного впливу, бо вони були чужі українській нації, як національно, так і соціально.)

Другий виламок з національного фронту зробила вже українська буржуазія.

Під час німецької окупації вона виступила проти задоволення соціальних інтересів української нації й таким чином розбила єдиний національний фронт на два: маючих і немаючих. Газета „Нова Рада“ з соціялістами-федералістами напала на соціальну політику Центральної Ради, направлену на задоволення природніми скарбами й засобами виробництва всієї української нації (селян, робітників, трудової інтелігенції), а українські власники-капіталісти злигалися з німецькими генералами та московськими поміщиками в один фронт маючих і за їх допомогою скинули Центральну Раду та посадили на її місце гетьмана. Єдиний національний фронт розпався. Українська буржуазія пішла проти єдиного українського фронту, бо він вимагав від неї зріктися власности на користь нації. Вона ж свої власницькі інтереси любила й шанувала вище національних. Щоб не повертати нації заграбованого національного добра, вона покинула єдиний національний фронт, злигалася з німецькою та московською буржуазією й продала їй суверенність української нації за

допомогу в боротьбі проти єдиного національного фронту.

Після такої зради української буржуазії єдиному українському національному фронтові ліва частина його, бачивши, що суверенність української нації вже запродано, — і то з метою не допустити до задоволення соціальних потреб нації, — також зріклася того суверенітету, але з метою купити ціною національного зречення поміч московського більшовизму в справі задоволення соціальних потреб української нації. Так відломився від українського національного фронту третій шматок, з лівого боку; утворився третій фронт, який став боротися лише за соціальну волю, залишаючи національно-державні справи на боці.

Спроба відновити єдиний національний фронт в Національному Союзі виявила, що буржуазія (хлібороби-державники, хлібороби-демократи і соціалісти-федералісти) рішуче проти задоволення соціальних інтересів української нації. Хлібороби-державники та хлібороби-демократи просто не пішли в Національний Союз, а соціалісти-федералісти, хоча й не мали такої сміливості як ті, щоб отверто плюнути на націю й стати до співробітництва з німецькими генералами й московськими капіталістами, але виразно відмежували себе від „мрійників“ і „дітваків“, які настоювали на тім, що українська нація мусить боротися не тільки проти національного, а й соціального насильства, щоб бути вільною як національно, так і соціально.

Коли Національний Союз, як орган єдиного українського національного фронту, ухвалив

ропочати повстання проти гетьмана, щоб здобути українській нації соціальну волю, соціалісти-федералісти відкололися від того фронту й покинули його.

Коли після скинення гетьмана на Україну посунула московська червона армія, єдиний український національний фронт, щоб об'єднати всі сили нації для боротьби з нею, повинен був наочно показати народові, що охороняє його політичну й соціальну суверенність. Для того він повинен був передати народові, як політичну владу, так і природні скарби та засоби виробництва. Буржуазії це не сподобалось, і вона знов рішуче відорвалася від нього й розпочала переговори з Антантою, продаючи їй суверенність українського народу за поміч в соціальній боротьбі з ним. Єдиний національний фронт знов розколовся. Соціалісти пішли з народом, а буржуазія—з Антантою.

Після невдачі спілки буржуазії з Антантою, соціалісти знов узяли провід українськими національними справами в свої руки. Під гаслами здобути українській нації не тільки національну, а й соціальну волю, вони вкупі з народніми повстанцями створили єдиний національний фронт „за землю й волю“, який вигнав московських окупантів з Правобережжя. Але українська буржуазія до того єдиного національного фронту поставилась вороже.

Руками Оскілков та Валбачанів вона руйнувала військову силу того фронту, а врешті злилася одною частиною (галицькою) з Московцями, а другою (придніпрянською)—з Поляками. Єдиний національний фронт остаточно розпався.

Галицька буржуазія продала інтереси української нації Денікинові, а наддніпрянська — Пілсудському. На українському національному фронті, що змагався не тільки за політичну, але й за соціальну волю, залишилася тільки одна соціалістична партія, партія соціалістів-революціонерів. Захищаючи політичну волю української нації від окупації, як московсько-більшевицької, так і польської, а соціальну від московських, польських та українських поміщиків, українська партія соціалістів-революціонерів залишилася вкупі з українською нацією (селянством, робітниками та трудовою інтелігенцією) під окупацією московського більшевизму, не йдучи на поклін ні до Леніна, ні до Пілсудського, і не продаючи московським більшовикам ні політичної, ні економічної суверенності української нації, як не продала їх Антанті, Денікинові та Пілсудському. Вона залишилася на одному національному фронті з українською нацією, бо лише нація знає, що їй дійсно потрібно, за що саме треба боротися.

Єдиний український національний фронт.

З наведеного ясно, 1. що вся нація не може мати єдиного національного фронту, бо класові інтереси її різні; 2. коли національним фронтом вважати фронт більшості нації, то для української нації єдиним національним фронтом є фронт українських селян, робітників і трудової інтелігенції; 3. фронт той перебуває не за кордоном, а на Україні, де більшість української нації; 4. фронт той не має нічого спільного з московськими, польськими та українськими й инчими поміщи-

ками та капіталізмом, а рішуче з ним бореться; 5. від того єдиного національного фронту не тільки московська й польська, але й українська буржуазія сама одкололася, коли побачила, що він вимагає від неї зріктися класових інтересів на користь нації (Хлібороби-державники, хлібороби-демократи, соціялісти-федералісти, соціялісти-самостійники, народні республіканці, селянські соціялісти й шеметівці, оскілковці, балбачанівці і т. и.).

Отже, хто хоче щиро, щоб українська нація мала єдиний національний фронт, той повинен іти з фронтом більшості нації, тоб-то: ставати до українських селян, робітників та трудової інтелігенції і вкупі з ними боротися за їхню владу, владу селян, робітників та трудової інтелігенції; за трудову диктатуру, бо це диктатура всієї нації, без якої український трудовий народ волі не матиме; за соціальні інтереси селян, робітників і трудової інтелігенції, тоб-то: за передачу їм природніх скарбів та засобів виробництва, бо без цього українська нація залишиться й на далі наймитом московських, польських та своїх капіталістів; за скасування всякої окупації, як капіталістичної, так і комуністичної.

VIII.

Інтернаціонал.

Знищити капіталістичний лад в одній якійсь державі, не зачіпаючи його в інших, неможливо, бо сусідні капіталістичні держави завше допомагатимуть одна одній обстоювати капіталізм. Працюючі верстви кожної держави знають, що коли вони переможуть капіталізм в своїй країні й захоплять владу в свої руки, то сусідні капіталістичні держави виступлять на поміч переможеним капіталістам, бо капіталісти не можуть допустити, щоб існувала в світі якась країна без капіталістичного ладу і була зразком вільного державно-громадського життя для робітників інших країн. **Визволитись одній країні зпід капіталістичного ладу в той час, як той лад залишається по інших краях, неможливо.**

З цієї причини працюючі й покривджені всіх країн давно вже зрозуміли, що визволитися зпід капіталізму треба всім працюючим всього світу спільно, об'єднавшись для того в одну міжнародню армію працюючих, якою мусить керувати один всесвітній штаб працюючих.

Для того в році 1848 р. вперше згуртовано було „Міжнародню спілку робітників“, в яку увійшли робітничі організації різних країн для

спільної боротьби з капіталізмом. Спілку ту прозвано „Інтернаціоналом“. Вона стреміла до об'єднання працюючих всього світу в одну міжнародню армію борців з капіталізмом; гаслом її стало: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся“.

Однак через зовнішні утиски, а також внутрішні суперечки між прихильниками думок Карла Маркса та Бакуніна, р. 1874 інтернаціонал роспався. Проте потреба об'єднання працюючих для спільного захисту своїх інтересів відчувалася так гостро, що р. 1889 на з'їзді соціалістичних партій різних країн засновано було другий інтернаціонал. Другий інтернаціонал дбав про об'єднання робітників усього світу, допомагав їм усвідомлювати свої інтереси, організувати роспорошені маси і керував робітничим рухом по всьому світу. Роботи другого інтернаціоналу переводилися на з'їздах його членів та в Центральному Комітеті, де промови виголошувалися на різних мовах.

Інтернаціонал піклувався про соціальне вивольнення людства всього світу, а тому мало звертав уваги на інші справи окремих держав і націй. Поскілки його головною метою була організація й підготовка робітництва для соціальної боротьби, то він одсував на бік все, що так чи иначе заважало робітникам ставати до тієї боротьби. На цім ґрунті виросло неясне, а подекуди й цілком неправдиве, трактування окремими членами й цілими групами інтернаціоналу національного руху, а саме: буцім-то він перешкаджає соціальній боротьбі, а через те є справою реакційною. Цілком зрозуміле бажання прихильників найпвидчого соціаль-

ного визволення не одвертати уваги працюючих мас від соціальної боротьби іншими справами, соціалісти пануючих націй обернули в прикриття й оправдання своєї ворожості до національних рухів, як таких, що буцім-то заважають швидкій організації соціальної боротьби. В дійсності ворожнеча повстала не з бажання швидкого об'єднання сил для спільної соціальної боротьби, а лише з невдоволення на те, що певні народи відмовляються надалі бути колонією інших народів, рідних тим соціалістам або ближчих їм з інших причин, та стремлять до самостійності.

До фанатизму й ревнощів соціальної боротьби прилучився несвідомий або просто прихований шовінізм та імперіялізм пануючих. Тому цілком резонне бажання інтернаціоналу не відвертати своєї уваги на інші справи, окрім соціальної боротьби, обернуто було багатьома в боротьбу з національними рухами.

Чимало соціалістів пануючих націй, членів партій, що належали до інтернаціоналу, отверто виступили вороже проти державно-національного визволення поневолених народів і мотивували це тим, що національна боротьба розпорошує сили, потрібні для боротьби соціальної. Із того, що інтернаціонал стремить до об'єднання всього світу, вони зробили висновок, що немає потреби допомагати визволенню окремих народів, бо це розбиває єдність, до якої стремить інтернаціонал. Вони не зрозуміли, що таке вимагання подібне до того, як би вимагалось від робітників певного заводу не боротися зараз з своїм гнобителем-заводчиком

з тих причин, що організується інтернаціональна боротьба за визволення робітництва всього світу, а тому, мовляв, не треба боротися з окремими гнобителями, поки не будуть об'єднані всі сили і не розпочнеться одна спільна боротьба.

Соціалісти пануючих націй не раз ховали під іменем інтернаціоналу свої власні думки й бажання. На Україні це особливо виявилось у відношенню московських соціалістів, а згодом і комуністів, до українського визвольного руху. Під покривкою оборони інтернаціоналізму український визвольний рух оповіщений був соціалістами Московцями та Євреями московської культури за шовінізм і реакцію, з якими, мовляли, кожен соціаліст мусить боротися. Тимчасом же фактично шовінізм виявлявся як раз в московських зусиллях не дати волі українському народові. Ніякий інтернаціонал ніколи не виступав проти визвольних національних рухів; навпаки, всі інтернаціонали завше виступали проти поневолення однієї нації другою. Інтернаціонал застерігав тільки від шовінізму, який затемнює класову свідомість. Але визвольний рух, боротьба за волю не є жадним шовінізмом. Безперечною правдою є, що національна боротьба затемнює класову свідомість. Але, щоб уникнути цього, треба як найшвидче закінчити національну боротьбу і дати всім працюючим національну волю. Усім тоді ясно стане, чого ще їм бракує. Ворожнеча ж до боротьби за національне визволення і противлення їй не тільки не допомагають усвідомленню соціальних інтересів, а навпаки затемнюють їх. Пра-

цюючий люд найкраще усвідомлює свої соціальні інтереси тоді, коли має повну державно-національну волю; коли національне поневолення не затемнює його соціального стану.

Противники національно-визвольних рухів часто обвинувачують борців за національну волю в зраді інтернаціоналізмові. Вони виставляють справу так, буцім-то інтернаціонал допомагається, щоб всі народи зріклися своєї національної вдачі, свого національного „я“, своїх національних скарбів та своєї мови і т. и., а прийняли все це від націй більших і дужчих, прилучилися до культури дужчих. Але все це неправда. Інтернаціоналізм вимагає не зречення національності, а лише погодження однієї нації з другими. Тим більше не вимагає він денаціоналізації, асиміляції одного народу на користь другого. Інтернаціонал стремить до утворення спілки різних націй, яка б захищала інтереси всіх спільників однаково. Він вимагає скасування національного поневолення так само, як і соціального. Інтернаціонал є спілка „між націями“; спілка на рівних правах для всіх націй: великих і малих, дужих і кволих, старих і молодих.

Лише через те, що на Україні репрезентантами інтернаціоналу довгий час були тільки московські партії, тоб-то: партії пануючого народу, вони використовували й використовують своє становище членів інтернаціоналу для прикриття його іменем своїх власних, чисто національних, егоїстично-шовіністичних бажань. Особливо це треба сказати про членів III інтернаціоналу, який склався по ініціативі

московських большевиків і став політичною зброєю в їхніх руках для захисту чисто московських не тільки революційних, а й імперіялістичних інтересів.

Через те, що на Україні довгий час членами інтернаціоналу були тільки московські партії, вони виставляли тут свої національні інтереси, як інтернаціональні, а визвольні стремління українського народу зараховували до тих, які суперечать інтернаціоналізмові лише через те, що ті стремління не подобались їм, членам інтернаціоналу, як московським патріотам.

Одначе в дійсності бажання московських партій не було бажанням інтернаціоналу. Ми мали діло з свідомим і несвідомим зловживанням московських партій іменем інтернаціоналу для прикриття своїх егоїстичних, націоналістично-шовіністичних бажань.

Із того, що член якоїсь організації пояснює свої певні вчинки інтересами тієї організації, зовсім не значить, що він робить їх по вказівках і бажаннях тієї організації. Із того, що московські партії — члени інтернаціоналу — поясняли й пояснюють свою ворожнечу до визвольно-національних рухів інтересами інтернаціоналізму, зовсім не значить, що інтернаціоналізм того вимагав або вимагає. Інтернаціоналізм вимагає порівняння умов людського життя по всьому світу, а це означає й рівну національну волю всіх народів.

Зважаючи на те, що на Україні інтернаціонал репрезентувався тільки московськими партіями, які виставляли його за найвищий авторитет при вирішенні всяких соціальних суперечок

і разом з тим заявляли, що він негативно ставився до національно-визвольних рухів, серед української інтелігенції склалося два погляди на інтернаціонал.

Певна група української інтелігенції, а саме, соціалістична, дивилася на інтернаціонал, як на дійсний, найвищий авторитет соціального руху та всього державно-громадського життя, вважаючи його рішення непорушним законом, що не піддається критиці, приймала погляд московських партій на національне визволення за погляд інтернаціоналу; сумувала з того, що інтернаціонал негативно ставиться до національного визвольного руху; поясняла це малою поінформованістю інтернаціоналу в національних рухах і намагалася добитися до інтернаціоналу, щоб виявити перед ним дійсний зміст національно-визвольної боротьби та здобути від нього розгрішення й благословення на дальшу свою національно-визвольну боротьбу.

Ця група ставилася до інтернаціоналу з містичною побожністю. Інтернаціонал був для неї, хоч і злим, недоброзичливим, але все таки богом, закони якого треба сліпо виконувати, спокутуючи подвижництвом свої гріхи в національних справах та молитвами й благаннями умилюючи його змінити гнів на милість.

Друга група, несоціалістів, вважала інтернаціонал найлютішим злом на світі, бо його іменем робилися на Україні найгірші кривди. Досить пригадати, що московські соціалісти виправдували приналежність і підлеглисть України самодержавній Росії і перешкаджали

визвольній українській боротьбі „во ім'я інтересів інтернаціональних“; во ім'я цих „інтернаціональних стремлінь“ ніхто з них не допоміг Українцям у повстанню проти гетьмана, коли він оповістив федерацію з Росією. Негативний погляд на інтернаціонал особливо поширила окупація України московськими інтернаціоналістами — більшовиками, які під покривкою III інтернаціоналу перевели незчислимі імперіялістичні насильства над трудовим населенням України.

Одначе і перший і другий погляди на інтернаціонал є неправдиві. Інтернаціонал не є богом, але також не є лютим злом. Він є звичайною організацією, складеною з людей, яким усе людське притомне. Відсутність божої справедливості, об'єктивності й рішучості особливо виявились підчас з'їзду трьох інтернаціоналів у Берліні весною р. 1922. Третій інтернаціонал просто хотів використати з'їзд для скріплення московських державно-національних позицій в Генуї підчас переговорів з Антантою; другий — намагався обмежити й обезсилити комуністів, а віденський — шукав золотої середини, яка б поліпшила становище в Австрії: не сваритися з більшовиками, щоб лякати Антанту, але не сваритися й з Антантою, бо засоби на поліпшення економічного становища Австрії можна було одержати тільки від Антанти.

І в цім стремлінню кожного інтернаціоналу до своєї вузько-егоїстичної мети всі вони забули про об'єктивну справедливість. Другий інтернаціонал напочатку висунув був справу очищення від окупації всіх немосковських

земель, захоплених більшовиками (України, Грузії й т. и.). Віденський підтримав це загальними фразами, але далі обидва, щоб виторгнути щось від більшовиків, поволі одсунули на бік свої вимоги й забули про інтереси мільйонів поневоленого люду. Третій, щоб задобрити інші інтернаціонали, пообіцяв їм де-які полегкості в переведенню суда над соціялістами-революціонерами, але... потім не виконав своїх обіцянок. Отак виглядала міжнародня солідарність трьох інтернаціоналів! Коли до цього взяти ще на увагу те, що соціялісти кожної країни виступали на засіданнях інтернаціоналів так, як це було найкорисніше для конкретних тогочасних інтересів їхніх рідних країн (представники Австрії, Німеччини та Італії — Адлер, Кріспін та Сераті шукали погодження з більшовиками в інтересах навіязання господарського зв'язку з Росією, а представники Англії й Франції — Макдональд, Поль Фор — проти, бо їхнім країнам корисніше було змусити Росію до господарської капітуляції), а не для всього світового соціялістичного руху взагалі, то ясно стане, що про об'єктивну справедливість інтернаціоналу доводиться говорити дуже обережно.

В інтернаціоналах, як і в інших організаціях, всі справи вирішуються реальним відношенням сил. Тому й соціялістам поневолених націй, щоб здобути в інтернаціоналові рішення корисне для їхньої визвольної боротьби, щоб використати всесвітній штаб боротьби за соціяльну волю для національного визволення, необхідно створити там певну реальну силу, а не надіятися

на „божеську“ милость або об'єктивну справедливість. Поки вони цього не зроблять, доти соціялісти народів-панів (Англії, Франції, Німеччини, Австрії, Італії, Росії і т. и.) не спроможуться перевести в інтернаціоналі правдивого погляду на національну визвольну боротьбу, помимо неохоти, про яку говорилося раніш, просто через брак потрібних інформацій, брак живого, болючого, що-хвилинного відчуження кривди, брак стремління до визволення і т. и.

Що в кого болить, той про те й гомонить. Щоб інтернаціонал гомонів про оборону національно покривджених народів, треба зробити так, щоб в його складі було як найбільше тих людей, яким національне поневолення чинить реальний біль.

По своїй меті інтернаціонал повинен відігравати роль світового штабу всіх трудящих і покривджених для боротьби з насильниками. Для цього він повинен складатися з тих, хто реально знає, що і як треба зробити, аби сили всіх працюючих і покривджених об'єднати й повести на спільний бій.

Інтернаціонал не повинен бути організацією лише теоретичною, а цілком практичною. Щоб не розпорошуватися, як це сталося з II інтернаціоналом 1914 р. перед світовою війною, і не ставати односторонньою зброєю імперіалістичних інтересів однієї держави, як це сталося з III інтернаціоналом, інтернаціонал повинен бути дійсно об'єктивним при вирішенні всіх справ, які допомагають соціальному, політичному й національному визволенню кожного народу.

Кожен народ має свої особливості в історії і в укладі свого життя. Тому не може бути одного спільного рецепту конкретного визволення всіх народів. Повинен бути один всесвітній план для всесвітнього руху, одна мета, але методи й шляхи конкретного визволення в тих чи інших умовах, в тім чи інчій місці необхідно стають різними. Для того, щоб мати найдокладніші відомості про умови визволення кожного народу в кожному місці, інтернаціонал повинен мати в своїм складі представників від усіх тих народів. Тоді тільки він буде дійсним інтернаціоналом, коли в ньому будуть заступлені представники всіх народів, що борються за визволення; тоді тільки він і спроможеться бути об'єктивним.

Отже завданням соціалістів є створення такого інтернаціоналу, який би охопив народи всього світу, а не тільки народів-панів, і піднісся дійсно вище державно-національних інтересів всіх окремих країн, а став опікуном спільних усім справ, взяв під свій реальний захист працюючі маси всіх народів і держав для здобуття їм повної волі, як соціальної, так політичної взагалі та національної зокрема, бо, де нема національної волі, там не може бути й соціальної. Передумовою повного соціального визволення є національна воля, бо, доки нація поневолена, доти вона є колонією нації пануючої, а населення колонії завше більше виснажується, ніж населення пануючої нації.

Для здобуття повної соціальної волі всім народам інтернаціонал повинен забезпечити кожному народові його суверенність, а суверен-

ність народу найкраще забезпечується його державно-національною самостійністю, яка, розуміється, не перешкаджає йому входити у вільні спілки з подібними йому державами. Через те інтернаціонал повинен допомагати всім народам і державам здобувати державно-національну самостійність та вязатися їм між собою у вільні спілки для задоволення всіх спільних загально-людських інтересів.

Щоб об'єднати й використати для всесвітньої боротьби з капіталізмом сили всіх працюючих, інтернаціонал повинен не асимілювати всі народи, не централізувати їх, а навпаки, допомагати кожному з них здобути державно-національну волю, щоб вони відчули й зрозуміли добро вільного, самостійного життя, та сами об'єдналися в вільні спілки для спільного захисту своєї волі.

Інтернаціонал повинен стати не наднаціональним паном для керування всіми народами, а міжнаціональним (інтернаціональним), вільнообраним всіма судією й радником. Інтернаціонал повинен бути міжнаціональним осередком порозуміння всіх націй, де б різні партії різних народів брали участь на однакових правах і умовах.

Створення такого інтернаціоналу, спершу, лише як штабу для всесвітньої боротьби з капіталізмом, а потім, як спільного керуючого й регулюючого всесвітнього органу вільних народів і держав — і є завданням соціалістів.

ІХ.

Самостійність та федерація.

Самостійність, окремішність і гуртування. Кожна людина повинна мати волю, тоб-то: право і можливість сама собі, самостійно вирішувати свою долю, свої вчинки, керувати власним життям. **Воля й самостійність нероздільні.** Хто несамостійний, той невольний, а від когось залежний, комусь підлеглий.

Коли кожна окрема людина має право на волю, то тим більше це право належить людським об'єднанням, в тім числі й націям. А раз нації мають право на волю, то тим самим і на самостійність, бо без самостійности, без можливости самому керувати собою, нема волі.

З цих причин не тільки кожен соціяліст, а навіть всякий инчий щирий прихильник народньої волі повинен обстоювати самостійність кожної нації.

Одначе самостійність часто переплутують з окремішністю, яка зовсім не однозначна самостійності. Самостійність означає становище волі: хотіння і спроможність вільного його виявлення й задоволення, а окремішність — зовнішню форму буття.

Як окрема людина не є самостійною, коли чинить під примусом других, так само й нація та держава. Україна в часи гетьмана (1918 р.), хоча й була державою окремою, але не була самостійною: вона порядкувалася не по своїй волі, не волею свого народу, а приписами німецького уряду.

З другого боку в році 1917 після оповіщення 3 універсалу Україна була Народньою Республікою в федеративнім звязку з Росією. Але фактично вона управлялася сама собою. Федеративний звязок з Росією в той час не перешкаджав українському народові не виконувати наказів з Москви і творити свою волю. В тім і виявлялася повна його самостійність, життя по власній волі. Україна була тоді цілком самостійною, хоча й не окремою державою.

Зважаючи на те, що самостійність і окремішність різні поняття, не треба їх плутати до купи. Обстоюючи волю окремих осіб і народів, кожен соціяліст повинен обстоювати їхню самостійність, тоб-то: спроможність жити по своїй волі. Одначе це не означає, що він повинен завжди обстоювати їхню окремішність.

Ідеал соціялізму — людська воля. До цього кожен соціяліст і повинен змагатися, а в своїх змаганнях використовувати завжди ті форми й засоби, якими найшвидче можна її досягнути.

Коли волю забезпечує окремішність — змагатися до окремішности; коли гуртування (союз, конфедерація, федерація) — використовувати їх.

Є умови, в яких всяка людина може сама, окремо від других вирішувати й виконувати свої вчинки, бути самостійною; а бувають такі

умови, в яких жадна людина не може бути самостійною окремо від других, а тільки в певнім звязку з ними. Наприклад: в пустелі, серед диких звірів, окрема людина не може жити самостійно, по своїй волі, бо голод і звірина змушують її робити не те, що вона хоче. Голод і звірина роблять її підлеглою їм, несамостійною.

Коли окремі особи там поєднуються в певний гурт, то матимуть змогу гуртом оборонятися від голоду й звірини, а через те кожне з них, хоча й обмежить себе частинно на користь громади, але врешті матиме більше змоги задовольняти свої власні хотіння, свою волю, ніж при окремім житті. В таких випадках гурт забезпечить кожній особі ширшу спроможність самостійности, ніж окремішність.

Так само і в житті народів та держав. В умови, в яких нації та держави найкраще захищають свою волю при формі окремого існування, а буває й навпаки.

Правда, всяке поєднання до якоїсь міри завше обмежує волю тих, хто єднається. Одначе треба рахуватися з тим, в яким випадку більше обмежується самостійність: чи при окремішності, коли окрема одиниця, будучи не в силі захистити сама себе від зовнішніх обставин, мусить цілком їм підлягати, чи при об'єднанні, яке безумовно захищає її від багатьох лихих умов.

Гурт, хоча й обмежує самостійність одиниць в де-яких сферах життя, та за те дає змогу ширше виявитися їй в багатьох інших. Цим самим дається більша змога кожній особі вия-

вляти себе, жити по своїй волі, тоб-то: самостійно. Через те кожного разу треба вимірювати, що в тогочасних обставинах більше обмежує самостійність: окремішність чи гурт.

Гурт, в якому окремії людині доводиться проходити через дикий, повний звірини ліс, розуміється, зв'язує волю вчинків кожної окремої людини, обмежує її самостійність. За те він захищає кожную людину від звірини, від голоду, від заблудження й т. и.

Такий гурт обмежує самостійність людини в дрібних вчинках (не дозволяє їй без потреби ухилитися в бік, спати, співати, гомоніти до смаку й т. и.), але допомагає їй здійснити головну, самостійно вибрану мету: перейти через дикий ліс.

В яким же випадку самостійність людини більше обмежується: чи тоді, коли вона йде окремо, сама собі, і збивається від самостійних примх та помилок на боки, а врешті заблуджується й повертає назад, або часом накликає на себе звірину й попадає їй в пашу; чи тоді, коли, обмежена в дрібницях гуртом, вона під його захистом досягає своєї головної, вільно обраної, самостійної мети?

З цього прикладу видно, що самостійність в певних обставинах краще забезпечується гуртом, ніж окремішністю.

Всім відомо, що кожна окрема людина через гуртування має можливість краще задовольнити свої потреби, ніж сама.

Що більше єднання між людьми, то більше спільної праці, більше культурного поступу,

більше можливостей здійснювати свої самостійні хотіння.

Отже гуртування є необхідною формою людського життя.

На питання: окремішність чи гуртування, ми мусимо категорично відповісти: розуміється, гуртування осіб в громади, громад — в держави, держав — у спілки держав і т. д. до всесвітньої федерації людства.

Вільне й невільне Гуртування може відбуватися двома способами: гуртування. 1) по волі тих окремих осіб, які гуртуються, тоб-то: коли кожна людина самостійно приступає до гурту на сих чи інших, спільно витворених умовах, і 2. проти волі тих осіб, які гуртуються, тоб-то: коли вони змушені до гуртування примусом, коли знищується або порушується їхня самостійність.

Як що гуртування відбувається з волі всіх, хто гуртується, то гурт складається в такі форми, які не обмежують нічиєї самостійности, бо самообмеження не є порушенням самостійности. Самостійно обрані форми гуртування забезпечують можливість кожному членові гурту захищати свої індивідуальні інтереси, не допускати до скривдження їх, не підпадати під небажаний, а то й шкідливий для неї примус з боку інших.

Таке гуртування стремить до забезпечення кожному своєму членові найширшої можливості задовольнити його окремі, індивідуальні бажання, тоб-то: фактично допомагає здійсненню самостійности кожного, можливості життя по власній волі.

До такого гуртування людство стремить з перших часів свого існування, бо таке гуртування є способом розвитку й задоволення людських потреб. Ми бачимо, як дикуни еднаються в родини, родини — в племена, племена — в держави, держави — в спілки і т. и. Це з'явище в людськiм житті існує з найдавніших часів і до нашого дня. Найбільш відомими його показниками в старовину було об'єднання Греції в спілку держав, а в нових часах — об'єднання німецьких держав в германську імперію.

Але є й инчий спосіб гуртування: гуртування з метою використати лише технічну силу гурту для потреб однієї якоїсь складової частини його, не задовольняючи індивідуальних потреб инчих.

Таке гуртування походить з волі не кількох бажаючих зійтися в один гурт ради спільного добра, а з волі одного, який хоче технічну силу гурту використати для задоволення лише своїх власних інтересів. Гуртування, яке відбувається з волі одного, направлене на підпорядкування йому всіх инчих, не тільки не захищає інтересів усіх, хто приступає до гурту, а навпаки: обмежує їх на користь одного. Правда, й таке гуртування має свої користи, бо кожен гурт здатніше, швидче й краще переводить всяку справу. Тому в справах, які походять з однакових інтересів всіх складових частин гурту, і такий гурт приносить велику користь. Але в справах чисто індивідуальних, в тих, які цікавлять одних, а не цікавлять других, а особливо в тих, які одним бажані, а другим ні, таке гуртування не тільки жадної користи не при-

носить, а лише шкодить. Той один, хто гуртує навколо себе інших по своїй волі, змушує інших слухатись його, і всі справи розв'язує так, як йому видається кращим. З того походить обмеження самостійності всіх учасників гурту, окрім одного, хто керує всім гуртом. З того походить поневолення одних учасників гурту другими. Розуміється, що таке гуртування вбиває самостійність, а тому є шкідливим.

Проти такого гуртування людство завше боролось. Вся історія людства повна повстань окремих народів проти тих, хто насильно змушував їх жити в однім гурті з собою, хто насилував їхню волю, знищував їхню самостійність.

Отже в історії людства бачимо два паралельних, але протилежних по напрямкові рухи: 1. стремління до вільного гуртування і 2. боротьбу з насильним гуртуванням. Людство хоче жити в гурті, але так, щоб кожен був самостійним, щоб ніхто його не насилував.

Кожен хоче користуватися всіми вигодами гуртування, але так, щоб жертвувати для того не більше, як сам хоче, і то так, щоб кожної хвили мати змогу вийти з гурту, коли шкода від зв'язання гуртом переважить користь єднання в гурті.

Гуртування повинно бути таким, щоб не вбивати самостійної волі й особливостей індивідумів (як окремих осіб, так і народів).

Всі, хто стає до гурту, повинні держатися за нього тільки однією рукою, щоб мати можливість другою задовольняти свої індивідуальні потреби, яких інші учасники гурту не мають.

З наведеного ясно, що не можна ставити питання: самостійність чи федерація.

Розуміється, самостійність.

Окремішність і федерація. Питання треба ставити так: окремішність чи федерація (гуртування). І тут ми повинні відповісти: залежно від того, яка федерація і яка окремішність. Коли федерація забезпечує самостійність, то федерація; коли — ні, то окремішність; бо раз гуртування не захищає самостійности індивідуума, а віддає його особистість на поталу, на знищення, то воно йому не потрібне, а тільки шкідливе. Так само треба сказати й про окремішність.

Коли окремішність не захищає самостійности, вона також не потрібна.

Ні гуртування, ні окремішність держав і народів не є метою людського життя, а лише засобами до досягнення волі. Як гуртування, так і окремішність кожного разу бажані лише доти, доки вони забезпечують змогу окремим людям і народам жити по своїй волі, самостійно.

Кожної окремої хвилі потрібно вимірювати, що саме в ту хвилю краще захищає самостійність, і до того стреміти.

Гуртування (союз, конфедерації, федерації) бажані, коли вони захищають самостійність кожного свого члена. Гуртування допомагають тим, що згуртовані мають змогу краще захищати спільні інтереси і менше залежати від лихих обставин, тоб-то: допомагають жити більше самостійно. Але всяке гуртування цінне лише доти і лише постільки, доки й поскільки воно не насилує волі своїх учасників, не касує їхньої

самостійности. Що менше обмеження, то більше потягу до гуртування.

Об'єднання страшне тим, щоб дужчі в гурті не поневолили слабших. Отже, щоб гуртування нікого не страшило, треба його впорядкувати так, аби кожен член його входив у гурт по своєму хотінню і мав змогу з нього також по своїй волі вийти. Тоді ніхто не буде ніким обмежений, oprіч самим собою, а самообмеження не порушує самостійности.

При таких умовах жадне гуртування (союз, конфедерація, федерація) не страшне, бо кожної хвилі можна його покинути.

Московське й польське громадянство, закликаючи Українців на федерацію України з Москвою або України з Польщею, вкладає в слово федерація не той зміст, який зараз надаємо йому ми. Під московською й польською федерацією часто ховається зміст не вільного поєднання для співжиття на рівних умовах, а прилучення України до Московщини або до Польщі для панування московського центру над „окраїнами“ або польського над „кресами“. Така федерація не забезпечує волі народів, які федеруються, не забезпечує їхньої самостійности, їхнього „я“, а тому рішуче шкідлива. Краще окремішність, ніж така федерація, бо окремішність можливо дасть якусь змогу бути самостійними хоча почасти, а така федерація, яка підпорядковує одних учасників федерації другим, безсумнівно касує всяку самостійність слабших.

Коли Московці й Поляки ствердять гарантію того, що самостійність федеруючих не буде ні-

ким порушена, то Українці повинні вітати таку федерацію, бо вона безперечно корисна не тільки для Московців і Поляків, а й для Українців, щоб спільно захищатися від економічного й політичного поневолення Московщини, України й Польщі іншими народами.

Об'єднання України з Московщиною або з Польщею в цей час загрожує Україні позбавленням самостійності. Тому українські соціалісти повинні обстоювати зараз окремішність України аж доти, доки не складуться такі об'єктивні умови, які гарантуватимуть, що спілка України з Москвою або з Польщею не скасує самостійності українського народу. Як тільки з боку Московщини та Польщі зникне загроза поневолення України, українські соціалісти мусять активно поставити справу утворення між Україною, Московщиною, Польщею й іншими сусідами якоїсь спілки (союзу, конфедерації, федерації), щоб спільними силами приборкувати всякі сторонні зазіхання й заходи, які роблять їх залежними не від власної волі, а від сторонніх ворожих чинників, що обмежують їхню самостійність.

Чому ставимо конкретно питання про якусь спілку з Москвою або Польщею? Тому, що до всесвітньої федерації можна дійти тільки через якісь конкретні спілки з сусідами. Доки народи не навчаться жити в добрій спілці з сусідами, доти не може бути дійсної світової федерації, опріч паперових деклярацій. Чому не з Румунією, Чехією і т.ин.? Розуміється, що, говорячи про Московщину й Польщу, тим самим зазначаємо своє становище і до спілки з Чехією,

Румунією і т. ин. Найтрудніше знайти добросусідські відносини з Московщиною та Польщею, зважаючи на їхні історичні насильства над Україною.

Тому, коли з Московщиною та Польщею є перспектива залагодити справу по доброму, то тим легше можна зробити з инчими сусідами.

Розуміється, це не означає, що треба стремити до порозуміння й спілки в першу чергу з Московщиною й Польщею. **Треба порозуміватися з тими, хто хоче порозумітися.** Коли цього хоче Чехія, то з Чехією, Румунія — то з Румунією, Туреччина — з Туреччиною.

Ми тільки зазначаємо, що порозуміння й спілки не треба боятися, а навпаки, треба до них стремити, бо спілка людства — **найкращий спосіб задоволення людських потреб.**

— — — — —

Х.

Революція й після неї.

Світова соціальна революція. Не всі люде однаково розуміють завдання, способи й форми революції, а тому й неоднаково уявляють її. Не тільки широкі несвідомі маси, а навіть інтелігентні верстви часто покладають на революцію багато напівмістичних, а то й цілком фантастичних вивольних надій, через що їм потім доводиться гірко зневірюватися й упадати в реакцію.

Про революцію говорять місцеву й світову. Є думка, що місцеві революції великого значіння не мають, бо вони, мовляв, носять характер, переважно політичний, а для визволення трудящих необхідно зробити корінні соціальні зміни, на які спроможна тільки світова революція. Через те соціально-покривджені маси покладають усі надії на революцію світову. Світова революція за останні часи стала тим магичним словом, до якого так чутливо прислухалися й прислухаються всі працюючі маси й яким (словом) різні чарівники на різні способи зачаровували й зачаровують трудові маси, щоб вести їх за собою.

Чи дійсно ж світова революція може бути і чи тільки вона спроможна зробити необхідні соціальні зміни? Чи можлива взагалі світова революція, як одностайний і одночасовий рух до визволення всіх соціально-покривджених по всьому світі?

Теоретично — це давно визнано можливим, але практично й досі ніразу не доведено фактом, хоч ідея світової революції існує вже давно. Ще Христос виразно зазначив, що без світової революції, без світового об'єднання сил для боротьби за волю, жидівсько-національне повстання не матиме виглядів на успіх, а тому зрікся керувати чисто національним рухом проти Риму й висунув потребу необхідности об'єднання всіх покривджених по всьому світі з метою спільної боротьби за волю. Ідея світової революції ширилася й у часи реформації, особливо чеськими революціонерами з Юрієм Подібрадом на чолі, що вживав конкретних заходів до переведення всесвітньої спілки борців з папізмом-католіцизмом; виразно оформилася вона в часи французької революції та за революції 1848 р. й активно поставлена до здійснення в часи російської революції. Однак... наслідки сумні. Далі слів про користь і потребу одноцільного світового революційного виступу покривджених справа не пішла. І це пояснюється цілком натуральними причинами: всяке об'єднання твориться тільки реально відчутими спільними інтересами між людьми однакового світогляду, перебуваючими в однакових умовах. Ми ж бачимо, що в світі існує сила народів і держав, які перебувають

на різних ступнях культури та в різних географічних, економічних і психологічних умовах.

Потребу релігійної революції, яку Європа задовольнила в XIV—XV вв., Росія й Україна відчували тільки тепер, а Китай та Індія й зараз ще не відчують. Як же можна творити в сей час хоч би єдиний релігійно-революційний фронт усього світу? Тим тяжче це зробити в сфері соціальної, де справа торкається не тільки зречення певних думок та поглядів, а й матеріальних вартостей, з якими людям важче розпрощатися, ніж з думками.

Для переведення світової соціальної революції необхідно, щоб більшість людства по всьому світі опинилася в однакових економічних і психологічних умовах. Ми ж бачимо, що як психологічно (культурно), так і економічно різні народи до сього часу перебувають ще в занадто різних умовах. У одних, наприклад, багато інтелігенції з вищою фаховою освітою, а в других — брак просто письменних людей; одним не вистачає хліба, другим — заліза, а третім — лісу і т. п. З цих причин існує антагонізм не тільки між багатіями, а навіть і між працюючими різних країв і народів.

Культурний розвиток українського робітництва, наприклад, зовсім не на руку тому московському робітництву, що приходить сьогодні з метою найти заробіток на Україні й запосідає всі кращі місця через свою більшу освіченість. Робітництву Англії корисніше вимінювати від руського селянства хліб самому, ані ж мати собі в Росії конкурента в особі

німецького робітника і т. д. Все це ще занадто живі й болючі інтереси сьогоднішнього дня, перед якими проекти перебудови соціально-світових відносин одходять на бік. Англійський і німецький робітники воліють краще сьогодні самі безконкурентно розпоряджатися в Росії, ніж укупі з іншими ділитися в інтернаціоналі всім, що здобувається в світі. Це єсть факт сумний, але факт, і з ним треба рахуватися. Розуміється не для оправдання його, а для підшукування певних можливостей його усунення. Ігнорувати ж його й вірити в можливість негайної світової революції в кожную хвилину було б занадто наївно і для справи світової революції шкідливо.

Для чого потрібна світова революція? Для повсесвітньої зміни соціального ладу. Чи тільки ж світова революція міняє соціальний лад?

Місцеві революції. Коли ми переглядаємо історію стародавнього світу, то бачимо, що в самому Єгипті відбулося 4 великих кількалітніх місцевих революцій, які мали не тільки релігійний або політичний характер, а й соціальний. Найкраще про це свідчить наведена вже раз нами цитата мудреця Інувера, який про другу єгипетську революцію в XX в. до Хр., писав от що:

„Земля перевернута, як на гончарському крузі; злобні володіють багатствами... поважні — в гóрі, нікчемні — в radoщах... Змалились люде, скрізь зрадники. Ми спустошені, вороги зовні йдуть на Єгиптян. Людей нема. Золото, ляпіс-лазулі, малахіт — на шиях рабінь, а знатні жінки кажуть: „о, як би нам попоїсти.“

Вони сумні, бо ходять у дранті... Ні Елефантіна, ні Тін, ні Південь не платять податків: для чого ж існує скарбниця? Син знатної особи не відрізняється від людини простого походження... Всі рабині не соромляться з розмовами, а коли їх панії говорять — це їм не подобається. Князі голодують і страждають, а слуги мають слуг. Зерно загинуло скрізь. Люде залишилися без одежі, колосу, масла. Нема нічого... Судові закони потоптані, по них ходять, їх порушують. На вулицях старці-прохачі; вони дійшли до становища богів. В великій залі суду юрба; вона ходить сюди й туди по великих палатах, а дітей князів викинуто на улицу... Нікчемні, беззаконні люде позбавили землю царства... Таємниці безмежної землі оголено, двірець зруйновано в одну мить. Виявлено таємниці царів... Хто мав одержу, той ходить в латках; хто ж не ткав для себе — той володарь вісону. Хто не будував для себе човнів — той володарь кораблів, а той, хто володів ними, дивиться на них, але вони вже не його“....

Грецькі й римські революції також не були самим політичним переворотом: вони передавали природні скарби й цінності в руки інших володарів, переросподілювали їх, збільшували кількість людей не тільки правомаючих, а й посідаючих певні маєтності. Реформація визначилась не тільки релігійними, а й соціальними змінами. Вона змінила не тільки догмати віри, а й власників земель та маєтків, розширила коло посідаючих добра, особливо в Чехії, Німеччині й Швеції. Переглядаючи зміст рево-

люцій в історії людства, ми бачимо, що 1. коли єгипетські фараони робили революцію проти влади жерців, то разом з тим одбирали в них і церковні добра; 2. єгипетські, фінікійські, грецькі й римські номархи, коли робили революції проти царів, то одбирали від них в свою розпорядимість не тільки певні політичні права, а й усякі добра та скарби; 3. фінікійські, атенські й римські крамарі та ремісники (буржуазія), коли робили революції проти військово-земельних власників, то одбирали в них не тільки політичні права, а й певні маєтності; 4. грецький та римський пролетаріят в часи революції одібрав у маючих не тільки політичні права, а й землю.

З усього цього виразно видно, що місцеві революції різних часів мали не тільки політичний, релігійний, а й соціальний характер, і кожного разу вони доводили революційне населення до певного соціального визволення.

Як би соціальне визволення здобувалося тільки світовою революцією, то до сього часу існувала б скрізь лише первісна соціальна неволя, касти, кріпацтво і. т. п.

Виходить, що здобувати соціальну волю можна й без світової революції, революціями місцевого характеру; замість світової революції можна переводити соціальні зміни шляхом місцевих революцій. І в історії воно якраз так і відбувається: коли певний народ доростає до такого стану, що більшість його невдовольняється існуючим ладом, то насильно ламає його й заміняє инчим; через якийсь час до того самого доростає инчий народ, инча держава,

инчий край і т. и. В історичнім процесі всі народи, але не одночасово, а один за другим, відповідно своєму розвитку, переводять у себе різні революції, а в тім числі й соціальні.

Правда, ті соціальні революції не були повними й остаточно задовольняючими всі соціальні потреби людства, але треба мати на увазі, що в людському житті, в житті світу взагалі нема нічого остаточного, бо все розвивається, все йде вперед. З другого ж боку, кожна революція все ж таки робить своє діло соціальних змін і творить величезний щабель соціального поступу. Кожна революція вносить щось нове і краще в людське життя, поліпшує соціальне становище певних класів людства. З кожною революцією ширяться кращі форми соціального життя й збільшується кількість людства, яка користується кращим соціальним становищем, ніж було до того.

Хоч яке сумне становище України в сей час, коли ми пишемо ці рядки, але коли революційний процес закінчиться й відоб'ється в певних формах соціального життя, то ті форми будуть значно кращі, ніж дореволюційні.

З другого боку різниця культурно-економічного й соціального становища різних країн і народів дуже затемнює й одсуває на бік усвідомлення необхідности одночасової світової соціальної революції.

З цих причин необхідність спільної світової революції не дуже виразно відчувається покривдженими масами. Вони в своїх стремліннях більше відчують потребу місцевих рево-

люцій, ніж світової. В реальній боротьбі за поліпшення долі працюючих центр ваги переходить на місцеві умови, а тому й на місцеві революції. Світова революція обертається в того орла, про якого кажуть, що краще мати синицю в руках, ніж його в хмарах. „Поки світова революція здвигне всіма народами“, думає собі кожний, — „треба хоч якнебудь поліпшити своє становище“. Через те місцеві революції набірають більшого реального значіння в сучасній боротьбі за волю, ніж світова соціяльна революція. Правда, світова соціяльна революція переіначила б зразу по всьому світі все, що поволі переіначується окремими революціями, і міцно б усе те закріпила, тоді як місцеві революції, хоч і досягають часом великих успіхів, але не завше спроможні все закріпити, бо консервативні, не зачіплені революцією сусіди допомагають місцевим контр-революціонерам відбудовувати те, що зруйнувала революція. Однак світову революцію зчинити не так легко, як місцеву. Світова революція цінна, як дужча сила й міцніша гарантія забезпечення того, що здобудеться. Але поскільки переведення її надзвичайно важке, вона мимохіть відсувається надалі й стає занадто віддаленою від життя метою, провідною зіркою, а не завданням ближчого дня. Через те покладати на неї всі надії й недоцінювати значіння місцевих революцій занадто легковажно.

Світову соціяльну революцію треба вважати за найкращий спосіб переведення соціяльних змін, але й найтяжчий. Він є ідеалом, але не завжди можливим до переведення. Через те

поруч з ним в сучасній боротьбі за волю необхідно шукати й використовувати лекші, більш приступні способи переведення соціальних змін, серед яких найповажніше місце займають місцеві революції.

Поки можливо буде здійснити світову соціальну революцію, треба використовувати місцеві революції різного характеру (релігійні, політичні, національні) для переведення певних соціальних змін, тоб-то: робити так, як робилося завжди в історії: в часи релігійних, політичних, національних і інших революцій маючи верстви захоплювали мажорити у маючих і розподіляли їх між собою. Під час кожної революції маючи боролися й повинні боротися за певні соціальні зміни й що можна закріплювати за собою.

Підготовка до світової революції.

Коли ж може бути світова революція? Про це немає однієї думки. Христос у своїх оповіданнях про „страшний суд“, під яким доводиться розуміти світову революцію, казав фарисеям: „не знаєте ні дня, ні часу, коли сини людства прийдуть судити вас“. Отже, він уже тоді чекав світової революції. Марксісти ж гадають, що вона можлива тільки після концентрації капіталу.

Ми тієї думки, що світова соціальна революція можлива до концентрації капіталу, бо в саму концентрацію капіталу не віримо. Історичний процес показує, що капітали не концентруються, а розпорошуються. Колись вони були тільки в руках патріархів, жерців; згодом од жерців їх одняли царі, од царів — царські

прибічники (військові ватажки), од царських прибічників — населення міст, а тепер од населення міст їх однімає населення сел. Капітали не концентруються, а розпорошуються. Тому, коли чекати світової революції після концентрації капіталів, то це значить ніколи її не дочекатися. Увесь культурний процес людства в тім полягає, що все йде до вирівнювання всіх осіб в користуванні владою й капіталами, тобто: до розпорошення влади й капіталу між усім населенням світу.

Через те одкладати час світової революції на тоді, коли буде сконцентрований капітал, занадто ризиковано. До світової революції треба готуватися вже тепер. А коли вона здійсниться? — це все залежатиме від багатьох обставин.

Для світової революції, як і для місцевої, потрібне от що: 1. невдоволення населення на існуючий лад; 2. свідомість необхідности переміни ладу; 3. бажання переміни та охота задовольнити це бажання за всяку ціну.

Перша причина виникає завше з об'єктивних обставин, а інші є суб'єктивними й потребують відповідного виховання.

Праця над усвідомленням об'єктивних умов життя та виховання волі до керування життям і є підготовкою світової революції.

Революція єсть наслідок зміни світогляду. Перед революцією в житті відбувається революція в поглядах людей. Людські відносини міняються настільки, наскільки змінився на них погляд більшости населення.

Де немає зміни світогляду, там немає революції. Хоча провідники й виставляють певні

вимоги, що до напрямку революції, але поскільки ті вимоги не відповідають зміні світогляду більшості, постільки переведені не будуть, хоч провідники революції вживатимуть всі сили для їх переведення.

В російській і українській революціях комунізм не пройшов, бо світогляд революційних мас його не прийняв.

Кожну революцію переводять сили більшості населення, але провід їй дають різні, чисто групові або навіть індивідуальні сили.

Темні революційні маси, наприклад, переводять революцією не тільки те, чого до революції свідомо хотіла більшість невдоволеного населення, а й багато такого, що йде всупереч більшості, що задовольняє бажання лише окремих осіб або гуртків. Темна юрба не тільки трощить те, що більшість визнає шкідливим в інтересах поліпшення життя людства, а й те, що не подобається лише окремим гурткам чи особам. Досить згадати, як безпотрібно, лише на шкоду самим собі, темні селянські й робітничі маси знищили під час революції багато того добра, яке після революції мало б перейти в їх громадське користування, знищили тільки з нестриманої лютости до попередніх власників.

Що темніші маси беруться до участі в революції, то більше робиться в ній непередбаченого, непродуманого, непотрібного, а часто навіть шкідливого для більшості населення. Тому революція приносить багато нещастя.

Щоб зменшити нещастя й збільшити користь революції, необхідно до неї як найкраще підготовляти населення. Треба ширити серед

мас не тільки свідомість прав людини, а й її обов'язків; треба навчити не тільки тому, як ламати старі, непридатні форми життя, а й як творити нові. Необхідно, щоб кожна людина знала, що саме і як вона повинна чинити, щоб усім добре жилося. Треба, щоб маси в революції йшли не сліпо за випадковими провідниками, часто авантюристами, а свідомо за веліннями свого розуму й сумління.

Треба стреміти до того, щоб революції не були лише стихійним вибухом гніву й невдоволення, а свідомим широко й глибоко обміркованим, плановірно підготовленим і розумно використаним способом боротьби за людське визволення.

Стихійні революції, хоча й несуть багато користи, але разом з тим приносять багато й шкоди. Поскільки революції є річчю неминучою в боротьбі за визволення, бо власники природних скарбів і виробництв добровільно їх не зрікаються на громадську користь всього людства, постільки перед покривдженими трудовими масами стає потреба переведення революцій; а поскільки переведення їх залежить від попередньої підготовки учасників їх, постільки стає активною робота по підготовці мас до революції, головним чином, підготовка широкою освітою, бо без освіти нема зміни старого світогляду, тоб-то: нема революції духу; а де нема революції духовної, там не може бути й революції у вчинках. З другого ж боку — без освіти, без плановірної підготовки, революції відбудуватимуться не так, як людство хоче, не так, як йому корисно, а так, як захоче випадковий

сміливий авантюрник, або група їх, що захоплять у свої руки провід обуреними масами.

Без попереднього підготовлення кадрів свідомих прихильників світової революції вона ніколи не відбудеться, а коли й відбудеться, то не дасть бажаних наслідків. Кожна революція досягає лише того, до чого дійсно й свідомо стремить більшість революційних мас. Як англійська, так і французька та російська революції досягли не того, чого хотіли їхні найвидатніші провідники, а того, чого хотіла більшість революційних мас. Не зважаючи на весь терор провідників російської революції, комунізм, наприклад, цілком провалився, бо більшість революційних мас його не бажала. Революція здобуває лише доти й лише там, де виявляє чинність більшість населення. Де дрібні групи, меншість, хочуть усупереч бажанню мас щось робити, там нічого не буде, хоч би на перших порах меншість і захопила дещо в свої руки. Згодом муситиме все-таки зріктися.

Невдоволені маси, які творять революцію, не всі в однаковій мірі й не на все однаково невдоволені. Тому з кожним кроком, як революція вдовольняє певні бажання революціонерів, від революційної маси відпадають групи вдоволених, революційна армія меншає, а через те дальніші її завоювання стають труднішими й менше мають шансів на закріплення.

Російська революція вибухла через загальне невдоволення на минулий лад. Невдоволення звело до купи не тільки робітників, селян та трудову інтелігенцію, а й бюрократів уряду, генералів, капіталістів, попів, архирейів і т. и., —

всіх воно звело в одну революційну армію. Всі горіли одним революційним бажанням — повалити ненависний лад самодержавія. Але не всі однаково уявляли собі новий лад. Одні гадали, що досить замість царя посадити президента, щоб усе покращало; другі вимагали поширення політичних прав, треті — національних, четверті — соціальних і т. д. Через те, як відбувся перший акт революції (повалення старого ладу), зроблений спільно всією революційною масою, то він уже частину революційної армії задовольнив і обернув її з активної сили в пасивну, а далі, коли революційним способом стали задовольнятися бажання не більшості революційної армії, а її лише окремих груп, то інші групи, які не бачили в тому свого інтересу, не тільки стали пасивними до тих змагань, а навіть ворожими, тоб-то: стали силою контр-революційною. І в цій межіусобній боротьбі революційних сил переможною завжди виходить та, за якою остаточно укладається більшість населення. Так було за всіх революцій, так буде й з російською й з усякою. Міцним і переможним завше є лише те, чого бажає більшість населення. Але ці бажання не завжди однакові. Вони зростають в міру усвідомлення людиною світу й своєї ролі в ньому. Що більше людина освічена, то більше в неї вимог, вона вимагає більших змін, кращих умов існування. Російське робітництво й селянство перед революцією ставило зовсім інші вимоги, ніж ставить тепер. Тай тепер не все воно має однакові бажання, однакові стремління. Через те воно не є одною суцільною силою, яка б добивалася

одного ладу. Коли навіть на території Росії й України, де перекотилася недавня революція, немає ще твердої більшості, яка б однаково уявляла собі новий лад, і через те твердо заводи́ла його, то як же говорити про заведення одного всесвітнього ладу? А поки нема одного твердого погляду більшості населення світу на те, який повинен бути новий лад, доти нема рації робити світову соціяльну революцію, бо на другий день після неї всі пересваряться із-за того, який має бути лад і розсипляться. Бо з кожним днем од спільної революційної армії одпадатимуть групи, яких перші здобутки революції задовольнять, а до других у них не буде певного бажання або навіть уявлення про їхню можливість. Буде те, що сталося з Антантою після війни. Доки треба було воювати, валити спільного противника, доти всі були вкупі, а як дійшло до заведення нового післявійськового ладу, так всі й розлізлися, бо кожен уявляє той лад по своєму. „На другий день після революції“ відбудеться не тільки відпад революційних сил, а й активна боротьба між ними за те, який план будування перевести в життя; і нарешті знов світ опиниться свідком того, що будуть переможці, які силою змушуватимуть переможених (також прихильників світової революції) до свого ладу. Людське життя, як і було, так і залишиться під одноким керуванням. Світова ревлюція має рацію лише при тій умові, що вона досягне якраз того, чого бажать покривджені: ущасливлення людського життя. А для того самому людству треба наперед зговоритися, що воно уявляє для себе

щастям, які саме форми життя. Бо може вийти так, як сталося з російською революцією, що провідники революції вважатимуть за щастя те, чого маси зовсім не бажають і люто ненавидять (комунізм). До того часу, поки більшість людства в світі не матиме однакового погляду на те, які форми життя потрібні, як найкращі,— до того часу нема чого розпочинати світову революцію, бо вона не досягне мети, яку ми їй ставимо. Без спільного плану будівництва світова революція дасть такі самі наслідки, як і російська: загальну руїну без поліпшення умов людського існування. Боротися ж за погіршення умов людського існування є злочинством.

Все це вказує на те, що світову революцію не можна робити без поважної підготовки не тільки до боротьби, а й до будування нового ладу, що значно важче, ніж повалити старий.

Наслідки революції в історії. З перегляду історії людства видно, що революції є закономірним, неминучим і навіть звичайним способом розширення людських прав і користування природними скарбами та всякими маєтностями. В старовину військові ватажки робили революції проти своїх патріархів і жерців, одбирали в них владу й маєтності та самі ставали володарями земель; згодом прибічники цих володарів (фараонів, царів), начальники їх військ та окремих земель робили революції проти них, однімали в них певну частину влади й багатств на свою користь і утворювали верстви пануючих землевласників та військових (февдали); ще пізніше міщане (бур-

жуазія) робили революції проти панування землевласників і військових (февдалів), одбірали в них певні права й багатства та ставали й собі до влади й користування одібраними багатствами, а тепер ми бачимо вже, як робітниче й селянське населення способом революції хоче одержати певну частину влади й багатств у буржуазії й капіталістів для свого користування.

Влада й багатства, як природні, так і придбані, способом революції розпорошуються між ширшими масами світового населення. Це нормальний історичний процес.

Кожна революція розширює верстви людей, що користуються владою й багатствами.

Тому, що частіш відбуватимуться революції, то швидче влада й багатства розпорошаться поміж усім людством парівно, швидче настане час правової й матеріальної рівності, яка є основою соціалістичного (громадського) ладу.

Кожна революція не задовольняє всіх бажань, але багато їх задовольняє. З тих причин нема рації зневірюватися в революції. Що не дала перша революція, то може дати друга, бо кожна революція в соціяльнім житті є ступнем уперед.

Що частіше революції відбуваються, то більш усвідомлюються масами, перестають бути з'явищем чисто стихійним, набірають розумніших і доцільніших форм і обертаються в свідому поміч народженню нових форм життя, одучують населення від спільної покори традиції, навчають свідомо ставитися до життя, направляти його не на підставі „святого письма“, а власного досвіду. Що частіше рево-

люції відбуваються, то більше живих її учасників, а через те менше містичних надій на неї покладається. На досвіді кількох революцій ймовірним людям легше переконатися, що одна революція не в стані повалити цілком капіталістичний лад. Справа повалення капіталістичного ладу вимагає кількох революцій і повільного, наочного, досвідного навчання працюючих, як після капіталістичного ладу треба налагодити нове життя.

Революція 1917 р. року закінчилася, але чи повалено капітал хоч у Росії? Ні! Не зважаючи на всі урочисті клятьби комуністів, на всю зовнішню непримиримість і на весь терор їх проти капіталізму, ми бачимо, як самі комуністи власними руками відновляють капіталізм. Чому так? Тому, що більшість мас, яка брала участь у революції, не усвідомила ще потреби знищення капіталізму й не подумалася до того, як саме його знищити. Всі деклярації про знищення капіталізму виходили з уст не всієї революційної маси, а тільки її провідників. Маса, можливо, навіть вірила провідникам, що капіталізм знищити треба, але конкретно уявляла собі тільки такі державно-громадські відносини, які вона знала з попереднього, тобто: капіталістичні.

Говорячи про знищення капіталізму, вона фактично уявляла собі новий лад все ж таки капіталістичним з тією лише різницею, що одкидала попередніх капіталістів, а на їх місце ставила себе. Це було не знищення капіталізму, а лише пересунення капіталів з одних рук у другі. Система ж ладу залишалася стара.

Большевицьку революцію робили не свідомі борці за певний лад, а темні маси, у яких головною двигачою силою було не бажання запровадити певний лад, а ненависть до старого та мрія самому стати на місце тих, хто їх гнобив. Ці маси не могли створити соціалістичного ладу, бо жадної уяви про нього не мали. Їх уява, їх психологія була цілком капіталістична, бо вона виростала й виховувалася в обставинах капіталістичного ладу, і инчого зразку життя перед собою не мала ні в конкретному житті, ні в світогляді. Мрії Леніна та десятка його прихильників були їм може й приємні, але чужі, не для сьогоденішнього вжитку.

Масу ще довго треба виховувати, щоб вона зрозуміла, який саме лад кращий і як його зробити.

Комуністи гадали, що можна силою змусити революційні маси прийняти певний світогляд і внаслідок того викликати в них бажання творити певний лад. Але в цім величезна їх помилка. Людські світогляди з наказу ніколи не витворюються. На це впливає сила всяких причин, а найбільше оточення і власний досвід. Примусове вимагання певного світогляду тільки озлоблює маси й одвертає їх від того, що накидається силою. Большевицький примус довів до страшної реакції. Це нормальний наслідок всякого примусу.

З цього ясно, що революцію з примусу робити не можна. Революція є наслідок обуреного почуття, а як же можна примусити людину обурюватися, коли вона сама того обурення не відчуває? Тільки усвідомленням справ, які

викликають обурення, а не привазом згори можна викликати щире обурення.

Реакція. Ніколи не було такої революції, яка б усіх задовольнила. Помимо тих, у кого революція щось одібрала, завше бувало багато людей, які обурювалися на революцію за те, що вона не справдила їхніх надій. Всі ті, чиї бажання під час революції з різних причин не задовольнилися, ображалися на революцію, зневірювалися в ній і переходили в табор її противників. Так творилася завше реакція. Реакція була й є нормальним наслідком кожної революції. Однак вона ніколи не була остаточним її наслідком. Після де-якого часу реакції виявлялися позитивні здобутки революції. Тоді „зневірені“ усвідомлювали, що хоч революція не справдила їх особистих бажань, але більшості населення дала певні користи; вони поволі звикали до неї, прощали її „гріхи“ й шукали способів погодитися з революцією й самим скористуватися її здобутками.

Реакція єсть неминучий акт після революції, і з ним, як певним переходовим, тимчасовим ступнем, так і треба рахуватися. З цієї причини, не треба занадто сумувати в час її існування і ні в якому разі не вважати її за щось довгочасове й непоправиме. А тим більше не можна вважати реакцію за провідну силу, не можна орієнтуватися на неї в державно-громадській роботі. Реакція — це колода, яка неминуче падає під ноги тих, хто прорубує дорогу в лісі життя. Перебування цієї колоди на новім шляху не повинно зневірювати рубачів: воно не спинить дальшої рубки, не заб'є нового шляху, бо воно

й не довговічне й не органічне. Надійде час і колоду усунеться й настане вільний рух по новому шляху. В часи реакції треба дбати не про те, щоб повалені колоди поставити на старе місце, щоб вони не загороджували проходу поміж старими пеньками, а про те, щоб їх зовсім усунути і пеньки викорчувати.

Хто після революції орієнтується на реакцію й побожно ставить на старі місця повалені колоди, той робить безглузде діло, бо ні дерев не відживить, ні шляху не прочистить.

У тих, хто рубає шлях у лісі, вся енергія повинна звертатися не на те, що повалено, а на те, що треба ще валити. Прибирання поваленого — це річ другорядна. Коли стомляться рубати, або занадто вже навалено, так що загороджено всі проходи, тоді беруться за прибирання поваленого, а прибравши — знов уперед, знов рубають, валять ліс. Так і в житті людства. Часи революції — це рубання шляхів у лісі, часи реакції — прибирання навалених колод. Остаточна мета — вихід із лісу в чисте поле. Тому, доки цієї мети не досягнено, доки ліс не прорубаний наскрізь, не можна припиняти рубання лісу. Кінчилась одна революція, перепочили — і гайда далі, знов уперед!

Що частіше відбуватимуться революції, то меншу кількість справ охоплюватимуть, тим менше ламатимуть старого, тим легше відбуватиметься процес переродження життя. Що разу революція захоплюватиме меншу кількість справ. Це дасть змогу населенню ставитися до всього з більшою свідомістю. Революції стануть в людському житті добре знайомим з'явищем, втратять

свою стихійність, гостроту, ексцеси і т. п. і обернуться в звичайну форму боротьби за кращу долю, стануть побутовим з'явищем, яке не викликатиме величезних катастроф в людському житті, а тільки ламатиме старі, обтяжуючі й мало кому потрібні форми життя, даючи простір новим, кращим. Що частіше вони відбуватимуться, то швидче проходитиме процес соціального визволення людства. Революції відбуватимуться тоді не по приписах „святого письма“ від Маркса чи Лаврова, а на підставі многобічного досвіду багатьох освічених і досвідчених людей, учасників кількох революцій. Кожен розумітиме тоді, що завдання революції полягає не в тім, щоб трощить маєстности попередніх власників, а в зміні людських відносин; кожен знатиме, для чого саме й яка революція потрібна, і як її перевести. Революція стане могутньою зброєю в боротьбі за культуру, освідмленим способом керування історичними подіями, бо революція не єсть метою життя, а лише засобом боротьби за кращу долю.

Революція — вияв людської волі; стремління людства жити так, як йому хочеться, а не так, як життя само собою складається; це змагання людства керувати життям, а не користися йому: це активізм, діяльність, волевиявлення, а не сліпа покора стихійному ходу подій.

Як би не було революцій, людство й досі сиділо б у темряві дикунства. Революції розігнали богів з усіх Олімпів і розвіяли туман релігійної облуди; вони виявили дурисвітство жерців і приборкали завойовників та царів; вони спалили „святе письмо“ й усупереч його при-

пису здерли покривало з одвічних законів буття світу й ходу сонця; вони обернули темну тварь, що всього боялася, всього слухалась і перед усім тремтіла, в свідомого, прозорливого, гордого й незалежного керівника життям живого світу; вони зробили людину людиною.

Через те цей спосіб культурного поступу (прогресу) мусить бути використаний як найширше і найсвідоміше.

Не треба зневірюватися в добрих наслідках революцій через те лише, що стихійне переведення їх приносить багато лиха; треба дбати про організацію людства для свідомого використання революції, як одного з могутніших засобів прогресу.

Раз революція є неминучим двигачем прогресу, бо завше були, є й, очевидно, довго ще будуть такі люде, які добровільно не зрікатимуться захоплених ними привілеїв та маєностей, то революцію необхідно зробити найменш стихійним вибухом розпачу, а найбільш свідомим і планомірним вчинком людської волі.

Коли людство дійде до того культурного ступня, на якому для зміни людських відношень досить буде аргументів логіки й моралі, революції зникнуть самі собою. До того ж часу, поки вони є неминучим з'явищем, треба всіх зусиль прикладати, щоб вони були найкориснішими.

Прага, 12. II. 1923 р.

ЗМІСТ:

	Стор.
Від Автора	2

I.

Капіталістичний державно-громадський лад.

1. Як склався капіталістичний державно-громадський лад.....	5
2. Держава й громада ..	15
3. Капіталістична кляса: землевласники, капіталісти й буржуазія	21
4. Громадське господарство	42

II.

Шляхи до визволення.

1. Визвольні течії в клясовій державі.....	61
2. Дві течії соціалізму.....	69
3. Способи заведення соціалістичного ладу.....	116
4. Ступні соціялізації та ідеал соціалізму.....	142
5. Кооператизація, як повільна соціялізація.....	150
6. Партія всіх працюючих	161

III.

Основи нового ладу.

1. Етика й соціалізм	181
2. Громадянство й особа	222
3. Соціалізм та хамство.....	232
4. Воля та соціалістично-правовий лад	256
5. Право на конфіскації.....	259
6. Соціалізм та націоналізм.....	266
7. Єдиний національний фронт.....	286
8. Інтернаціонал.....	296
9. Самостійність та федерація.....	308
10. Революція й після неї	319

Книжки й брошури того самого автора.

1. Мораль. Природа, зміст, історія та норми її.
2. Як навчати дітей рідній історії.
3. Хто ми й що нам робити.
4. Якої республіки треба бідним людям.
5. Історія України в народніх думках та піснях.
6. Історія Українського народу. Підручник для вищої початкової школи.
7. Поділля. Історично - географічний нарис.
8. Всесвітня історія. Ч. I. Стародавній світ. Підручник для середньої школи.
9. Фатальна помилка революцій.
10. Народня влада на Україні.
11. Die Ukraine und Rußland.
12. Визволення всіх трудящих.

ВИГОТОВЛЕНО ДО ДРУКУ:

1. Історія світобудівлі.
2. Методика навчання рідної мови.
3. Всесвітня історія. Ч. II. Середні віки. Підручник для середніх шкіл.
4. Всесвітня історія. Ч. III. Нові часи. Підручник для середніх шкіл.
5. Контрреволюція на Україні.
6. Коротка історія земель Чехословацької Республіки.

- М. ШАПОВАЛ: Революційний соціалізм. 256 стор.
О. МИЦЮК: Як боролосся українське селянство за землю. 19 стор.
— Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів. 20 стор.
— Всенародне право на землю та промислова майбутність України. 24 стор.

*

КНИЖКИ Й БРОШУРИ, ВИДАНІ Т-ОМ „ВІЛЬНА СПІЛКА“.

1. „ВІЛЬНА СПІЛКА“. Збірник статей на громадсько-політичні теми.
2. ГР. НАШ: Народня влада на Україні.
3. N. Hryhorijiw: Die Ukraine und Russland.
4. ГР. НАШ: Визволення всіх трудящих. Збірник популярних статей по ідеології народницького (революційного) соціалізму.
5. — Капіталістичний лад.
6. — Громадське господарство.
7. — Визвольні сили в капіталістичній державі.
8. — Способи заведення соціалістичного ладу.
9. — Партія всіх працюючих.
10. — Етика й соціалізм.
11. — Соціалізм, хамство та правовий лад.
12. — Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм.
13. — Революція й після неї.